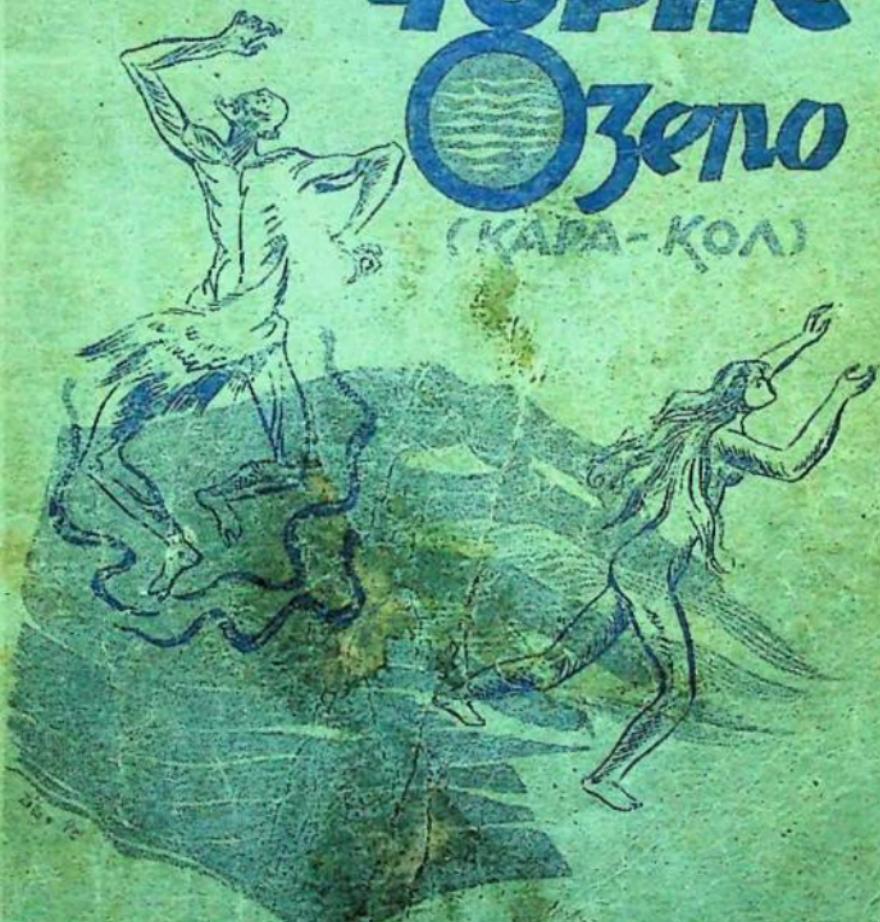

В. ГЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ Озепо

(КАРА-КОЛ)

ЕКЗОТИЧНИЙ РОМАН

ВОЛОДИМИР ГЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ ОЗЕРО

(КАРА-КОЛ)

ЕКЗОТИЧНИЙ РОМАН

1947

НАКЛАДОМ І ДРУКОМ "НОВОГО ШЛЯХУ"

**Виннipeg, Канада
TULA-online.org**

Художник Ломов прокинувся пізно. Звечора довго не міг заснути і тому в десятій годині ледве підніс з подушки голову, важку, оловяну. Він витягнувся — аж хруснули сустави, потім піднісся на ліктях, запалив цигарку, що лежала наготовлена звечора на столику, і виглянув через вікно. На дворі було сіро, ылисто і вогко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі обшарпані покривала, що хмарами підносилися вгору, відслонюючи слизькі скелі, нависле великанське каміння, а над ним череди корів і овець, що здалека виглядали наче червоні й чорні комашки.

— Димляться гори, — подумав художник, — знов буде дощ. Тиждень сидіти у горах, — і щодня — доші. Перспектива не з кращих. Так можна багато зробити!

Приїхав він здалекої Москви, щоб відпочати й працювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже незвідані, його первобутні мешканці з їх старовинним побутом, релігією, звичаями, що про них він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що досі написано про Алтай. Ідучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а просидівши тиждень — з жахом перевоконався, що досі не брав навіть пензля в руки, ба майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халата, відчинив вікно і висунув голову на двір. Зі двору потягнуло сирістю, важким, пересиченим вогкістю повітрям.

Він з тоскою роздивлявся по широкому зарослому гравою подвірю, шукаючи живої істоти, але на подвірі не було нікого. На середині двора стояв віз з піднесе-

ними догори голоблями, і на ньому порпалися кури в мокрім сіні.

— Хазяїн видно когось відвозить — майнуло в голові.

Художник допалив цигарку й недопалок викинув на двір.

— Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути — дивувався він, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціально для винайму на літо дачникам, та й у сусідніх дачах прокидались дуже вчасно. А головно інжинір. Цей хахол лягав і вставав разом з курми. Йому то й не дивота, у нього робота, але ж сьогодні неділя. Не може бути, щоб усі спали.

Художник догадався — усі в їdalні — і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

— Чорт зна що бурчав він, зав'язуючи черевики — людина тут залежить від їdalні, бо тісно звязана з нею. Не прийдеш на час — сиди голодний, бо другої немає в цілому селі. Ну і занесла мене лиха година.

Він швидко вмився і глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене, худорляве обличчя з сірими бистрими очима, високий лоб, обрамлений золотистим волоссям, що на висках починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й лице натер одекольоном, руки намазав кольодермою, почистив нігти, на яких блистів ще ляк, але і, з цим він упорався і за кілька хвилин знов стояв перед свічадом уже цілком готовий. Видно був задоволений з себе, бо аж усміхався.

— Можемо йти — сказав він голосно. Тоді накинув на плечі дощовика, вступив у кальоші і вийшов на двір. Тут, як і раніш, було пусто й тихо. Перескакуючи через свіжі калюжі на мураві, він переліз через перелаз і подався до їdalні, що лежала в кільканадцятьох кроках. Перед нею стояли вже вишивовані вряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені з не менш пре-

зентабельними провідниками, що покірно й терпеливо чекали на дачників.

— Представники панівної нації — не без іронії подумав Ломов, приглянувшись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівнянну вищість, звідси видно й іронічна думка. Але він довго не задумувався: його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду? . . .

Та раптом почулись голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Їdal'nya являла собою велику галерею, чи просто широкий оборіг, обшитий до половини дошками, з дощаною підлогою, без вікон і дверей, тільки з фірткою, на якій гойдались і висіли цілими днями діти дачників.

Очі останніх були звернені на нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тимбільш його, художника зі столиці. Як не скривав він спочатку свого “я”, та на другий день уся їdal'nya знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо поклонився і сів за одинокий столик, що за ним сидів його вчорашній знайомий інженір Манченко і прямозначно протягав до нього руку.

— Ви теж сьогодні кудись їдете? — спитав усміхаючись Ломов, сідаючи за стіл.

Інженір заперечив:

— О, ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не знаючу приємності в цього роду спорту.

— Жіноцтво, видно, любить — подумав художник — а його уподобання й смаки незглибні.

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якийсь гамір за собою.

Їdal'nya заметушилась, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати, і вони то поодинокці, то парами проступали до фіртки, а звідси до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану, що зісти? — спитав художник.

— А зараз спитаємо Тоні, мабуть для нас лишилися я ще також нічого не єв.

Дами, а їх була більшість, в різноманітних костюмах, у спідницях і широких шараварах: у чоботах і лякерованих мештах; у соломяних капелюхах, кепках і без них, незграбно садовились на коні, наповняючи майдан перед їдалньою галасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільш голос одної негарної русявої жінки в жовтих чоботях і широких райтузах, що всі її називали “тьютею Грушевою”.

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена задовгі, то повід закороткий; нарешті ще щось забула в їдалльні і прожогом влетіла туди.

— Ви їдете з нами? — спитала вона мимоходом Ломова, ніби давно знайома.

Той увічливо заперечив головою, оглянувши її відразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль! . . .

Хутко вибігла і вона, не знайшовши, звичайно, в їдалльні нічого; і художник з інженіром залишилися самі. Сніданку їм ще не подавали, і здавалось — не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав інженір.

Ломов усміхнувся смішком людини, яку дуже важко чимнебудь задовольнити.

— Знаєте такий підбір, що подібний трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть намагався.

З цим мусів погодитися й інженір.

— То правда — сказав він — але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— Ви забули про тутешніх, про тубильців?

Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав він, усміха-

ючись. — Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі ледве чи є, мусять відпихати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Є і чисті — сказав він мило.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що і тут уже є своя інтелігенція — продовжував інженір.

Художник не чув про таку.

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так не гаразд! Вона, правда, тільки народжується, її, може, тільки одна сота відсотку, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією тутешньою вчителькою — і ви ахнете. Дівчина гарна, освічена. Ви зразу зміните свою думку й постараєтесь виправити помилку.

Інженір бачно подивився:

— Дівчина, кажете? . . .

— Чого ви так запитали?

— Та так просто.

— Розумію — сказав інженір. Але зміст запитання йому не подобався, як не подобався йому і тон ловеласівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував. Та знаю, що незамужня і майже вільна, коли не брати в рахунок сильних залицянь місцевого лікаря, який, до речі, йде он . . .

Ломов глянув на вулицю. Якраз напроти, убік їдалні, чалапав по болоті алтаєць — у півевропейській одежі, середнього росту, віспуватий, у модних рогових окулярах. Ломов окинув його своїм бистрим поглядом і, не знати чого, почув до нього відразу якусь антипатію й неприязнь.

— Оце він? — спитав, щиро здивований.

— Він. Бачите — і другий інтелігент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його звати?

— Доктор Темір. Так його всі кличуть. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив московський університет і вже кілька літ працює для народу. При всім, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична — промовив якось знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розглянули, якслід — здвигнув плечима інжинір. — Познайомтесь, придивіться; при знайомстві, в разомові він дуже виграє. Я провів з ним багато вечорів на приємній разомові. В нього дуже цікаві й оригінальні погляди. Він мрійник, сильний патріот, може навіть шовініст, своїй країні він пророчить велике майбутнє . . .

— Напали на свого — сказав художник. — Ви ж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене труdnо так назвати. Я може й мрійник, але в кращому розумінні того слова. Перш за все в мене, як українця, немає алтайського патріотизму — сказав він сміючись, — і мрії мої здійсненні.

— Чи ж не здійсненні?!

— Звичайно так. Коли мені вдається проробити ту невеличку роботу, що я її задумав, про це ми з вами говорили вчора, то за пару літ, приїхавши сюди, ви не пізнаєте ні того Чемала, ні тих людей, ні цієї їдальні, де ми сидимо з вами. Ви, перш за все, приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за пару літ пробіжить поміж ті гори, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви — сказав недовірливо художник. — Фантазія, як у найкращого письменника.

— Вам, звичайно, можна не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь — поспішив весело художник — я ж профан у ваших справах, а просто, якось не хочеться вірити, що можна здійснити та-кий колosalний план.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зробити, могло б вам дійсно видаватись потужним, але коли б не я, то зробив би хтось інший, може тільки пізніше. Так, а залізниця — це просто дурниця. Вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому покищо важко працювати, бо нарід ще занадто первісний, ще майже дикий, і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, перевідчитеся самі. Тут для вас теж колосальне поле для діяльності. Але для цього треба поїхати вглиб країни, туди, куди не дійшла ще наша культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах? І в Чемалі стоїть, і манастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Насаджували її місіонери, був тут Макарій, що якраз мешкав у Чемалі. Культура тогочасної Росії містилась саме в будуванні церков, і таких, як бачите грубих, без смаку й стилю, які так дуже не гармоніюють з величчю довколишньої природи.

— Але шаманізм живе? — перервав Ломов.

— В останніх передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих нетрях, що я вам говорив, але і з тих нетрів, і з тих чорних закутків виганяє його молодь. Вона вносиТЬ у закоптілі печери горючі смолоскипи і вони, шамани, втікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтаєць не побожний з натури. Він забобонний, але не релігійний. З нього легко викорінити нетрівкі забобони, легше прищепити культуру, як російському селянинові. Ось вам грубий приклад: зайдіть ви, припустімо, до кооперативи, там алтаєць не скаже вам — фунт чи аршин, а скаже кіло, грам, метр, чого нема ще в російській кооперативі, де нові міри й ваги введено раніш, як тут. Там усе “по старінке”.

— Охочі вони до школи? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшно! Ви побачите, скільки тут дітей, а які розвинені. За станніх часів виросло тут

сто нових шкіл, а ви кажете інтелігенції нема, нема майбутнього. Є і буде.

Розмову перервала офіціянтка, що принесла, нарешті, сніданок.

Ломов оглянув її звичним оком, але видно без задоволення.

— Тоня називається? — спитав.

— Тоня.

Бесідники взялися до їжі.

* * *

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули довгу тінь, як трен легенької шифонової сукні, і вона лягла під вікно невеличкої хатинки з ганочком.

У вікні видно було дівочу стрижену голівку, похилену над книжкою. Її біле личко сильно виділялось з чорних, як вороняче крило, рамок волосся. Такі ж чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись яко мога більше вчитати, поки цілком стемніє.

У протилежному вікні сиділа мати дівчини, не стара ще жінка, в білій хустинці, зпід якої визиралі жмутки золотистого волосся, а серед нього зрідка дещо-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому полі.

Вона піднесла голову від шитва і проторла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танічко! — сказала вона, ласково звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово заметушилась і пильно глянула припруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо — сказала сухо.

— Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки ні трохи не похитнула материного спокою.

— Темно, доню — спокійно переконувала вона. — Сонце зайшло вже.

А між тим недавно золоті верхи потускніли, і тінь від гір лягла ще густіше.

— Я ж вам сказала, — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдавалась їй мабуть дуже важкою, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив — сказала вона ніби до себе.

Таня нервово порухалась на стільці. Мати видно не дастъ читати .

— Чого йому треба? — спітала гостро.

— Не сказав чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знов внурила голову в книжку, але мати не давала читати.

— Яка ти неласкова, дитинко, з людьми. Сама не знаю, до кого ти така вдалась. З усіми ти груба, а з доктором Теміром ти особливо груба. Він такий гідний чоловік, такий поважний, учений, такий статечний, розумний . . . Ним не можна так легко кидатись.

— Ви вже скінчили? . . .

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про те і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіщо ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в такому говоренні?

— Я нічого, тільки . . . заходив він . . .

Знова запанувала хвилина мовчанки. Дівчина дивилася у книжку, але читати не могла. Материна розмова не давала дочитати до розділу. Вона була сердита й знервована. Дивилася у книжку, але нічого не бачила.

— Приглянулась я вчора нового дачника, що спинився в Олександра під Бешпеком — почала знов мати. Гарний мужчина. Ішов з інженіром попри нас і пильно дивився в наші вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився . . .

Мати задоволено всміхнулась. Дочка почервоніла, нахмурилась і закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого — сказала вона з докором. — “Ховалась”!... Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо?

Мати не бентежилася.

— Він певно зайде до нас. — Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два, певно хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серіозність прорвалась, і вона всміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась..

— І навіщо ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні — розказують. Я не хочу нікого бачити, ні знати. Ірихала відпочивати, а не знайомства розводити з тими осоружними дачниками, що через них на двір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даете.

— Темно, дитинко, ось чому я. А людей тобі цуратись нічого. Тимбільше дачників. Люди освічені... А ти гарна, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — вона нікого не бачила і не знає.

— А хоч би й доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто разів. А чого мати не каже ніколи, який він рябий та нудний, зо своїми покірними очима, як у побитої собаки. Чому вона цього не скаже?

На ганку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалась. Мати швиденько вітала й стурбовано замахала руками.

— Бачиш, ти так голосно говориш, може він і чув. А це він іде, бо казав, що вечорком зайде.

— Путнього ви ніколи не скажете! . . . Сказали б раніш, я утекла б, а так нудитись з ним цілій вечір? . . .

— Цсс! Тихо! Не так голосно — замахала знов руками мати. Вона зробила усміхнену міну, поправила волосся й подалась назустріч докторові, що витирав на ганку з болота чоботи.

У хаті стояли присмерки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на тоці. Синява неба густішала. Над Бешпеком занялась бліда зірка . . .

Таня дивилась на гори, але не бачила нічого. Колись вона усміхнулась би до зірки, але тепер їй було не до того. Вона була знєрвована, сердита й сопіла від зlostі.

— Чого він ходить? — думала вона. — Знов сяде, буде дивитись в очі своїми присліпуватими очима, буде задавати нудні питання, а потім почне говорити про свою привязаність . . . Ху! Бридота!

Вона викривила лице, по-дитячому передразняючи доктора.

Знає, що нічого не виходить, а лазить . . .

У кухні почулись голоси. Доктор казав, що він ще не вичистив яксілід чобіт, а мати запевняла, що цілком чисті, і хай він не турбується, бо завтра всеодно митимуть підлогу.

— Ні, ні, будь ласка — просив доктор — дайте ще віничка, я ще трішечки обмету, з боків, отут я ще не доглянув.

— Навіщо ж стільки клопотів? Прошу вініка.

— Дякую. Танічка, Тетяна Іванівна — поправився він — певне читає і я перешкоджу?

— О, ні, ні, давно скінчила, і забула вже. Вона буде дуже рада.

— Іч, як розписується за мене мамаша — усміхнулась Таня. — Так знайте ж, що вона не рада.

А до того голос доктора видався Тані настільки

противний, що вона, не задумуючись, вискошила через вікно.

Спинившись у “безпечному” місці серед різnobарвних рож, що густо росли під вікном, Таня мимоволі глянула вбік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інжинір з незнайомим елегантним чоловіком і добродушно всміхався.

— Тепер не втечете! — гукнув інжинір, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч закрити свою ніяковість, і при тім луки її брів збіглись, як крила летючого птаха. Та напускна серіозність надавала обличчі іще більше принади.

— Я і не збиралася тікати — сказала відривисто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно скакали?

Таня була готова образитись за таку настирливість, але обличчя інжиніра було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдалася серіозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, таки всміхнулась.

— Мені випав гребінець — промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи близче. Невже ви не хочете зо мною привітатись?

Очі стріляли.

— Це не конечне, ми з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетного художника, що забившись на Алтай, умірає від скуки, звідсіля до вас надто далеко.

Таня підійшла до плota й грубо, по-чоловічому подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє прізвище.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище? — перепитала вона.

— Ломов — повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила листівки з таким прізвищем . . .

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він уже ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити ре-

продукції його, картин і памятати його прізвище. Він був правдиво вдячний за це Тані, і відразу вона йому подобалась.

— У вас ідеальна пам'ять — сказав — коли памятаєте таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніяково й рада була знов смикнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже пожаліла, що зважилася на такий нерозсудний крок. Інженір передчував її настрій і поспішив вивести дівчину з заклопотання.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від то-схи наложить на себе руки — сказав він усміхаючись.

Таня оживилася.

Так що? Вона має йому в тім помогти?

— Навпаки, врятувати.

На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

Чого жорстока? Раз людині погано жити, вона має право покінчти рахунки з життям. Принаймні вона такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?!

Перш за все, він не знає, скільки їй літ.

— Догадуюсь.

Та це не важко. Логічно так виходить.

Та дівчина починала справді цікавити художника. З нею не будно.

— Я поки що ще такого наміру не маю — сказав він. — Це Федір Павлович — показав на інженіра — приписує мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю, смертю в муках, від нудьги, ваших дощів, від цієї безконечної слоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди їхали? — спитала гостро. — І ви художник? Хіба дивлячись на ці гори, можна сумувати? На дачників дивлячись — можна вмерти від суму, але не від споглядання на природу. Не розумію

я вас. Ідуть сюди за тисячі кілометрів, єкверніть нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? Театр? Балет? Що ще нарешті? Ви може географії не знаєте і не знаєте, що тут живе дикий народ, алтайці, або ойроти, неписьменний, бідний,, забитий?

Художник мусів погодитись з її словами, та признається було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилася так поважно й говорила таким переконаним голосом, що він тільки червонів від ніяковості.

— Не ввесь він, видно, забитий, не ввесь неписьменний, коли передо мною і освічена культурна людина, і така гарна жінка.

Таня змінилася на обличчі від образи і бліснула на художника злим зором. При чим тут жінка?

Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не відповідатиме навіть на його поклони на вулиці, не то що не буде з ним говорити. Свої компліменти хай він залишить для московських тендітних панночок. Вони певне це люблять.

Удари сипались як дощ на обголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав це од щирої душі, не знат, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більш ніколи не буде.

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, улюблений жінок, привик з ними повоютись вільно, не панькаючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, радістю, а тут такий щуток. Він мняв у руках капелюха і не знат, що починати.

У вікні показалася голова матері Тані і мимоволі вибавила всіх із заклопотання. Її помітив іжинір і ввічливо почав кланятись, скинувши картузу. Художник, догадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Ганно Степанівно? — спитав інжинір.

— Ані трохи, ні, чого ж би. Тільки щоб зайшli в хату. Темно вже й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть у хату, прошу вас. Таню! Проси гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Справді, вона забула.

— Іду! Заходьте! — сказала вона недбало. Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не налягала.

Вона кивнула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ганку.

Під час того, як на дворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанівною, ввійшов у кімнату. Він поклонився кріслові, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді підійшов ближче і немало здивувався, не заставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі, заложив знова на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у людей що, хочуть скрити свій природний недостаток. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня десь тут скитається і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не видно було. За доктором стояла заклопотана Ганна Степанівна і також шукала очима дочки.

— Тетяни Іванівни немає? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, я ж її лишила в хаті . . .

Вони раптом почули її голос за вікном.

— Вона там — сказала мати. — Як вона там опинилася? Просто чудо яксь.

Це була образа. Доктор Темір чув, що це зроблено з наміром. Він звик до жартів дівчини, але це вже перевиходило межі приличності.

— Ні, це не чудо: вона просто вискочила через ві-

кно, рятуючись від мене — сказав доктор, не скриваючи знервування.

— Як ви так можете казати, докторе Теміре? На впаки, Танічка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона певно хотіла пожартувати. Така пуста та дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштук і мимоволі прислухався до розмови, що точилася за вікном.

Ганна Степанівна ходила заклопотана від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтесь, будь ласка — заспокоював її доктор, прекрасно розуміючи її. — Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне. — Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки грубості.

— Наскільки я не помиляюсь, там інженер Манченко зо своїм новим приятелем. Чусте, яка палка балочка?

До кімнати долітали голоси знадвору, серед них найяскравіше видавався голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду — сказав він, не можучи погамувати в собі досаду й негодування.

— Хвилиночку почекайте — попросила Ганна Степанівна і покликала дочку через вікно.

Але доктор Темір уже встав і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він нарешті знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду — сказав, але тепер у словах його чувся тільки докір розжалобленої дитини.

— Я зайшов на хвилинку, не застав, ну й піду.

Ганні Степанівні зробилося жаль старого друга.

— Ні, ні, зачекайте, я вас не пушу, вона вже йде.

У сінях справді залопотіли юні жваві кроки і на порозі показалася Таня.

— Куди ви? — спитала вона, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно втікаєте передо мною, то що мені тут робити?

— Скажіть, яка трагедія! “Вискакуєте через вікно!” Вій розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти.

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в вічі.

Гребінець? О, так, він розуміє, це причина. І тим-більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого не бачила. Знала б, що вони там, країце сиділа б у хаті.

— І нудились зо мною? . . .

— Гозумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню — попросила мати, бачачи, що назріває буря. Але щоки Тані вже палали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповіла. Доктор сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно — сказав він урочисто. — Я більше не буду причинятись до ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам.

— На все добре.

Таня крутнулась на місці й пішла до вікна.

— Коли вертається Іван Макарович? — спитав доктор у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день — відповіла вона вже за дверима, випроваджуючи доктора Теміра. — Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий . . .

Доктор сумно всміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Поклонився і вийшов. Ганна Степанівна проводила його до самих воріт, просячи не гні-

ватись на бутну дівчину і через неї не минати їх хати. Вона добра дівчина, щира, але бутна якась і така самолюбива, що вона, Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він знає.

Доктор щераз побажав доброї ночі за дверима.

* * *

Гори, здавалось, були ніби невиспані і під золотистим туманом, що піднімався й опускався, ніби потягались сонно, ніби ворушились ліниво. Усю ніч не давав їм спати шумливий водопад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів і дратував старі гори. Ось осів туман і зпід нього виринули задумліві білі голови. Вони застигли в своїй гордій величі, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче проміннями їх поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звіннуть. Величні, горді гори . . .

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до сходу сонця виrushав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водоспад при сході сонця.

Іван Макарович порадив Йому, подав думку. Воїн з іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця на своєму рідному Алтаї. Усю життя він прожив на ньому, нікуди не виїзджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають Йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа. Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знов, що робити для цього, і не чув у цьому потреби. Він міг говорити з горами, він знов про що шумлять водопади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні, сірі.

— Чому ви не писали, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович. — У вас немає своєї літератури, чому ви не починали її?

— Наша література в горах — відповів Іван Макарович. — Усі вони списані дрібними рядками, усі вони повні поезії, легенд, героїчних епопей, повістей, романів . . . Тільки треба вміти їх читати . . .

— Спишіть їх — говорив Олексій Петрович — і дайте світу.

— Мені вже пізно — сказав сумно Токпак. — Може дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда її така ніжна, як ці гори. Вона знає їх.

Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав тієї краси так, як вона у природі. Попробуйте ви. Ви великий художник . . .

І Ломов пробував. За кожним мазком його пензля виринали на полотні дивні красоти, німіли на полотні величні скелі, шумів по них водопад. Художник любувався своїм дітищем. Він відходив від полотна, затулував рукою очі, приглядався, порівнював, знов підходив ніжно, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала випукліша, живіша. Що-далі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, вбіралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Неможна було довго працювати, бо коли сонце підносилось, фарби мінялись, тумани розсівались, зникали, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій гумовий плащ і любувався природою. Він почував себе щасливо. Це був час творчої енергії, час, який він найбільш любив. Коли очі іноді сковзали по картині, його серце билося радістю, уста складалися в усмішку.

— Недарма таки приїхав. — Думав він. — Алтай тільки в слоту сірий. Та її не так то сумно тут, як він думав спочатку. Зо свого приїзду він був цілком задоволений. Тут стільки можливостей, а головне — заку-

ток, у якому його ніхто не бачить, не знає... І робота йде. За яких два тижні така картина! Та це ж буде заздрість для всієї Москви. Однією картиною він не обмежиться. Він нарисує другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня.

Від першого разу вона зробила на нього надзвичайне враження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила покорили його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави, щодня він чекає з тugoю вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем ласкавіша, вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли підносить очі від картини й кидає їх на нього — він читає в них глибоке признання чи навіть покору перед його таланом. Вона буде його. Він чує це. І дріжить на самий передсмак. Йому приємно думати про неї. Художник заплюшує очі, а вуста його шепочуть, пестять її ім'я...

Ранішнє сонце показалося зза гор, як рожеве личко дитини зза плota, і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як віддих матері. І під пестощами так гарно мріяти, снити...

А долиною стелеться дивна музика... Стелеться голос сопілки, що на ній виграє лісова фея...

— Феї зустрічають ранок — думає художник крізь сон...

Голос все ближче, ближче, він чує кроки феї, та по-волі голос мовкне, тихнуть кроки і тільки водоспад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом він чує, що його хтось кличе.

Прокидається й швидко сідає. Перед ним стоїть і всміхається... тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, заснув несподівано. У ранці було холодко, а потім сонце пригріло, я зогрівся і заснув.

Він говорить швидко, оправдується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилося, майстре? — питає тъотя Груша всміхаючись.

Він не памятає, здається — нічого.

— А спали ви твердо, коли не чули, як повз вас проїзджав шаман Натрус.

Художник підносить здивовані очі.

Так, так. І грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити грою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман спинився коло вас і довго дивився. Ко-ли б він не побачив мене, певно зробив би вам щось злого.

— Він міг знищити картину — подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама?¹ — сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата?

— О, так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте, це дуже цікава постать.

Тъотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може посвятити його, новичка, в такі тайни, яких він за короткий час не встиг ще пізнати. Йї приємно, що вона робить це перша, і немає нікого, хто міг би її поправити чи заперечити. О, тут не одного ще не знає художник, не одного не бачив. Вона, тъотя

¹ Кам — шаман.

Груша, де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-Колі, — є таке озеро на горах, у перекладі значить Чорне озеро, — краса неймовірна. Йому, як художників, тільки туди і їхати. І в диких глухих селах була вона, де ще відбувається камлання, цебто приношення богам кривавих жертв. І бачила кама Натруса, отого, що це проїхав, у шаманському костюмі, бачила, як він входить в екстазу. Все вона вже бачила і просто заздрить йому, що все це у нього ще в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона не скінчить, хоч краще було б її не бачити тут. Поява її тут була небажана й ціком непотрібна. Вичекавши, аж вона стишилась, спитав: звідки вона і куди так рано. Бистро дивився їй вічі.

Вона почервоніла, збентежилася, не чекаючи такого запитання.

— Ви скоро додому? — спитала замісць відповіді.

Так, він вже їде. Він працює тільки вранці, перед сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженір вже працює — сказала тъята Груша.

— Ви бачили його?

— Він звідсіля недалеко. Я з ним бачилася, він сказав, що ви тут, і я . . . і я, проїзджуючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, дальнє кудись тримали путь?

— Так, тобто ні, я виїхала прогулятись.

— Розумію — сказав ласково художник. — А що робить Федір Павлович?

Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та такий занятий, що не приступай до нього.

, — Його робота складна, тонка і при тім цікава — мовив художник.

Тъята Груша думала.

— Ваша краща — сказала несміло.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він

проектує залізницю через Алтай. План грандіозний. Коли б його здійснити, він зробив би переворот у житті цього народу. Підніс би його культурно й економічно, не було б щось неймовірне.

Тьотя Груша не знала, чи він говорить це серіозно чи іронізує.

— А вдасться йому це здійснити? — спитала обережно.

— При відповідних коштах це можливо. Він хлопець талановитий і так захоплений своїми планами, так любить свою роботу і знає своє діло, що і я повірив у здійснення його планів, коли б він тільки довів їх до пуття. Його відрядив сюди центр у справі будівлі залізниці, але він не обмежився тільки цим: він розпочав багато робіт на свою руку. І багато цікавих робіт, сміливих, великих своїм задумом. Свої вільніші хвилини він присвячує їм цілком безкорисно.

Ломов склав свої приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя Груша задумалась і задивилась під ноги. Під ногами іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву, догори підносилася пара, і від неї дрижало повітря. У горі кружляв попід небо орел, і линуло додолу його зловіщє квіління. Вона розвязувала дилему: хто з них кращий.

* * *

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спускатись у долину, поспішаючи до аїла, що складався з кільканадцятьох юрт, порозкиданіх по широкій кітловині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському одязі, у великім синім хутрі, підбитім лисом, з видровим коміром, підперезаний зеленою крайкою.

Виїхав рано, бо вдень передбачалась спека, а хотілось зайхати холодком. У переметних мішках віз бубон, частини шаманської одежі і високу баранячу шапку з двома довгими, до самої землі, білими широкими стрічками.

Ідучи безлюдними околицями, він вигравав на сопілці

свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Наструс грав на сопілці по-мистецьки. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для закликання гадів, приваблювання їх в одно місце. При допомозі її він принаджував маралів,¹ полюючи на весні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалась сумна мелодія на широку долину, куди проходила камова путь. Голос со-пілки покотився тепер вільно дрібними хвильками понад пахучими травами, і трави пригнулись слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грati. Водоспад заглушив би пісні та й дорога не рівна. Але тільки кінь пішов понад потоком, знов залунали перервані трелі і полинули наздоганяти ті, що вже далеко попливли вперед. Та раптом знов музика обірвалась, і тепер вже видно на довго . . .

Ідучи рано дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з кимбудь, тим паче з ненависними урусами, та ще такими якимись особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хотять пускати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні сам наочно переконався, що правдиві всі поговорки. Він побачив сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що пасся недалеко, він певне нічого не підозріваючи проїхав би, але коня він побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце гралось по його обличчі й він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненавість вдарила в голову камовоу, як випари пяноючої араки.²

— Вбити — подумав кам — вбити падло і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити і стане на одного менше.

Він тихенько зліз з коня і підійшов до сплячого.

¹ Марал — олень.

² Арака — рід горілки з молока, до 14⁰ міцності.

Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду російська жінка. Грубо вилася в душі. Покинув свій намір і сів на коня. Сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рушив у дальшу дорогу, ховаючи в серці помсту.

— Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не дарує. Тепер не той вже став Алтай. Тепер вже він прозрів. Не сядете на його хребет, як на ручного коня. Він скине вас! Монголія за нами — братерський народ. Ні, не поборете нас! Кам Натрус сам нераз ще втопить ніж у ворожих грудях. Сьогодні втопив би, та перешкодили . . .

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині, розтрісаючи криваві думи кама.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись невиданими інструментами і теж щось записував і вираховував.

Безсильна камова лютъ переїшла всякі межі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи вилити її з переповнених грудей. Заляканий кінь біг шпарко по рівному плоскогірі, а кам складав у голові плани лютої помсти.

Перетявші рівнину порослу густими травами, кам виїхав на горб, звідки показався синій димок, що підносився над юртами. У долині стояв ще ранній туман, що синів од диму в той час, коли на горі вже добре пріпікало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучила гірша за спеку, непоборна лютъ і досада.

Кам переїхав швидко аїл і спинився коло нової великої шостикутної юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на весь Алтай своїм золотом, кіньми й худобою. Крім того, був це старий лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків добували йому наймити в тайзі.

Малий, пукатий, сидів він у ранковому безжурному

настрою перед юртою на зрубаному кедрі і покурював лульку. Двері в юрту були відчинені, там поралась його молода жінка, а з закоптілого верха юрти йшов угору густий, синій дим.

Побачивши кама Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня і привязав його до дерева.

Поводження кама немало здивувало господаря. Щоб то могло так рано розіслити його?

Не люблячи довго над чимбудь задумуватись, Мабаш покотився йому назустріч.

— Єзен дер?¹ — потурбувався він, заглядаючи камові вічі.

— Єзен, єзен — заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твоюму чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати — відповів кам.

Вони сіли на зрізаного пня, і кам почав розказувати Мабашеві, що він бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихуючи лульку й обличчя його жовто потускніло, як диск місяця, що його затягнула хмаря.

— Знов сунуть на наш край блідолиці чорти — тягнув кам. — Мало їм своєї землі. Коли б не та руда собака, що показалась на горбі, я утопив би у ньому ніж, щоб іншим не було охоти заглядати в горі.

— Ще не пізно — сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, це я знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами і коли б щодо чого, то підозріння впаде на нас.

— Хто веде? — спитав Мабаш.

— Ті комуністи. Тут треба робити обдумано. Я не вірив, що казали. Люди люблять переборщувати, але сьогодні я переконався, що вони переменшили. Мені доповіли, що комуністи хочуть пустити через гори свої чортові машини. Вони хочуть осквернити святу при-

¹ Єзен дер? — чи здорові?

роду, вони хочуть загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас дальше в гори, на неродючі шпилі. щоб ми там виздихали, як худоба серед лютої зими. Усі кращі долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!!

— Радь що — сказав спокійно Мабаш. — Моя голова дурна. Я не знаюджу ради.

— Рада є одна — шепнув Натрус, глянувши в юрту. — Треба вибивати їх тут поодинці. Отих вчених їхніх, що то ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Вибивати поодинці, бо проти їх сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори для нас! Гори для алтайця! Треба, щоб вони це почули.

— Хто ж буде їх нищити? — зважився зо страхом Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас!

Мабаш засувався на пеньку.

— Ти ж сам қазав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас, не страшно.

Мабаш швидше запахав люлькою, видно нервуючись.

— Ота біднота ледве чи схоче — сказав він безнадійно. — Вона рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде впереді, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! Їх у першу чергу різав би я . . . Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюся! . . .

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої і ніхто не догадається, ніхто не підозріватиме. Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони або я.

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може в юрті . . .

— Ти впертий Натрусе і . . . страшний . . .

Натрус вибив попіл з погаслої люльки і набив її

наново тютюном. Слова його приятеля приємно по-лоскотали.

З юрти понесло запахом вареного мяса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на өвечу шкуру, ще свіжу, окривавлену, що сушилась на плоті.

— Барана вбили? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилася неприємна тема, яка його, правду сказавши, трохи лякала, і він заговорив жвавіше.

— Аякже, вбили. Зараз жінка моя подасть сніданок. — Ійнечі! — кликнув він на жінку. — Швидко ти там?

— Швидко! — почулось із юрти.

Через кілька хвилин показалась у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжо зварений тәргим.¹ Вона поклала полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї цікаво й, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я сказав, як ти женився, і тепер кажу те саме.

Мабаш щиро радів з похвали приятеля.

— Гарна — згодився він. — І купив її недорого. Роботяща і вміє все зробити. А вже зварити ніхто краце не вміє. Попробуй тәргим, чи їв ти коли такий смачний?

Натрус брав пальцями білі шматочки товщу, обмотані овечими кишками і кидав у рот.

Гість і господар були видно обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмить.

— Тәргим у тебе славний — сказав кам, кидаячи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип був до dna полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

---

1 Тәргим — шматочки овечого товщу обмотані кишками.

— А ті . . . не люблять. Був торік один, дав я йому поїсти, а він їсти не хотів. Каже без хліба й солі товшу їсти не може.

— Ти б йому отрути дав — сказав Натрус.

Приятелі зареготались. З дверей вийшла знов Ій-нечі й принесла на полумиску кан.² Вона забрала порожній посуд і поклала повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий полумисок.

Поївши, приятелі подались до юрти пити араку і чай з сіллю, бо на дворі ставало душно і піт біг з кама цюркотом.

Через деякий час, із юрти вилітав на двір голос сопілки, на якій вигравав п'яній кам.

* * *

Понад рікою Катунню йшло троє: художник, інженер і Таня. З того часу, як вона познайомилася з художником, то настільки змінилась, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любої доні. А доня чекала з тухою вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті, чи на городі, чи погуляти. Гуляти вирушали воно частіше втрьох, з інженером. Він був такий розумний і цікавий чоловік, від нього можна було багато почути, багато навчитись. Він заприятелював з художником і прекрасно ставився до Тані.

Був тихий вечір; заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки, ворони, пильно поглядаючи на людей.

Таня йшла попереду вузькою стежкою над рікою мовчки. Їй на душі було тихо й гарно, їй було приємно чути за собою . . . кроки Олеся, знати, що він любовно дивиться на неї. А він дійсно дивився на її милу шию, що як кістя біліла під чорним, як смола волоссям.

---

² Кан — овеча кишка начинена кровю з молоком.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав і за закрутом показались пороги.

Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивилися круглі ями, як очі ями зо старого зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст — сказала Таня.

— Коли? — здивувався інжинір.

— Боїтесь конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтесь, давно це було, легенда є така. Колись, як жили ще багатири, велетні, один з них Сарп-Ак-Тай, задумав зо своїм сином побудувати міст через Катунь . . .

Вона подивилася ласково ввічі інжинірові і засміялась. Він так заслухався, що аж рота відкрив, як мала дитина.

— Продовжуйте, продовжуйте, Таню.

— . . . Вмішався в цю роботу добрий бог Ульген — продовжувала Таня. — Він погодився допомогти їм в будові, але під умовою, що воїн за ввесь час будування не знатимуть жінок . . .

— Це правда — сказав інжинір.

— Так отже, візміть це на увагу — усміхнулась значуче Таня.

— . . . Почалася робота. Батько добував каміння з цієї скелі — бачите ями? — складав їх у фартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився, синові було нудно і його потягнуло до жінки.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! Приходить батько — сина немає. Він розілився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів. З того часу більше ніхто не важився будувати моста через Катунь.

— І немає мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

Це було нове й дивне.

— І невже ж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! заспокоїв інжинір. — Буде й не один.

Таня скривилась, художник помітив.

— Тані шкода псувати гори, інжиніре!

— Правда — сказала Таня.

Художник засміявся, а інжинір помітно споважнів.
Йому пригадалась чогось раптом “Казка старого млина” — Черкасенкового.

Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і щиро співчував дідові мірошникові і Казці... Він не хотів думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревітимуть гудки і полошити-муть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машин глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і стогоні заводів... Але це було давіго. Часи змінились... Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї й ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню — сказав надхилено. — Так мусить бути, так треба. Скоро виступлять з землі жилиреки. Гудок паровика лякатиме лінівих ведмедів, бутніх маралів і забобонних камів. Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережуть мости, людина переможе стихію й музика заводів заграє гіми перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?!

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Але ж все таки не хочеться, га?

— Та, ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і їх мешканці, а прийшла одна людина, новітній багатир і силоміць будить їх зі сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який над ранком приємний сон. Ми кажемо тому, хто будить нас — дай ще трішки поспати!

Хоч трішки! Такий гарний сон сниться . . . Нехай може наші діти, а ми хочемо ще спати.

— Це ви так кажете? — спитав інжинір.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть вас. Бояться того, що ви хочете зробити з їхніх гір. Бояться вас.

— А ви?

Вона замялась, але інжинір наглив.

— Я стою посередині . . .

Інжинір похитав головою. — Він так і зінав.

— Таню! Хіба ж так можна? Це ви, так кажете? Чи знаєте ви, долю золотої серединки? Вона мусить умерти — сказав гостро. — Вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати на ноги культури, встати міцно і разом з мільйонами нових будівників іти назустріч новим здобуткам, творити їх самому, нарешті догнати й Европу.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі. Це можете зробити ви, ваш великий народ, що силою обставин не розтрачав досі ще своєї енергії. За ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ять тисяч, що вони зможуть зробити?

— Не в тисячах справа і не в народі — усміхнувся інжинір. — Справа в конденсованій силі, справа в хотінні, праці, енергії . . .

— І грошах — закінчив художник, що досі не брав участі в розмові.

— У спілці знайдуться гроші — сказав інжинір. — Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори — це гроші. А озера, водоспади, ріки, ліси? Це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено, а скільки ще там не звіданих багацтв? Ваші водоспади — звернувся він до Тані — можуть рухати величезні машини. Масло ваших корів може завалити закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх. А сировина, вовна, шкури, вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати ра-

ціонально. Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисяч десятин лісу, не можна вішати шкур богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Нарешті пора перестати їсти ваші жахливі аарчі,¹ а взятись до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з плугом, бороною, возом, та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу, а може й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління. Я не провірив, але чотири сорти я знаходив сам, хочете можу назвати їх. Пора посіяти тут цибулю, а як же, пора!

— Як це все зробити? — спітала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танічко, що допоможуть промислові центри. Особливо ж інтелігенція. Ви, Таню, повинні ініціативу проявити, а ви стойте “по-се-ре-ди-ні . . .”

Інженір засміявся. Таня почервоніла. Художник задивився на дві тераси, що як два прилавки лежали вздовж лівого берега Катуні.

— Як повстали ці тераси? Не скажете, шановний інженіре? — спітав художник.

Інженір був у прекрасному гуморі і зараз погодився розказувати, радий, що його так охоче слухають. Почав він із сивої давнини, коли ввесь Алтай був скований льодом і снігами. Далі пішов про зміну клімату, раптовне таяння снігів і утворення цієї ріки.

— Уявіть собі — говорив він з запалом — що тисячі потоків, змишаючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, обламки скель і маси піску. Потоки зливаються по дорозі і творять ріку. Але, коли бурхлива ріка з гірських висот входить в долину, то сила її слабне і вона розливається в озеро. Матеріали, принесені у во-

1 Аарчі — сирочки, пресовані і закопчені в димі, приготовані з сиру, що залишається від перегону молока на араку.

дах, рівно заносять дно. Дно підноситься. Озеро з часом опадає і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Ба, і нове дно заносять осадки. Ріка меншає, через те, що стяли сніги і ледівці, вона вужчає і жолобить русло глибше — повстає друга тераса. Отак в коротці можна пояснити походження їх.

Таня мовчки тисне руку інженірові.

— Усе ви знаєте, усе. Який ви щасливий!

З ріки підноситься туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силует. Він наблизався до товариства.

— Хтось іде до нас — сказала Таня, показуючи рукою в даль.

Усі звернули очі туди.

— Якась дачниця — промовила Таня.

Художник пізнав.

— Можу навіть сказати хто — сказав він. — Це тъята Груша.

— Фі! — скривилася дівчина і швидко глянула на інженіра.

— Вам не подобається? — спитав художник.

— Ні!

— Зате нашему інженірові вона подобається.

Таня сміється. Вона нагадує йому свою недавню легенду про Сарп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу — каже інженір. — Ще не знати, до кого вона вчора заїзджала скороосвіт.

— До вас же.

— Ну, ну! Верталася ж не зо мною?

Таня перестає сміятись. Художник помічає це і спішить виправитись.

— Вона мабуть, не особливо рада була з того повороту — каже він — але нехай.

Розмова увірвалась, бо верхівниця підіхала цілком близько. Пізнавши у тумані товариство, вона раптом повернула коня вбік і полями погнала до села.

* * *

Уже було добре зполудня, як кам Натрус виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Інече напоїла його й осідала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вміть опинився на сіdlі. Попрощаючись, він виїхав за огорожу, але раптом згадав щось і вернувся назад.

Господар чекав здивовано, що він ще йому забув сказати.

— Мабашу! — гукнув кам. — Чи не даси ти мені пляшку молока?

— Пяний — подумав Мабаш і радісно захіхікав.

— Може араки? — спитав він, сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коровячого молока.

Мабаш був певний, що кам цілковито пяний.

— Навіщо? — спитав жартуючи.

— Так, для мене, коли мене розбірає унутрі, я запиваю молоком — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд ясна.

Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшку молока. Кам подякував і рушів з двору.

Дивна поведінка кама не дала спокою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молоко. Він не вірив, що кам буде його пити.

— Може заворожить корови і вони перестануть доїтись — думав Мабаш. — Але кам його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг. — Але ж навіщо молока?

Серед таких думок Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою і через кілька хвилин звідти пішло сильне храпіння на ввесь двір.

Інече впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку

і побренькувала на тобшурі.¹ У юрті не було нікого, тільки з деревляних обручиків, що висіли на кілках, поглядали на неї безмовно смішні деревляні фігурки богів Ханимдеса й Каршита.

Ійнечі роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав її з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її страшно цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про Монгола якогось, а хто він такий, не могла догадатись. Вони шепотіли, вживаючи якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати виявила, що вони заприсягли помсту урусам. Не знала кому саме і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійнечі не сумнівалась в силі кама. Він коли б захотів, міг би людину пересмінити в худобину. Він у змові з духами. Він слу жить Ерлікові, злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

Вона раптом прочуняла. До юрти неслось хропіння знадвору. Її володар давав себе чуті і в сні.

А кам, вийхавши на гору, посувався поволі бомом,¹ прямуючи до того місця, де він у ранці бачив художника. Він міркував, чи застане ще його на місці, чи ні. У залежності від того міг вдатись, або не вдатись його план.

Підіхавши до того місця, де він уранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно розглядати око лицю й місце, де сидів уранці художник. Але не побачив нікого. Видю художник давно поїхав додому, навколо було тихо й пусто, тільки здалека шумів водопад і свистіли суслики, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин він був уже на місці роботи художника. Розглянувшись довкола, щераз і впевнившись, що нікого немає, зліз з коня, привязав його

¹ Тобшур — інструмент вроді балабайки.

¹ Бом — вузенька стежечка над пропастю.

до дерева над потоком, підійшов до пенька, що на ньому сидів художник, витягнув з кишені молоко і дудку і знов подався над потік. Він шукав відповідних камінців. Чез рівнотає повернув на місце, несучи їх повну полу. Були це камінці, що мали мисочковату форму, різної величини, з невеличкими заглиблennями. Камінці порозкладав їх обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а одного встремив у дупло. На камінці поналівав молока. Закінчивши ту роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони змішались з шумом водопаду і щільно заповняли долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладав у неї свою душу; видихав свої болі, свою помсту. Дудка скигліла під подихом його, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусіли бути слова, бо дико звучали звуки серед холодних гір, серед сурової природи. А кам грав і грав, аж втомився, аж не стало повітря у грудях.

Нарешті замовк, а звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав надслухувати. На найменший шелест у траві він перемінявся в слух, переривав дихання. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулась і тільки коники польові стрекотіли в ній.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здригнулась долина, знов полилися звуки ще дикші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коли раптом перервалася музика.

У одному місці заколихалася трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травою.

— Змія чи ящірка?

Через хвилину лиць камове прояснилось. Це повзла велика Тілан.¹

¹ Тілан — рід змій.

Не встиг він розглянути гадюки, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався бронзовий вуж і пив молоко, як кошеня.

Підбадьорений удачею знов почав грати. Очі вилазили з лоба, кам входив у екстаз. З кутів рота текла слина й заливала сопілку, піт струйками котився по обличчі. Кам встав і виграваючи почав крутитись на місці. Очі йому горіли хоробливими вогнями. Божевільна радість розривала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Дальше грати непотрібно було. Кам застремив сопілку за халяву й, обережно пробіраючись поміж трави й кущі, високо підносячи ноги, прямував до потока, на розмову з богами.

Вийшовши на непоросле, камянисте місце, він знов почав крутитись і скакати в своєму дикому ритуальному танку.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краївиду, на тлі гірського вечора. Далека від тих красот. вона крутилася на місці, як замотеличина вівця, точила з рота піну, як скажена собака, хріпіла й ревла тваринним голосом — це людина говорила з подібним до себе, видуманим собою, злим мстивим богом.

— Ерліку! — кричав шаман. — Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Зішли на нього смерть. Зішли смерть на тих, що єступлять на землю нашу. Ерліку! . . .

Він закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у деревляного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з обривками піни летіли обривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав на землю, знеможений, розбитий. Але тут не довелось спочити. Чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвела його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидавсь на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок. Та хво-

роба сильніша. Як лінвами звязала вона руки й ноги і примоцювала до землі. Ще кілька ударів туловища, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хвороба нишком, як і прийшла відступила і він міцно заснув, як мерлій.

* * *

ТЬОТЯ ГРУША вернулась додому пізно, страшно незадоволена і в подавленому настрою. Цілоденна верхова їзда втомила її докраю і, нарешті, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була у своїх довгих рудуватих чоботях, впала на ліжко й запалила цигарку. У хаті було тихо і темно, крізь вікно падало вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому мирно віддихаючи спала її шостилітня дівчинка Гаяля.

ТЬОТІ ГРУШІ не до дитини було. Вона мережала свої гарячі думки, що хмарами носились над головою. Із синього цигаркового диму виринула, як жива постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона виростала перед нею до велетенських розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, то тьотя Груша чула навіть слова, що вона вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменувшись, глянула на дитину, чи не прокинулась вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про дитину заспокоїла на мить ранене самолюбство, але тільки на мить.

— Великий художник! Подумаєш! “Я дуже занятий, і коли працюю, люблю одинокість. Присутність зайвої людини мене бентежить і не дає працювати . . .” —, пеперекривила тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотіла вставати до попельнички, що лежала на столі.

— Це ж нахабство! Хіба вона лізе на нього? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік і задивилась в землю. Думка вперто сверлила мозок.

— Скажіть на милість, як то важно . . . “Коли я

працюю . . ." Не бійся, коли б ота . . . ота косоока мавпав зявилася, коли ти працюєш, вона тобі не перешкодила б. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно . . .

Її розбірала досада. Сягнула рукою до столика, де була склянка з водою, і випорожнила її до дна, але її це не допомогло. Перед очима, яж живі сновигали постаті художника й Тані. Вони ставали перед нею так ясно, що вона аж лякалась, чи це не галюцинації. Закрила голову руками.

— Швидко закрутила йому голову. Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала вона себе. — Хто з них не говорить про неї — всі з захопленням. Чорт знає які смаки у тих чоловіків. І нічого ж собою властиво не являє. Негарна, дикунка, самолюбна, неприступна, невихована і дурна. Приймім, неприступна вона тільки про людське око, а так, приступай скільки хочеш. Та ну їх к чорту! Буде вона над тим голову ламати?

Вона встала з ліжка, скинула чоботи, натягнула на ноги пантофлі і, здавалось, вже заспокоєна постелила ліжко.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював територію кімнати. Не вважаючи на тому від цілоденnoї їзди, спати не хотілось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконник. Перед нею звивалась сріблиста стежка попід тином, за тином сад чорнів, а дальше бовваніла гора, що як великанська голова цукру виблискувала своїм голим чубом до місяця. У селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей, чути було на другий бік села. Долина наповнена місячним сяйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі покорила б, здається, мертвe каміння. І тьоті Груші почало відлягати від серця. Вона почала забувати досаду, але на її місце з'явився жаль. Він тихо закрався в її душу, як місячний промінь у хату. У душі стало так тужно, так тужно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні, з чогось іншого . . . Її хочеться ласки, її хочеться пе-

стощів, їй хочеться ніжного слова, їй хочеться тепла, чоловічих обнятъ, їй хочеться любови . . . Хоч кlapтичок, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її?

Їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красний, такий, як у казці. Він зїзджає з гір, юний, гарний, як мрія. У панцирі срібнім. Підіздить ближче, усмішка на личку, розкриті обняття і . . .

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блузку, бо в грудях огонь. Зпід декольтованої сорочки виглядають вершечки вялих обвислих грудей.

Але раптом чує чийсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молотки по ковадлі, звертають на стежку, бо трава глушить їх. Але ж вони близчачають. Мить і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скликую жінка.

Рослий гарний парубок спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питает весело.

Вона така рада, що не може сказати слова. Вона навіть забула застібнути блузку і простягає йому свою руку.

Інженір потискає її, гарячу, тремтючу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка — від тієї? . . .

— Від якої? — питает здивовано інженір.

— Ви знаєте від кого, від красуні алтайської.

Коли вона думає про дім Тані, то він давно вийшов відти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна висидіти в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженір.

— Ходить сам гуляти, а тут одинока жінка, їй богу, плаче зі скуки.

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Заходьте до мене на хвилиночку — благає вона.

Але він не може. Уже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, заходьте! Так сумно самій . . .

Інжинір махає заперечливо руками.

— Не можу — каже він. — Правда, не можу. Що ви Агрипіно Петрівна? Страшно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас прошу.

Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона чує, як слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, благає, вона молить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде. Але хай зайде. Їй так безмежно тужно, аж страшно.

Інжинір погоджується зайти, але тільки на одну хвилинку, тільки на одну.

Нехай він тільки зайде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована поправляє нашвидку волосся, застібає блюзку і йде до дверей, а за хвилину інжинір на порозі.

— У вас так темно . . .

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а дальнє очі звикають.

.....Вона не виспускає його руки й тисне її до болю.

— Прошу близче. Сідайте на ліжку. Один всього стілець і той занятій.

Інжинір навпомацки робить незgrabний крок вперед, зачіпляється ногою за ліжечко дитини і мало не паде на землю. Від шуму прокидається Галя й починає хникати. Інжинірові противно й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спи, дитиночко, спи — молить вона — спи моя дівчинко, спи!

Та все даремне. Дівчинка не хоче спати. Вона перестає плакати, але більше спати не хоче. Вона вже виспалаась. Вона сідає на ліжко і тре рученятами очі.

— Хочу їсти — каже поважно.

— Уранці їстимеш — злоститься мати — а тепер спи, і то, негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитині ніякого враження.

— Я хочу їсти! — повторює вона вперто, крізь плач.

— Немає чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоловіка. Відкриття її дивує й радує.

— Мамо! Хто в нас? — питає цікаво.

— Тьотя Груша старається заступити собою інженера.

— Спи! твердить вона своє.

— Це, може, тато? ~~Мамо?~~ Це, може татко?

— Нікого немає, кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи, кажу я тобі — кричить уже мати.

Дівчинці це не помогає. Вона не хоче спати й край.

— Битиму!

— Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто в них в хаті.

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розpacливи znaki rukoю, інжинір бере шапку і зникає в сінях. За хвилину вона чує кроки, що хутко віддаляються від її вікон.

Гая заспокоївшись і переконавшись, що нікого в хаті немає, сидить ще хвилину і лягає. За хвилину чути її мірний віддих.

Тьотя Груша стоїть якийсь час на середині хати, як закамяніла, потім пяними кроками підходить до ліжка, падає на подушку й починає ревне плакати.

Ранок застає її одягнену на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене зім'яте обличчя.

* * *

Підїзджаючи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні.

— Куди б він так рано? — подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села і придорожніх мешканців він знав уже усіх на прізвище. Інформації

давав йому інженір, що теж немало працював в околицях села і часто зустрічався з його мешканцями. Мабаша знов художник, як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх феодалів члена княжого старинного роду.

З приходом радвлади він збіднів, стратив багато мат'єтків, не стратив тільки давньої пихи і гордості. Він ненавидів усіх представників влади, ненавидів і урусів, вважаючи всіх за винуватців його обідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба, навіть не відповів на привітання. Звичайно, на нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але художник про це не знав. Він спокійно дальнє продовжував свою путь, щоб до сходу сонця добрatisя до водопаду. Він вже позабув про гордого алтайця та, порівнявшись з його юртою, мусів знова пригадати, бо перед нею побачив його молоду, гарну жінку.

— Єзень Інечі! — сказав художник, обнімаючи очима її гнучкий стан.

Матове обличчя жінки зарумянилося і вона ласково відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайською мовою, мішаючи татарські слова. Він колись жив серед казанських татар і вивчив їх мову. Тепер вона йому дуже приддалася.

Жінка запросила його до юрти, але він не мав часу і тому винесла йому молоко в старинній срібній чарці, що стояла тільки для паради.

— Як живеш, Інечі? — спитав художник. — Бачив я твого чоловіка. Куди він поїхав?

— Поїхав далеко, у город.

— Чого він не хоче здоровкатися зо мною?

— Не любить він урусів.

— А Інечі?

Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній — сказала вона тихо, оглядаючись по боках.

— Для мене не страшний.

— Не кажи.

— Ну, бувай здорова! Вертатимусь, заїду знов і тоді скажеш. А даси тоді молока?

Ійнечі споважніла.

— Заїзджай — сказала вона.

Художник кинув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевіли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до роботи. Немало здивувався він, побачивши якийсь камінець і наліте на нього молоко. Він його мабуть і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою за нього і молоко не брізнуло на черевик. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що воно де-не-де позасихало і на траві. Тут він помітив більше камінців пустих. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо таких камінців він не бачив. Але це він приписав своїй неуважності в минулому і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишилась кілька мазків, які він сьогодні неодмінно мусів зробити, бо погода кожної хвилини могла зіпсутись. Поки сонце випливало зза гори, він закінчив роботу й любувався нею. Па полотні, проридаючись поміж чорні скелі, як живий шумів водоспад. Від його спіненого підніжжя підносились дрібнесенські краплі й зливались з туманом, який рожевило сходяче сонце.

Водоспад видався йому кращим, як у натурі. Пензель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що випливало зза гір похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій малярський струмент і повернув картину до сонця, щоб підсохла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його

протинали іноді чорні лінії: то бджоли летілі на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, пянили польових коників, що несамовито стерокотіли, радуючись теплим, літнім днем.

— Пора додому — подумав художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слово похвали від неї. Яка дорога йому тепер кожна незнанча ласка, кожне її пестливе слово.. А вона розуміється на мистецтві. Вона вроджений мистець і поет. Вона скаже: — Як гарно! Як дуже гарно намальовано! — І її вушка зачервоніють, кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою . . .

— Треба їхати!

Але щось не пускає. Якась лінь розливається по суставах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою, лежав би так до ночі.

Постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю, в їого вухах крильцями бджолиними бренить слово “заїзджайте . . .” У його очах червоним квітом розцвіли її вуста . . . Ійнечі! . . .

По дорозі треба вступити до Ійнечі — думає художник. — Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси. Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет, це був би незвичайний портрет. Але вона не схоче, її не дозволить її деспот Мабаш.

— Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може бути? Який це нещасливий народ. А може щасливий, може краще без нього, без того дивного почуття. Та це ж воно робило світові перевороти. Воно родило війни, воно зводило з розуму вчених дідів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів. Воно зродило розпустників і аскетів, воно закликало до божевільних геройських поривів і стручувало в пропасть. Воно причина стільки самоубіств, стільки сліз, стільки прикростей і його не знали б? Не може бути! Воно знайоме всім народам, всьому

живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись легковажно про кохання.

— А що, якби спробувати? Мабаша немає вдома...
А вона небайдужа до нього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки дбайливості було в її словах.

— Бережись кама, Натруса — просила вона. — Що це не кохання? Бідна жінка! Вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки то ще праці треба, щоб вирвати з рук їх силу, страшну силу тьми. Це вони затирали з природи ясний розум цього народу, вони обмотали своїми темними сітями цілі села. Натрус! Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним...

Думки, як води потоку, наткнувшись на перегороду, звернули в бік і потекли іншим рівцем. Художник так задумався над цим питанням, що забув про поворот додому. Але раптом почув, як щось холодне переповзло через його ногу. Він з огидою шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий неприємний біль в нозі вище кістки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги була обмотана сіра, велика змія. Він лягнув ногою і вона злетіла в траву довга, як кнут. Художника облизув холодний піт. Заговорив самозаховний інстинкт. Спасіння! Одною рукою вхопив ногу вище кістки, а другою дістав з кишенні носову хустку. Обвязавши сильно ногу, полетів до коня, а через кілька хвилин уже гнав конем з усіх сил додому. Здивована Йнечі бачила, як він стрілою перелетів попри її юрту, навіть не подивившись.

* * *

Доктор Темір ходив схильований по своєму робочому кабінеті. Кілька разів він брався до книжки, але читання рішуче не йшло в голову. Розбірала така досада, що не знат, де від неї сховатись. Він відчинив шахву з ліками, там, в кутку, стояла пляшка з вином, його вірним порадником в хвилину розпуки. Він дістав її, відкоркував і перехилив у рота, не наливаючи в склян-

ку.. Одним духом виліпив півпляшки, сховав її в шахву і знов заходив по кабінеті.

Він тільки що відпустив одну пацієнту і та за час приняття встигла йому багато дечого неприємного сказати.

— Вона властиво за цим і прийшла. Не лікуватись, у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета в такої жінки? Яка мета? — думав лікар. — Я ж це все знаю. Знаю, що буває в неї, що закохана в нього по вуха, що гуляють разом, це все я знаю. Ні, вона прийшла ще детальніше поінформувати. — Бачила їх в трьох над Катунню. Звичайно інжинір тільки перешкоджував, а може й він небайдужий, хто зна? . . .

— Тьфу! Зате матиме науку, як приходити з такими справами.

Він плюнув, сів в крісло і знов потягнувся рукою до книжки, але навіть не розкривав.

— Усе пропало — заспокоював він себе. — Усе пропало! З цим треба помиритись і годі. Треба! Що за сентиментальність? Не бити ж головою об стіну? Та це зрештою нічого не поможе.

Перед ним, як жива стала кімната, а в ній біля вікна біла голівка, окружена чорними кучерями, шийка зо слонової кости і дивний запах . . . Цей запах її тіла пянин його, доводив до божевілля. Поцілувавши на прощання її руку, він ніс пянючий запах її тіла на губах додому. Він вже до ночі не єв і не пив, не курив, щоб не згубити його.

— Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А вона проміняла його зараз при першій нагоді. Проміняла на художника, на руського, на ворога, на підлого звідника, бо ж немає в нього почуття — це певне. Проміняла і втекла через вікно до нього . . .

— А він, Темір, вже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її . . .

— Та все це забулось давно . . .

— А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?

— Хоч?... Мабуть можна. От він поборов. Цебто не поборов ще, але поборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче — може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, усе переболіти, усе перенести, усе пережити, звичайно, що і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час — найкращий лікар, навіть на лікаря Теміра.

Він гірко всміхнувся.

— Добре було б поїхати кудинебудь в подорож. Ну, скажемо, до Італії, ну в Крим, нарешті, над море — коли ж грошей немає. От прокляте “коли ж...” А розлука це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати . . .

— “Розлука гасить малі почуття, а роздуває великі. Як вітер, що гасить свічку, а роздуває вогнище”.

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вченої й не може пригадати його прізвища.

— Розлука гасить малі почуття . . . — Невже він не пригадає? Навязлива думка починає мучити. На мить він забуває все, що його мучило раніше. Ця думка заполонила ввесь його мозок.

— Коли б не виплив, певне пригадав би. А добре сказано. Але хто ж його сказав? Ага! Е! — пригадав нарешті: — Ля-Рошфуко сказав. Старий, французький мислитель . . .

— . . . Гасить малі почуття, а роздуває великі . . .

— Значить і розлука не поможе?

— А хіба, докторе Теміре, у тебе великі почуття?

— запитує себе доктор. — Великі? Признавайся! Бідний доктор Темір! Що ж не здавайся! Виклич на поєдинок свого суперника, як у старовинних романах, знеш, забий його в двобою і шлях тобі вільний . . .

Доктор якось чудно сміється.

— А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знов ії маленькою дитиною. Лікував її, бачив її маленьке дитяче голе тіло, а потім раптом вона виросла, так швидко, що доктор, не знає, коли це сталося. Він рік не бачив її і, приїхавши через рік, застав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик.

— Яка все таки лукава ця доля, яка несправедлива...

— Дурна, дешева філософія — обриває він себе — не гідна дорослої людини.

Але йому робиться жаль себе, що він зробить? Таки дуже жаль.

Вино розбірає, в голову вдаряє виновий газ, на очі показуються слізози.

— Ох, і нещасний я сирота...

Доктор Темір підходить до шахви, дістає недопите вино, перехиляє пляшку і пє з шийки до дна. Ноги слабіють, він, похитуючись на ногах, іде до свого фотеля і поринає в ньому. На вікні появляється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний маленький? Чи може ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щебече. Бідний пташку. Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселить. Його пташка полетить звідци і стане сумно. Запанує тяжка осінь в душі бідного доктора на ціле життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном цірінчало багато горобців, із саду лилось запашне повітря до його кімнати.

Але раптом під вікном пробігли чиєсь ноги, сполосили співоче товариство і залопотіли в передній.

Доктор підніс голову. До дверей хтось раптово, голосно постукав. Горобчик і собі злетів і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось ще голосніше.

— Увійдіть! — вибелькотав він.

На порозі з'явилася Таня. Обличчя її було червоне. Мокрі завитки прилипли до скронь. Вона важко дихала і смлена й схвильована . . .

Доктор сидів без руху в фотелі, роздумуючи, що трапилося. Його оловяні очі вплялились у Таню, він чув, що не може рушитись, що неначе хто привязав його до фотеля.

— Докторе! — почала нездоровкаючись Таня. — У час небезпечно хворий, ходіть яко мога швидше.

Доктор наче прочуняв од сну. У нього заговорило м'ягуття обовязку, що на мить проптерезило.

— Хто хворий? — спітав він.

— Одного чоловіка вкусила ядовита гадюка, рятуйте його. Докторе Теміре, швидше!

— А хто хворий? — повторив Темір.

— Хвора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже.

— Не байдуже

— Що значить? — нервується Таня. — Хвора людина, які тут допити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий — мовить вона — спішіть, і міре, я благаю вас, спішіть.

— Ви не сказали хто хворий.

— Художник хворий, впертий докторе! Його змія вкусила. Спішіть, молю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче аж захлинається .

— Ваш коханий хворий, тому ви так спішите, тому я маю честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха! . . .

Таня дивно дивиться йому в очі і радить не забутись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна?

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите. Ваш обовязок лікаря.

Вона не зводить з нього гнівних очей. Вони гіпно-

тизують і докторові робиться моторошно. Він перестав сміяться, обличчя зробилось тверде, як скеля.

— Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте. Ви лікар. Ще раз кажу не забувайтесь.

Доктор Темір сопе.

— Не піду я лікувати вашого коханця — кричить він скажено і хитаючись встає.

— Як ви смієте кричати? Ви пяні! Мовчіть! Ви пяні! Я питаю, ви підете, чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що все даремне, що він незламний, що не піде. Її охоплює жахлива ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо — каже вона і в словах її дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хвору людину. Тільки раз!

— Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, лягли на груди, холодні, як лід.

— Обовязок лікаря — лікувати хворого. Нічого не зробиш. Але лікувати того, хто забрав тобі твоє щастя?... Чи є такий людський закон?...

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайні сідлати коня.

Потім підійшов до шахви, забрав потрібні струмені, якісі ліки у пляшечках, поховав їх у подорожню валізочку і пішов надвір. Через кілька хвилин уже летів до дому Тані.

* * *

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час до часу, у залежності від слів приятеля, його поморщено, як печена картопля лице здригалось, зморшки згущались у кутках очей і з одкритого рота показувались чорні, гнилі зуби, то камяніло і вуста стискались у вузьку синю лінію. Тоді його косо посаджені, з припух-

лими повіками очі ставали холодні і гострі як ножі. Він проймав очима Мабаша і Мабашеві самому ставало страшно від них. Мабаш скінчив свою доповідь, і кам петр travлював поволі почуте.

— То хто з них важніший і більше може зробити нам шкоди — спітав він по хвилині — цей, що лежить уже, чи той другий?

— Той другий — сказав поспішно Мабаш. — Цей, що лежить, то так більше, для себе щось там робить, він не так, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові — вивів з почутого кам — усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів під грозою його голосу. Натрус мав над ним непереможну силу. Як усякий ситий, без журний, а до того пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерті, а Натрус міг її накликати на людину, коли хотів. Тому то Мабаш слухав у всьому кама, ба, займався такими справами, про які сам ніколи не подумав би.

— Це правда — сказав він — але той, ірший. Той, кажуть, хоче розкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетяться з усього світу, як чорне вороння і тутді нам загибель. Ми не втримаємося, нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші долини . . .

— Смерть їм! — перебив твердо кам. — Смерть їм! — повторив. — Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай для алтайців. Алтай має бути недоступна твердиня. Об неї розібють голови не поодинокі люди, а цілі народи. Нас покищо мало, Мабашу. Нас два нічого не зробить. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби всім алтайцям, як за тих недавніх ще часів, коли гори роїлись від наших повстанців, що захищали свої житла від червоної комуни. Вони злякалися нас. Ти памятаєш? Ніхто ногою тоді не ступив на землю нашу.

Ти памятаєш? Але треба було ще довше триматись, а не кидати зброї за одну обіцянку автономії. Ти бачиш, що тепер? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертві наші, не їх, і ми не маємо права порядкувати своїм. Правду я кажу Мабашу.

— Правду кажеш. Ти кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною тьмою.

— Ми підбуримо всіх алтайців. Хто не з нами, той ворог, тому смерть.

При слові смерть, Мабаш скувився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими планами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сил. Мабаша лякала сама думка, що доведеться цюсіть робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буде.

Кам блиснув очима, як ножами.

— Не важко.

Мабаш знов присів.

— Наші душі темні — почав він. — Темні, як уочарення вечірня хмара або пітьма нічна. Треба влiti в них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов таки треба, щоб не були вони покірні, як вівці, а щоб стали дикими звірями.

— Усе зробимо, тільки знайти б в аїлах своїх людей. Зєднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі,¹ щоб з тобшуром співали про давню славу Алтаю. Їм треба творити нові пісні, про нових багатирів, що розчавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожнім аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгенъ погасить денне світло, щоб збірались у юртах люди, а співаки, щоб їм співали пісень і закликали до боротьби й помсти. Треба, щоб вчили подавати в молоці отруту тим, хто схоче молока напитись, щоб подавали гадюк замісць риби, щоб убивали зашельців,

¹ Тульчі — професійний співак, що виконує багатирські геройські «шопеї».

як вовків у своїх загородах . . . Це так на майбутнє, а з цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабашу, з тобою самі.

Він нагнувся Мабашеві до вуха й прошептав ледве чутним голосом:

— За нами горою стоїть Республіка Монгольська, а там і . . . Японія. Про це я знаю один. Тепер знаєш ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Памятай, Мабашу. Я і ти, і більш ніхто . . .

Мабаш закліпав очима, на лоба йому виступив піт. Він так злякався погроз кама, що не міг перевести духу. З одного боку він був радий, що користується таким довірям у нього, а з другого боку, дріжав зо страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів недалеко юрти, щось зачалапало і приятелі почали уважніше прислухатись.

— Хтось їде — сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік, звідки виходило чалапання кінських копит по воді.

З лозини, що обросла потік, виринула коняча голова, а за нею, розсувуючи руками галуззя, показався їздець.

Камове обличчя прояснилося. Він пізнав свого пі-сланця і праву руку Тріша, що жив у Чемалі і доносив йому про все, що там творилося. Він мав важливe завдання слідкувати за художником і інженером і повідомляти його про кожний їхній рух. Поява Тріша була незвичайно до речі, бо кам страшно цікавився долею художника, а про його хворобу уже знав від Мабаша, що про це тільки но говорив.

Тріш підіхав ближче, поздоровкався і зліз з коня. Кінь, пущений вільно, зараз почав скубти траву, а їздець підійшов до вогнища.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон ве-

лить. Гість пахкав люльку й мовчав. Мовчали всі три. Ніхто не хотів починати розмову.

Алтайці вміють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшість життя проводять вони на самоті і відвінують від розмови. Зате розуміють себе і без слів. Мовчанка Тріша видалась камові задовгя. Він чув, що щось не гаразд, і тому перший перервав її.

— Чого ти, Трішу, мовчиш? — спитав. — Хіба немає веселих вістей?

— Немає — відповів байдуже Тріш і плонув жовтою слизою у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається — сказав він, всміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серіозно і зосереджено задивився у вогнище, що, здавалось, не чує, що коло нього діється, і не відповість навіть на дальші запитання, ніби замикаючи останньою фразою всі дебати.

— Не турбуйся, здохне — сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів. — Але ж справді воно надто довго — засумнівався він.

— Йому не дають вмерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знаєш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилася глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс ним, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів.

Він забув цілком про доктора.

— Те, що чуєш — відповів поволі, не хвилюючись Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Темір лікує коханця своєї нареченої, ворога своєї отчизни?!

— Так.

Як же це сталося?

— Вона захотіла, і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша і з його грудей добулося, як зпід землі: “безчесний”.

— Правда — погодився Тріш, сидячи так само безучасно й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабашу, що Тріш сказав?

Мабаш заморгав очима і потакнув головою.

— Та чув, чув — сказав він і — серце мое розпірає лютъ. — Але на обличчі його малювалась цілковита байдужність і ніякої люті.

Кам скреготів гнізими зубами і стискав кулаки. Сопучи встав і пішов до юрти. Гості далі сиділи мовчки. Кожний думав про своє. За хвилину Натрус вийшов із юрти, иссучи чвертку араки і мисочкуватий деревляний посуд. Він сів перед гістями, налив у посуд і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і за стикетою повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Мабаш випив тоді до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках і чвертка спустіла вмить. Кам знов зник у юрті і через хвилину вернувся з другою чверткою, яку гості осушили також за кілька хвилин.

Більше розмови не було. Гості встали і почали збиратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку.

Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її можна залити пару пляшками. Він встав і подався до юрти, але на порозі спинився. Повернувшись убік Чемала і помахав кулаками.

— Попамятаєш ти мене — зашипів він — я терпів тобі доти, доки ти лікував тільки. Мені хворих ще до-

сить залишилось. Але коли ти ламаєш мої плани, то бережися. Цього я тобі не спущу, ні, як скажену собаку, забю. Попамятаєш ти мій кулак. Бе-ре-жись! . . .

* * *

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже ціле пірнуло в безодню і тільки шматочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думи попливли далеко, розбрелись у всі боки, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може половити їх, зібрати докупи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хворий.

Як дивно все це сталося? Той чоловік, якому вона, зустрівши перший раз, стільки нагрубянила, став їй найдорожчий на світі. Якась добра доля привела його сюди й положила на ліжко її матері, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу. І він видужував. Таня благословила час і місце, де його вкусила гадюка, зіслана богом чи чортом, але вона була причиною, що він тут. Порою здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер сидячи в задумі, вона бойтесь обернутись, щоб не втік чудовий сон з очей. Але ні, то правда, вона чує, як хворий рухається, вона чує погляд його на своїму обличчі. Мимохіть оглядається і зустрічається з його очима, з його усміхненим лицем. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним давно вже не горить лямпада, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко очі спустила додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хворому, що спілкував увесь час за її обличчям, здавалось, що вона почервоніла від дотику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав пестити в своїх руках.

— Таню! Чого ви перестали? Розказуйте! Мені так гарно від вашого голосу. Розказуйте, Таню.

— Що тут цікавого — каже вона ледве чутно.

— Дуже цікаво, дуже, розказуйте, Танічко.

Таня дивиться на нього і ще гірше червоніє.

— Я не можу зловити думок — каже вона. — Немов пірвались нитки, що звязували їх з моїм мозком і вони, як горобці, полетіли у безвісті. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку горобчика, але піймати її вже не сила. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви розсіяні трохи.

— Колись маленькою — почала вона, прибравши себе до рук — я любила слухати пісень тульчі. Ви іх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Не багато тепер уміє їх співати. Їх можна слухати цілі ночі. Такий співак, побренев'ючи на топшурі, розказував про давню славу Алтаю, про подвиги його багатирів, їх чудових коней, про давні багацтва, про давні війни, що точили алтайці. І я тоді мріяла про ті часи і хотілось їх воскресити. Мріяла я, щоб вернулись вони, давня слава моєї вбогої, темної отчизни . . .

— У мене дідусь є. Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будучи вчителькою в тім селі, де він живе, я нераз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав і слова пісні лились з його вуст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, а він оповідав, співав і це так помагало. . .

— Ви стомились? — спитала вона раптом.

— Ні, ні. — просив художник — так гарно, кажіть далі.

— А далі, що ж далі? Я ще так мало прожила, що немає ще про що говорити. Коли вибухла революція я була ще маленька. Я памятаю, як батько мій казав: “тепер припиниться експлоатація й колонізація”. Слова “експлоатація” я не розуміла, а “колонізація”

знала, і всі ми її боялися. "Тепер кожна країна для се^х Се. Алтай для алтайців" — казав батько, і я чекала її революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І дійшла ж — перебив художник, всміхаючись криво.

— Прийшла. Але чи виправдала себе цілком? — Не знаю.

— Що ви, Таня? Звичайно, так. Ви може інакше рисували її тоді в своїй дитячій головці.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось не достає. Та про це не треба тепер. Колись пізніше поговоримо, коли ви будете цілком здорові. Ви памятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це конечне? Хіба не можна спокійно?

Художник замовк. Таня знов задумалась. Раптом сживилася.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленька, то до нас зайдла ворожка циганка і ворожила мені, що я буду щаслива, але повинна берегтись води, бо в ній я знайду смерть. І дивне диво. Я не вірю їй, а боюсь води. Боюсь і чую, що вона мене тягне до себе.

— Дурниці! У вас у всієї нації є, здається, якась водобоязнь чи водонехіть — коли так можна висловитись.

— Як то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її ж повно на кожнім кроці в виді джерел, потоків, річик, рік, озер — ніхто не миється, ніхто не купається. Я скільки не купався в Катуні чи в Чемалі, ніколи не бачив, щоб купався дорослий туземець. Я гадаю, що та, що ворожила вам, боялась, щоб ви не відступили від національних правил, і тому такого наговорила.

— Ну й пояснення — всміхнулась Таня — немає що. казати. Вода в алтайців священа і її не можна засруднювати, це правда, але тепер вже небагато людей,

що цього дотримуються. А зрештою, це говорила циганка, а не алтайка.

Жартівливий тон художника і насмішки робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечити, але ж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшов батько Тані, і вона, скориставшись з його приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович радісно потираючи руки, підійшов до художника:

— Як ваше здоровлячко дорогоцінне? — спитав він, тиснучи йому руку.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море ширості, і художник цілком розчулився. Не випускаючи рук, він сотний раз дякував йому за щире приняття.

— Коли б не Таня, ваш ласкавий дім, ваші лікування, я може вже гнів би де за селом. Ви мене врятували і як віддячити — не придумаю.

— Та ми тут не при чім, любий майстре. Тут, якщо дякувати, то одному докторові Темірові. І коли й зробив хто що, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку залежності від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька разів на день приходив, сидів ночами, коли хворому ставало гірше, коли пухлина поширилась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строгое лице ділової людини, що сумлінно виконувала свій обовязок. Він ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, як того треба було; він відходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я волів би, щоб не лікував мене ваш доктор — сказав Ломов.

— Чому?

Художник завагався що сказати.

— Та так, він мене, здається, не терпить.

— Це вам так здається. Це людина така чесна і така чиста, благородна, що не любити вас він не міг би. Він же на вас дивиться не як на уруса, а як на пацієнта. Він, правда, великий націоналіст, але чоловік толерантний, більший, мабуть, як моя Таня . . .

— І ви, любий, Іван Макарович — доповнив художник.

— А я ж, що? Я також визнаю чужі погляди.

— На націю?

— А як же? Я хотів би, щоб усі нації розвивались, росли, тільки щоб не гнітили інших.

— І щоб кожна, звичайно, жила на своїй території?

— Безперечно. А хіба ж, наприклад, росіянам мало своєї території? Він їхали, ви бачили ті незбагнено великі, безлюдні простори, на яких тільки трава росте та полин. Ви сотні верстов проїхали, не зустрічаючи по дорозі села. Значить, землі досить, чому їм не селитись на тих степах родючих? Чому їм не розорати їх, не засіяти пшеницею? Росіяни степовики споконвіку. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим тісно. І щастя це, що вибухла революція. Не будь її, нам цілком не було б де жити. Революція припинила колонізацію, привела до відродження нашої нації і вона тепер піде швидким кроком.

— Ви бєте самі себе — сказав художник, тоскно поглядаючи крізь відчинене вікно на чисте вечірнє небо.
— Скажу вам словами інжиніра. Ви змішуєте два поняття: колоніаторську політику царського уряду з політикою уряду Рад. Ви сказали “чого лізуть”, треба було сказати — чого лізли. Тепер не лізуть? Так же?

— Може не лізуть, але мають охоту — сказав Іван Макарович.

— Я тоді не знаю, кого ви вважаєте за таких, що лізуть. Може інжинір і я теж лізemo?

— Що ви?

— А що ж іншого? Я бачу, вас мало ще переконав Федір Павлович. Не вибив з вас ще того шкідливого шовінізму. Ви з ним заведіть розмову на таку тему. Він інакше відповість, як я, і краще розяснить.

— Бо ви самі хворуєте на цю хворобу. У вас теж шовінізм, але не такий, як у мене, вузенький, він у вас великороджавний, так що тричі шкідливіший від моого.

Художник безнадійно зітхнув і всміхнувся.

До кімнати ввійшла Таня з матірю.

— Ви про що тут?

— Про національні питання — сказав художник.

Таня накинулася на батька.

— Ти завжди розпочинаєш тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Як же ні? Він про це питання спокійно говорити не може. А знаєте — перервала вона розмову — про нашого художника вже не тільки дачники, питаютъ. Заходив още зараз Тріш. “Як здоров'я вашого дачника” — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність?

— Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не мав приємності.

— Це чоловік непевний — промовив Іван Макарович. — Його треба боятись. То злий чоловік, рідко злий, недарма його так любить Натруса.

— А що мені ті всі Натруси?

— О, не кажіть. Може Натрус і причина вашої хвороби?

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підохріла.

— Не він же їх накликав.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірнити?

— Та не знаєте сили наших камів. Вони при по-
мочі спеціальної дудки можуть їх накликати в будьяке
місце.

Художник перший раз таке чув, і це його дуже
зацікавило й здивувало.

— А знаєте, це факт, що там хтось був — сказав
він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане молоко
на камінцях.

— О! Тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляєтесь. Ви бережіться. Ви чимсь не
сподобались йому.

— Йинечі! Йинечі казала — подумав художник, але
не сказав голосно.

— Що ж я йому міг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злій
намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

У кімнаті вже добре посуетіло. Таня стояла біля
вікна і дивилася на вулицю. Вона не брала участі в
далішій розмові, здається, не чула її. Думки її блу-
кали по горах, як тіні хмар, що сунуть над верхами.
Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила її голову.

— Щось моя доня останніми часами змінилась.
Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не перешкоджайте мені, мамо. Завжди ви
щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого, доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо. От натура! Недарма доктор Темір
сказав, що ти дика. Недарма . . .

- Тепер зо своїм доктором пристали.
- Бо правда.
- Ну й добре.
- Самувар час уже ставити?
- Уже давно час.
- Піду.

Ганна Степанівна пішла до кухні, а за нею нспомітно вийшов Іван Макарович. Таня з художником знов залишилися самі.

* * *

Вузенькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інжинір Манченко, тривожно поглядаючи в долину. Там ревла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інжинір, виглядала, як карніз на височенному домі, вище карниза, як дах, підіймалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко не був із боягузів, але їзда була небезпечна, і він чекав, коли б швидше проїхати цей неприємний бом. До краю залишилось усього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша, бо дах-гора утворювала ледве похилу стіну в виді величезного викопу. Інжинір оглянувся назад, бо його сопутники, два алтайці, щось між собою заговорили, а досі вони їхали мовчаки. Вони везли інструменти і плани, що він знімав так довго і серед таких важких обставин.

Непомітивши нічого підозрілого, інжинір поїхав далі, але раптом побачив, що дороги не стало. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути у пропасть. Інжинір спинив коня перед деревом. Якийсь неприємний холод полоскотав по спині, у голову постукав сумнів. Він оглянувся і на обличчі одного зо своїх помічників добавив легку тінь усмішки. Сумніви почали збільшуватись; тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інжинір, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав — відповів зневажливо один.
— Хто зрубав дерево? — крикнув інжинір.
— Не знаю.

Було ясно, що дерево зрубано нарочито і западню зроблено на нього.

— Що ж тепер робити?

Помічники одкрито, голосно сміялись.

— Нічого! Скачи конем. Кінь перескочить.

Інжинір зліз з коня. Він розглянувся довкола, виїхати неможливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього.

— Коли ти радиш мені скакати — сказав — попробуй сам. Бери мого коня й скачи, тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі й першому їхати.
Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інжинір.

На алтайців крик не зробив ніякого враження.

— Вертати немає куди.

— Ви мене нарочито завели сюди!

Алтайці переговорили між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інжинір, виходячи із себе.

На нього дивилось два суворі, похмурі обличчя. Вони й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов не чуючи нічого. Інжинір бачив, що він у пастці. Страхина лють поконала попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не легко. Він вживе тоді іншого аргументу і той відразу поможе. Інжинір витягнув револьвер і скерував на алтайців.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали . . . Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване враження.

— Назад не можна — сказав один, та вже цілком інакшим голосом.

— Мені тут не ночувати — ревів інжинір. — Ви привели мене сюди, виводьте назад.

Один алтайські хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав він, націлюючись з бравнінга.

— Тут немає проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той помічник, що був ззаду й віз плани та інструменти в перекидних мішках, пошпортивав щось коло сідла, немов переважаючи, чи воно добре тримається. Він потупив очі в землю і почав навертати коня. Та справа була не легка. Ліворуч була круча і туди повернути було неможливо, можна було повернути тільки праворуч, але тоді коняка мусіла ставати дуба, бо стіна була ледве похила. Чоловік шарпнув за вуздечку і вдарив коня нагаєм. Кінь скочив на викіп, але в той же час сідло плавно зіхало по його хребті і скотилося у пропасть. Інженір бачив, як воно летіло, як гепнуло в річку, як вода заливала сідло і торби. Він стояв, як хворий. Розширеними жахом очима дивився, як пропадала його тяжка праця, як немилосердно заливала вода ті мізерні рештки, що падали на її дно. Коли по хвилині він підняв очі, то побачив, що два коні були вже повернуті до нього задами і на них втікали алтайці. Крикнув за ними, але не послухали. Вистрілив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них потрапити, бо його кінь заважав на дорозі. Становище інженера була надзвичайно важке. Спереду лежало дерево, ззаду кінь, а всі здобутки його на дні річки. Їх треба було дістати за всяку ціну. Може ще хоть щобудь лишилось?

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але згадав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була змова, що це був хитро придуманий план скинути його в безодню, не викликаючи нічіїх підозрінь. За це говорило яскраво свіжозрубане дерево, що ще висіло зачеплене за пень.

Манченко привязав коня до галузі, а сам переліз через дерево, залишивши коня напризволяще, пішов до аїлу, що лежав в кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними шукати інструментів і визволити нещасного коня, що стояв над кручию, але ніхто не хотів іти. Обіцянки грошей нічого не помагали. Інженір ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знат, чим пояснити таку раптовну зміну.

Злій, стомлений побіг по старій дорозі до коня. Йому вже не жаль було інструментів, жаль було коня, що, як сирота, стояв над безоднею. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежав у хазяїна не малий застав. Інженір пожалів уже, що лишив його самого. Чому йому було боятись засідки? Вони беззбройні не приступлять до нього, знаючи, що в нього зброя.

Червоний від натуги, мокрий, змітний потом, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покірно, потупивши голову, й дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду і почав його обнюхувати, а інженір ласково пестив гладеньку коневу шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі в долину і здивуванні його не стало меж. З річки, закотивши штані, робітник його добував сідло і торбу з побитими інструментами. За річкою на тому березі стояв його кінь.

Інженір крикнув у долину, але алтаєць не чув, чи просто не обзвивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженір крикнув ще раз. Алтаєць піdnіс голову і побачив інженіра. Не кваплячись витяг він з торби побитого теодоліта, піdnіс догори і зо всього розмаху вдаврив ним об камінь. Інструмент розбився на шматки. То ді глянув угору, вишкірив зуби і склався за кущами.

На горах ставало небезпечно. Інженір бачив, що

ненависть до “урусів” більша, як він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився звільняти коня з його становища.

* * *

Широку гірську долину пітьмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповида кедри столітні і тільки на верхівя, де сонце сковалось, стояла смуга світліша, як стрічка. Димилася річка. Водяна пара сивими клубками підіймалась вгору і мішалась з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хмизу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони дивно негармоніювали з околишною природою.

У долині тихо, неначе вимерло все, заснуло, тільки дим, що пнеться угору, каже, що тут люди живуть і не сплять.

Придивившись, видно перед юртами корови, прислухавшись, чути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпірає їм боки і вони жують, жують, перемежують те, що набрали за день у великі шлунки. Час від часу лине угору різкий крик, як скригління нічного птаха.

... Ов! ... ов! ... ов! ...

◆ То алтайські господині скликають запізнені корови, що не вернулись ще наніч.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя, і хоч вдалені замовкли, у горах ще чути, як скаргу: ... ов! ... ов! ... ов! ...

Густішає пітьма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Біжать хвилини. На велетенському темному цифербліті вирисовується дві фосфоритові стрілки — чумакький шлях.

Біжать хвилини ...

Зза гір, зза лісих голов вилізло велике обличчя і пильно глянуло в долину.

Здригнулась пітьма, припала до гір, сховалась за юрти, біжить у ліс, боїться світла. А місяць вище і вище, сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височезною модриною, при дорозі стоїть одна велика шостикутна юрта окремо. З її шпилля виростає деревце берізки. Позаду юрти високі берізки, повязані по дві мотузками, на яких висять довгі вузенькі стрічки, різно-кольорової матерії. Посередині найширша стрічка чимсь розмальована. Це Джайк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею привязані два коні. Один білий, як сніг. Від вуздечки звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дрімають, похнюопивши голови. Час-до-часу один здригається і широкими червоними ніздрями ловить повітря. Голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять темні людські силуети. Вони швидко перетинають долину і щезають унутрі придорожньої юрти. За кожним рипом її дверей із неї добуваються на двір звуки бубна. Вони вилітають крізь отвір угорі з густим димом і пікнуть у темних просторах.

У юрті зібралось вже багато народу. Підходять ще ті, що спізнились. Мостяться де попало. Туловище коло туловища, голова коло голови, густо, як навалені на купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, пересиджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять. Вони звикли і вміють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч чоловіки. Напроти, на чоловічій половині, Мабаш біля бочки з аракою, ліворуч від нього на жіночій Ійнечі. Господарі й гости сидять поважні, зосереджені і курятъ люльки. Ійнечі час-до-часу набиває їх тютюном, запалює від вогнища, що горить насередині, і подає — заднім, тим, що самі не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араки у деревляній посуд, надпиває сам і передає гостям. Ійнечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам.

Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкурі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить і нічого нечує, тільки в екстазі бе калаталом у бубон. Очі йому на лобі, піт лле струмками з обличчя. Це він піднімається в сфері небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має бути важлива, бо кам спішить і бе в бубон щораз швидше, щораз сильніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясе бубном, друга бе калаталом по натягнутій шкурі.

Тріш сидить ліворуч від кама, курить люльку, сопе і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля дверей. Там робиться рух, люди поспішно встають зі землі, роблять комусь місце, хтось відчиняє двері і через хвилину очищеним проходом крутячись несамовито вилітає кам і біжить, ударяючи в бубон, до коней.

Коні підносять похнюплені голови. Поява несамовитої людини проймає їх жахом. Молоді коні форкають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не ввірвуться. Коні шарпаються, бігають довкола берізки, каляють зо страху, стогнуть, ржуть, а довкола них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвиваються, як крила казкового смока, дзеленчать брязкала, хріпить його горловий голос.

У юрті ніхто не рухається з місця. Усі ловлять уважно звуки, що прилігають тепер до юрти з надвору. Але ось вони близччають. У дверях появляється кам. Він біжить на своє місце, знов трясе несамовито бубном, брязкала дзеленчать розплачливо ось, ось повідриваються, кам лупить калаталом в бубон, шипить, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до неба важка. Він вже бачив духів. Він їздив до них на конях . . . Ще кілька хвилин і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамовитіше бити в

баранячу шкуру, але мовчки, немов набіраючи свіжого голосу, бо по хвилині з його захриплого горла летять знова слова, як камені, тяжкі і незграбні:

- Тенгере угли тен сару
- Ульгенъ угли кергидай!
- Караганди козім-дий,
- Кармалаза колум-кан! . . .

І від цих слів раптом неначе дрож пробігла по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі.

. . . Ao, кам . . . ай!!-

А кам знов наліг на бубон. Якась надлюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає бубон, як мертвa. Пальці посиніли, права бе несамовито калаталом, а з горла такий же захриплій голос і дивні слова:

- Сари камиш таякту.
- Сари куга мененьту.
- Сари тибек тишкенду.
- Сари кімлю тон, кійген
- Ульгенъ каоннин, кан-каршит.¹⁾
- Кай-гай гак, кай-гай гак! . . .

. . . Ao, кам . . . ай!!! . . . Знов пробігло по юрті, як жах . . .

Екстаз кама доходить до апогею:

Інгай гак, гак, інгай гак.

Ще кілька слабих ударів у бубон і тихо. Кам звалився на бік.

Тріш підтримав його і взяв з рук бубон. Кам бессильно возив руками по мокрому обличчі розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

У юрті запанувала мовчанка. Чути було сопіння людей і потріскування вогню.

¹⁾ Жовтній камини з тростиною.
Жовтній з конопель повід.
Жовтим покрите хутро одягнув
Ульгенъ, шарський гірський соболь. — Зразок безмістовності слів кама на молитві.

Кам водив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що він скаже.

— Я бачив Чет-Чалпана — почав глухо Натрус.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на городі маківки від вітру.

— Зо мною говорив Чет-Чалпан,¹⁾ — повторив кам.

— Він сказав мені, що на край наш насувається кара. Насувається хмара білодолицьких тонконогих чортів, що хочуть заповенити край наш. Вони займуть долини наші і поженуть нас, мешканців золотого Алтаю на безлісі, дикі шпилі, де немає поживи худобі і вівцям, де немає паши коням і тоді чорна Улюм²⁾ викосить наш народ.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали ніби над мерцем. А кам сидів, як ворон старий, чорний, випірений, і крякав:

.. — Вони розкопають наші гори, Алтин-ту,³⁾ наш золотий Алтай. Виберуть з нього багацтва, що їх стежуть духи, що ревниво оберегають їх перед нами.

— А-а-а . . . А-а-ай . . . — полетіло по юрті.

— Вони заберуть наші озера й виловлять з них рибу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони виріжуть нашу тайгу, де ростуть кедрові горіхи, вони вистріляють нашого звіря.

— А-а-а . . . а-а-ай . . . — затріпотіло тихо, як метелик, що обсмалив крильця над вогнем.

— Вони пустят чортові машини, що своїм ревом лякатимуть орлів, збурять наші юрти, насміються над нашими жінками, над нашими богами.

У юрті тепер стояв уже рев і зойк. Кам Натрус бачив, що його слова зробили своє враження. Він замовк.

Мабаш подав мисочку горілки.

Кам випив.

---

¹ Чет-Чалпан — Герой алт. повстанець 1904 р.

² Улюм — смерть.

³ Алтин-ту — золоті гори.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питав духів — відповів кам. — Вони сказали приносити жертви. Приносять ж жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносять їх, коли дорогі вам золоті гори! І коли духи і боги приймуть їх, підуть захищати вас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш заученою фразою.

— Я іще не говорив про це з духами. Я ще спитаю тих, що вище.

Кам одягнув свою шапку з двома широкими, довгими до самої землі білими стрічками, взяв бубон від Тріша і почав знов бити в нього піdnімаючись у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він піdnімався на . . . гусях . . .

На небесному годиннику значно пересунулись стрілки і зблідли. Місяць проїшов свій довгий шлях і зсувався у безвісті на спочинок, а кам у юрті піdnімався усі вище, у вищі сфери, щоб випитати всіх духов, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його знеможеного, блідого біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах доснпати ночі, а решта куняла до ранку, покулившись на землі.

Інечі дрімала сидячи. Вона сперла голову на бочку і її снились страшні сни. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів молодого, докидав до ватри дров і тягнув свою лульку. Він згадував давні часи своєї молодості і порівнював їх з теперішніми.

* * *

Сонце випливло високо, поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молоду жінку і вона сонна поралась біля сніданку для кама. Натрус сидів

і розглядався по юрті. Жінок тут, крім Іїнечі не було. Тепер мав відбуватись обряд, що при ньому жінки не мають права бути. Камлання почалось тепер на дворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. По-переду Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій киреї, підперезаний зеленим поясом. на голові рогата бараняча шапка з чаплинним пірам на верху. Від шапки дві довгі білі стрічки до самої землі. Кам підійшов до коней і камлав над ними. Перед кічми стояв маленький жертівник з березових галузок, а на ньому жевріли вуглики. Кам обійшов молячись кілька разів коня призначеного на жертву, що рвався і форкав. Тоді кам підійшов до жертівника, взяв на калатало димлячого вуглика і підніс коневі до піздрів. Кінь форкнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня. Кінь привик уже за ніч до тих знущань і стояв смирно.

Як скінчилася уся процедура Тріш відвязав його і повів угору по росистій високій траві. За ним на другому коні їхав верхи кам, і далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав відтепер йому.

На горі білів ще туман. Малими шматками відривався він від трави і зливався з блідою синявою небес. Віддаляючись від землі поволі відслонював ритуальні приладдя: чотирикутний жертівник з берези, а над ним, як над криницею журавель. Грубший кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвалина з грубої берези.

Тріш привязав коня до жертівника. Кам і найближчий сусіда Мабаша вишикувались уряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювали поруч. Одні покопали ями і повмощували над ними казани, інші розкітадали під казанами вогонь, ще інші возили воду в деревляних бочечках і доливали до казанів. А Натрус молився і кропив голодного коня, що бай-

дуже, низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своїму, кричали до Ульгеня, благали його, грозили.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай — бляяв вівцею лідуясь. Він більше не знав стів, не знав чого ще треба. А кам свое говорив. Незрозуміло мовою для тих, що його окружали, але зрозуміло для Ульгена, зрозуміло для духів. Він говорив до них мовою камів. Час-до-часу, як цього вимагав обряд, кропив коїя аракою.

Нарешті камтання скінчилось. Кам відійшов у бік і сів стомлений на пеньок. Цього давно вже чекали. Люди, як зграя голодних вовків, кинулись до коня. В одну мить чотири чоловіки привязали коневі до чотирьох ніг по мотузці і почали тягнути в усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. Зпід ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки, в них захрустіли сустави. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясних малювалась розпуха, дикий тваринний передсмертний жах. Але його не бачили люди. Тріш підбіг до нього, грубо звязав йому морду мотузкою, впхав між мотузку і морду палку і почав скручувати ніздрі. Кінь засопів, хрипнув щераз чистого гірського повітря і раптом того повітря не стало. Він крутнув головою, глянув диким оком на свого ката, але воно було вже мертвe, уже не бачило його.

Бліснули ножі і умить стягнули шкуру. І там під жертівником, де недавно стояв молоденький сніжно-білий коник, лежала купа огидного мясива. Конячою кров'ю начинили немиті кишки, а мясо порізали і поховали в казанах. Через кільканадцять хвилин гойдалась на журавлі шкура, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі спіскали березову галузку.

Бог був задоволений. Тепер людям треба було думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони зїли недоварене мясо, зїли без солі і хліба, поїли кишки, а обгладані кості спалили на жертівнику.

Це була перша жертва принесена богу за спасіння краю. Приніс її Мабаш, щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цілій околиці. Ками не встигали їх приносити. Не помагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути у глиб диких гір? І покрилися вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні кінські шкури. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували всіх духів до страшної боротьби з загрозою, що сунула на край.

Художник швидко поправлявся. Пухлина зійшла з тіла і боліла ще тільки рана, що її висмалив лікар. Бу-дучи перед кількома диями у художника доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що лікував з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишились без відповіді. Темір не читав їх, ба, навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спіраючись на палицю. У соняшні дні він пересиджував з Танею в тіні садку, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про своє життя, свою роботу і слухав її оповідань про її край, нарід, старинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов, з якою вона розказує, її патріотизм, її націоналізм, хоч він був зрозумілий для нього. Переходячи на це питання при найменшому запереченні з його боку, Таня тратила рівновагу і спокій духа. Тоді верталась її скрита, бутна натура і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. На дворі вечоріло, надходив час коли вертався додому інженір і заходив до неї. По неприємній пригоді в горах інженір став обережніший, він відмовився від помічників, їздив

сам і вертався раніше. Згуба інструментів не дала за-кінчити роботи, що він її намітив і інженір обмежувався більше роботою в кабінеті розробляючи зібрани вже матеріали.

Художник слухав Таню і час-до-часу ставив лагідно запитання чи відповідав на запитання її.

Розмова, коли була поважна, велася, як здебільшого, на національну тему і Таня хвилювалась.

— Ви ж росіянка — сказав художник не то поважно, не то дразнячи дівчину.

Таня звільнила негайно з його рук свою і допитливо глянула йому в очі.

— З виховання, так — я не алтайка. Я мала честь — сказала вона з іронією — “запричащатись” руською культурою. Мого батька, як ви знаєте, насильно охрестили і зробили інтелігентом, а мене запричащали руською культурою. Але не великою, пі, тією, конечною, маленькою, примітивною, тією, що дозволяє вже неофітові відректися своїх братів, своїх рідних, тих, що живуть в юртах, їдять конину без солі і ніколи не миються . . . I ви хотіли б, щоб я відреклася їх і назвала себе росіянкою, але на жаль ваш, я ще цього не зроблю.

— Чого ви думаете, що я того хотів би? Яка мені користь?

— З вашої мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте мене, що я росіянка і ображаєте мене. Хіба вам мало своїх? Захланний ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців і насильників.

— Це ж ненависть раба?!

— Може?! А що ж робити? Мій народ замалий, щоб порівнятись з вашим. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь і чую, що він нарешті прокинеться. Ще трохи і він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витісніли з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодинці . . .

— Кого? Кого? — перервав художник.

— Таких, як ви! — крикнула Таня.

— Що за погромні віщування? Що за погромні ідеї? Тут уже пахне впливами камів.

Слова Тані були художниківі немилі, як і сама вона зробилася раптом ворожа і чужа. Йому хотілось тепер дошкулити їй якнайболючіше і він озброївся в меч холодної іронії.

— У вас немає майбутнього — сказав поволі, холодно художник.

Таня нервово засовалась на лавочці, але він не звернув на це уваги.

— Ваша маленька нація, що безперечно вироджується і асимілюється, без підтримки великої нації безповоротно згине. Ось ви. Хіба ви алтайка?

— Знов за рибу гроші?

— Та ні, правда. Що у вас спільного з ними, з вашими братами, що ви їх так патетично називаєте? Ваші маленькі ніжні руки ніколи не доторкнуться хоч би до їх національних страв.

— Що за смішні несеріозні докази? Просто соромно за вас. Ви хочете виправдатись, що не цілували рук алтайки?

— Нічого подібного. Я цього і не думав. Але слухайте. Ви співаете, у вас прекрасний голос, ви хочете вчитись. Чи співаете ви монотонних алтайських пісень? Вони чужі вам.

— Неправда! — перебила Таня. — вони мені рідні.

— Ну нехай. Наприклад, ви мене переконали. Ваші чоловіки залюбки женяться з росіянками, хоч би і ваш батько. Це веде до асиміляції.

— Навпаки.

— Як навпаки?

— А так. Ваші жінки, росіянки, родять косооких щелепастих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас.

Таня була червона від зlostі, знервована, готова

плакати. Художник пожалів, що почав з нею розмову на ту слизьку тему і поспішив її зліквідувати.

— Чи тільки хлопчиків? — спитав він. — Вони ж родять і прекрасних дівчат і цілком не косооких, а таких мильних коханих, як ви.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А хіба ви любили?

Таня усміхнулась крізь плач. Художник взяв її руку, вона видерла.

— Танічко, не можна так — сказав він. Ви невитримані. У всяких суперечках треба витриманості, споюю, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивітесь, як уміє говорити інженер. Він не запалюється, а поволі, флегматично, цідить слово за словом, але слова його важкі, як камінь і коли вже вдарят, то знак лишать.

— Хіба я можу рівнятись до нього?

— А чого пі? Він, правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах не можете бути такою.

— Не на багато він старший від мене, а за ту різницю в літах я його розуму не матиму.

— Бо може не схочете.

— Ні, це треба талановитим народитись. Коли б він не був такий, його не відрядив би центр на таку колосальну роботу. Він безперечно оцінів його талант.

— Тут ще немалу ролю грає те, що він комуніст — сказав художник.

— Залиште! Мало там партійців?! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам ви який? Ви неможливий! Коли доходить до того препоклятого питання, ви говорите, як справжній імперіаліст, як чорносотенець.

— Тепер дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка наново. Він встав, щоб підійти до вікна, але наступив на болючу

ногу, застогнав. Таня пільно подивилась на нього. Він зблід з болю.

— Вам гірше? — кинулась вона перелякано. — Сядьте! Куди ви?

— Танічко, люба! . . . Вам жаль мене?

Розгинчені нерви не відержали і Таня розплакалась.

Художник ніжно тулив до грудей її голову. Не боронила.

— Перестань, Танічко, перестань, мій маленький звірику . . . Ось інжинір іде — сказав він раптом. — Й-бо іде, буде сміятись.

Таня вирвалається і побігла до кімнати, витирати очі. Через кілька хвилин вернулась з інжиніром.

— Маю честь представити — сказала вона, показуючи на художника — імперіяліст в новому виданні, в рожевій обгортці.

Інжинір засміявся.

— Правда, правда, не смійтесь! Тут такі теорії розводить, що куди тобі. Йому Пуришкевич позаздрив би.

— Таню, як вам не соромно? — взяв благати художник.

Інжинір усміхаючись сів на лавку і запалив цигарку.

— Я бачив водоспад — почав він своєю повітньою, милою мовою — оце так красota! Що в порівнянні з ним, ваші розмови?!

— Будуйте Дніпрельстан — сказав Ломов.

— А що ви думаете? Тут, станцію не так важко будувати, і не так довго, як на Дніпрі.

— Коли ви візьметесь до роботи, як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Таня комічно скривилася.

— Ви ще не розкачались? — спітала вона. — Бідененькі! О, ви знані із своєї поворотливості!

— Хто це “ви”? — спитав злобно Ломов, якому не подобалась гримаса Тані.

— Та ви ж, росіяни!

— А хіба це вони будують? — здивувався інжинір.
Художник здивовано:

— А хто ж?! . . .

Інжинір одкрив рота.

— Ой, знаєте, я можу втратити повагу до вас —
сказав він — це вже дійсно пахне Пуришкевичем.

— Я неправду казала? — підхопила Таня. — Він — чорносотенець. Та ви — ткнула вона пальцем у художника — виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо в порівнянні з тим, що ви забрали.

Художник почервонів від ніяковості, а інжинір замав руки.

— Не смішіться і ви, Таню — сказав. — Є істина: ніколи не говорити, тимбільше сперечатись про те, чого ми гаразд не знаємо, чи не розуміємо. Ви наговорили тут цілу купу дурниць. Ви обое не маєте рації, ні ви, ні Ломов.

— Я жартував, Федоре Павловичу. Я хотів подратувати Таню — сказав виправдуючись художник.

— Тут, знаєте, жартик контр-революційний. Я гадаю, що ви не жартуєте, а так таки в душі й думаете. Про марксистський погляд на проблеми української економіки тут видно немає й мови. Тут шовіністичне засліплення в вас обох. Коли Таня каже: “виссали з України соки”, то вона має художника певне за великого буржуя, експлоататора, не вважає вона його видно за громадянином Радреспубліки, що має право голосу; значить, кидає йому велику образу. А коли він не ображається, то він просто не розуміє її слів.

— Та ні, я ж це беру за жарт. Хіба можна серіозно трактувати політичні “переконання” такого дівчати?

Інжинір ласково, як розпещеній дитині, потиснув дівчині руку.

— Мені тепер просто викидатись звідци, чи як? — спітав жартом Ломов.

— Ні, сидіть. Ви ще тут не одну істину почуете — сказала Таня.

Але Ломову вже не довелось слухати “істини”. Інженір був стомлений і ще під впливом недавньої пригоди в горах. Він і почав про неї розказувати.

Усі бачили, що в горах щось робиться, що підготовано ведеться кампанія проти “урусів”. Тепер Тані ніякovo було слухати про це. Вона відчула німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, вона мовчала. Але інженір зрозумів її настрій і порадив не брати, того так близько до серця.

— Це така зрозуміла річ — звернувся він ласково до неї. — Тут боряться дві культури, дві сили, культура нова і шаманська. Переможе перша сила, бо вона сила, хоч може доведеться принести і не одну жертву. От наш майстер уже впав жертвою тієї другої сили, і головне цілком невинно. . . Правда, майстре?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії і сказав:
— Правда.

Інженір усміхнувся.

— Усе це мине — сказав він — як минула його хвороба, і залишиться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його позі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їх лікарства.

— Ви ще не звірілись у своїй роботі, інженіре? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танічко. Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться миритись. От вам треба помагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька.. Вас люблять, слухають . . .

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприязнилась з вами, змінились до мене мої сусіди навіть. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

- Це, може, тільки здається?
- Ні, про це є вже навіть деякі відомості.
- Значить і ви невинна жертва?
- Виходить.
- Тоді треба прийняти одвертий бій.
- Цебто?
- Стати по один бік барикади з нами. Ками випо-
віли нам війну, ми її прийняли і готуємось до бою.
- Я не розумію.
- Як ні? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки, ми хочемо взяти з неї все най-
цінніше і пересадити на новий ґрунт, а нам заважають. Що ж, ми будемо зневірюватись? Правда, що ні? Так же? Шаманізм це зло! Ви не перечите?
- Ні, не перечу, це зло, але може не таке велике, як ви думаете.
- Велике, Таню, величезне. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?
- У нас їх покищо немає!
- Ой, дитина, ой, непоправна. Їй-бо хочеться задерти спідничину та набити так, щоб аж самому рука заболіла.
- Художник зареготався.
- Я вам набю — сказала червоніочки Таня — іч який! Так що ви хочете з ними робити?
- Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські вилазки.
- То ви хочете десяткувати наше маленьке племя, як колись його десяткували царські козаки — злякалася Таня.
- Навіщо зараз крайності? Хіба контрреволюціонерів так багато? Без жертв звичайно не обійтися, але їх не буде стільки, як ви думаете. А може нічого не буде, може вони обдумаються і кинуть зброю самі. Треба їх повчити.

Таня замислилась. Інжинір пильно подивився їй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав безнадійно.

Таня думала. Вона вагалась, що сказати.

— Не знаю — відповіла вона по хвилині.

— Ви, значить, таки посередині?

— Здається.

— Я так і знат. Але годі про це. Набридло. Ви надумаетесь ще.

Він змінив тон і сказав весело:

— Слухайте, слухайте! Я маю проект.

Таня і художник живо зацікавились.

— Я збіраюсь цими днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Ні, покищо нічого нового не задумав, але мені хочеться побачити озеро. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зо мною.

Художник рад був з пропозиції, тільки не знат, як бути з ногою, що ще не цілком загоїлась.

— Годі возітись з нею — сказав інжинір. — Зрештою, не пішки ж іти, а верхи їхати. Таня, гадаю, не відмовить в приємності товаришити нам.

— І бути за провідника — додав художник.

— Ви не повірите, що я не була ще на Кара-Колі — сказала вона червоніочи.

— Та що ви?

— Правда, не була!

— Так ви не знаєте навіть своєї країни? А ще вчителька, а ще патріотка — засміявся інжинір.

— Що ж зробиш? Жінці так важко одній. Товариства не було.

— А ви б з яким камом, вроді Натруса — сказав інжинір.

Усі засміялись, Таня почервоніла.

— Ай, інжинір, він, як видно, вміє теж уколоти.

— Так, значить, їдемо? — наглив інжинір.

— Згода!

Манченко встав і почав прощатись:

— Підемо! — сказав він до художника.

— Не хочеться ще.

— Як знаєте. Я пішов.

Він попрощався і вийшов.

Надворі мерехтіли зорі, місяць стояв на середині неба і байдуже поглядав на село. Воно вже дрімало. Інженер попрямував до своєї кімнати, що містилась у пустому під час вакації інтернаті для дітей.

*

Доктора Теміра терміново викликали до хворого, що мешкав у двадцятьох кілометрах в заміці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хворий. Доктор Темір знов Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збідній, але розумний і тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблудив у горах. Темір хотів одягнити дідові і гнав з усіх кінських сил. Переїхавши поромом че́рез Катунь, почав підійматись угоро вузенькою стежкою, яка часто губилася між кущами, де-не-де переходила в потік і треба було їхати потоком, щоб за деякий час виїхати знов, на камянисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахніли трави, безліч квітів серед них. Із трави тут і там виростали високі модрини, покриті лишайниками, здебільшого поламані буряни суховершинні.

Кінь знову зізнав дорогу і йшов сам без понуки. Доктор пустив поводи і задумався. На душі було важко і нудно. З того памятного вечора у Тані він стратив настрій, надії на якийсь кращий кінець Таниного захоплення художником опускали. Доктор бачив це під час лікування свого суперника, відтоді ще частіше заглядав до пляшки і його не рідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серце давило щось, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі мирно форкнув і запряв ухами. Доктор машинально вхопив поводи, та почав пильно розглядатись і прислухатись. Ліс густі-

шав. Модрину заступила ялина, що густо, як щетиною, крила узбіччя. Доктор ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. Іздець збентежився. Настрій коня його чимало страйвожив. — Може звір? — подумав він. А у нього, як на біду, не було із собою жадної зброї. Але раптом його здогади розсіялись і він зідхнув легше: із қущів піднялися дві постаті і прямували до нього — це були люди. У руках у них біліли здорові кілки. Коротко-зорий доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замотані лахміттям і з них видніли тільки очі. Люди певними, наперед розрахованими кроками, підійшли до лікаревого коня і вхопили за уздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди ідеш? — спитав один по алтайськи.

Доктор Темір з робленим спокоєм дивився на дивних людей, хоч чув, що зустріч не ворожить добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він замісць відповіді на їх питання.

— Скажи нам, куди ти ідеш? — повторив той самий голос.

— Іду до хворого. Ви, може, не знаєте, що я лікар?

Як доктор не старався володіти собою, голос його дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав.

Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша.

— Я вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви знаєте, де я лікую хворих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що нападачі не помилились щодо особи, але тепер зродилася невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хворих — сказав він — не розбіраючись, чи це алтаєць чи росіянин? Ви знаєте, що я вилікував сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаєць, не росіянин.

Той, що мовчав, похнюпив голову і випустив із рук повід коня.

— Алтаєць не сміє лікувати урусів — почав знова перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злості.

— Я сказав вам, що лікар лікує хворих, а не алтайців чи росіян.

— Так ти і далі так будеш робити?

— Так! — сказав твердо доктор, бо сказати ні, значило показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і піdnіс коляку. Доктор не рушився.

— Не кричіть — сказав він спокійно. — Коли треба, я злізу і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від живішої акції, тимбільше, що помічник його мовчав, за весь час не брав жадної участі в розмові і похнюпившись стояв без руху.

Становище робилось важке. Стояти далі без руху було неможливо, ослаблювався запал і напасник чув, що в нього немає вже тієї люті, ні охоти молодецької, що була раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачучи, що доктор не збірався злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша

— або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг спамятатись, як доктор свинув коня нагайкою і ринув уперед.

Кіл напасника, наготовлений вмить до удару, замісць на голову лікаря упав на коня, і кінь ще швидше пігнав уперед.

Тепер в обох розгорілась пристрасть.

— Стій! — закричали вони обидва разом — але доктор не мав охоти стояти.

Напасники кинулись до своїх коней, що були заховані в кущах і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор зінав, що тепер, коли вони доженуть його, йому смерть і він шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не зважаючи на дорогу. По сухому і по воді кінь летів як машина, розбризкуючи копитами болото, піна летіла йому з морди, вінувесь укрився милом. Необережний крок загрожував йому і їздцеві загибллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором, на таких же замилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони доженуть його, як тільки вийдуть на рівне місце. Його кінь стомлений дорогою і не зможе втекти перед їх ситими, незмореними кіньми. Темір оглянувся — напасники були від нього всього на кілька сот метрів. Доктор Темір не жалів коня. Він зінав, що йому від такого скаженого бігу не поздоровиться, та вибору не було.

Дорога збігала в долину. Ще кільканадцять метрів і почнеться однаєда долина, а на ній вони його вже певні доженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерті. — Може якраз хто появиться на долині і вони злякаються — подумав Темір.

Ніби у відповідь на його думку якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину. Спасіння! — крикнув доктор. Він наліг на коня, і виїхавши зза кущів, побачив дійсно дві постаті, що поволі підіймались верхи на гору. Доктор пізнав їх відразу. Це був інженір і тъотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей, доктор почав стримувати коня. Кінь хропів і важко носив боками. Доктор оглянувся, але не побачив за собою нікого. Напасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розказав своїм випадковим спасителям про пригоду. Вона сильно вразила подорожніх.

— Починається терор — сказав усміхаючись Темір — але в душі чув, що він дійсно може бути страшний і що тепер треба бути ще обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони мене напали? — сказав він — за те, що я вилікував вашого художника.

Інжинір догадувався сам. Тъотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли наложить головою? — забідкала вона.

— Як бачите.

— Бідний доктор!

Додому верталися втрьох. Доктор радив швидше покидати гори, бо коли вже на нього напали і то за те, що він тільки лікував хворого уруса, то вже, коли вони заскочать самого уруса в горах, він не вийде цілий з їх рук.

— Це правда — погодився інжинір — але покидати гори зараз мені цілком не хочеться.

Доктор Темір все ще був під враженням недавньої пригоди.

— Я дивуюсь — сказав він — звідки взялися те дике завзяття і зненависть? Того ніколи не було. Тут без сумніву хтось працює, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш народ такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це не зрозуміле.

— Хтось агітує без сумніву — погодився інжинір.

Запанувала довга, важка мовчанка, переривана тільки форканням коней.

— А знаєте, я радію, що так є — сказав доктор.

Інжинір і тъотя Груша здивовано глянули на нього.

— Цебто? Що вас не вбили? — спитав Манченко.

— Не те, звичайно, а те, що вони не такі інертні, що починають вже якусь чинність. Це багато значить, вони видно здатні ще ставити опір, а досі я їх за таких не мав.

— Так, але їх треба навчити, кому ставити опір — промовив інжинір. — Не всім же.

Доктор підхопив його слова.

— Добре, що вони вже здатні на це — сказав він — а навчити їх можна легше.

— Та то як сказати. Ви не пізнали нікого в тих нападачах? — спитав інжинір.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних, це були просто ганчірки, але закривали обличчя, як маски.

Доктор був певний, що пізнав під одною маскою Тріша, але про це він не сказав. Інжинір з доктором їхав нопереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не вмішувалась до їхньої розмови, занята своїми думками.

Їй було прикро, що так усе сталося. Їдучи туди, вона стільки обіцювала собі, так важко було витягнути цього інжиніра. Сьогодні витягла, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода.

Тьотя Груша ненавиділа доктора з усіх сил, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулась.

Вона дивилася на його велику чорну голову, що виглядала зпід касети, на його загорілу шию, їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагнути батогом по тій ший. З доктора персвела вона очі на інжиніра. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його сочковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

— Як він цілує? — думала тьотя Груша. — Вона уявляла собі, і від самої думки їй крутилась голова. Сьогодні вона безперечно спробувала б, якби не цей рябий чорт.

— Наднесла ж його лиха година. — Тьотя Груша люто шмагнула коня й порівнялася з їздцями. — Чого ви дрімаєте? спитала вона. — Мені вже спати хочеть-

ся від вашої їзди. Швидше бо! — Вона ще раз затяла коня і поїхала вперед, а за нею почвалали її сопутники.

* * *

В їдалні Чесна живо дебатовано новини останніх днів. Як на Чемал, їх було занадто багато. Дівна хвороба художника, правда, романтична, пригода інжиніра і загибель його інструментів, напад на лікаря — це все приводило не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити на прогулянки, хіба дуже відважні, та й то не далеко від села і тепер провідники даремне вистоювали з кіньми коло їдалні, бо ніхто не хотів користатись з їх услуг.

Провідники ремствуvali. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони його мали за короткий сезон. Більше ж на Алтаю влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копійка. Вони вмовляли своїх клієнтів, що небезпеки немає, що це непорозуміння, але даремне.

Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше вийхати з цього місця, з цього гнізда диких азіяцьських бандитів, що чигають на життя "культурних європейців".

Агафія Терентівна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до речі, одягнутою "під жовтенятко" з червоною краваткою, перша, як тільки почула про пригоду художника. За нею спішно виїхав, довідавшись про подію інжиніра, Максим Харlamпович Занозов, бухгалтер відділу впорядкування при Бійському комунальному господарстві, чоловік нервовий і хворовитий. Виїхала й Олімпія Дементівна, моложава шостипудова вдова, зомлівша перед тим тричі на руки високого худого учителя 7-річки Птічкіна, коли довідалась про пригоду лікаря. Решта дачників, що ще залишились, рада була б покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей, заплачених Тоні наперед за харчі.

Не помагали і агітації Тоні, тъоті Груші, яка умовляла всіх не розіджатись, доказуючи, що це не масовий

терор — ці слова дуже сподобала — що він скерований тільки проти певних осіб, а до решти ніяк не стосується ні в якому разі.

Це не помагало. Це були малі докази, кожний від-відувач їдалні, шануючи себе, і вважав себе за “певну” особу, а тим самим і розбивав у пух тьотині докази.

— Ось хто герой! — сказала тьотя Груша. — Інженір, художник! Не зважаючи на те, що на них безпосередньо був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А це, коли був хто на Кара-Колі, знає, дорога не легка. І не втікають; як ви, а сидять і працюють і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, не принявшись породили сміх, навіть іронію, головно серед деяких осіб жіночої статі.

— Їм видно с чого триматись — кинула поважно і значуче мадам Пупсік. — Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно ні — запевнила тьотя Груша. — Вони збирають компанію.

Мадам Пупсік не могла скрити незадоволення.

— Кого ж зібрали досі? — спітала, кидаючи на тьотю Грушу убийчий погляд.

— Я їду, Тетяна Іванівна — не збентежилася тьотя Груша.

— Яка? — ніби не знаючи, про кого мова.

— Тутешня вчителька.

— Не мала приємності бачити. Іще хто?

— Покищо ніхто.

— Ну, так — похитала вона головою. — Компанія, я гадаю, цілком певна і достойна.

— Ви так думаете? І що це за тон, якого я не розумію?

— Вам не подобається тон? — спітала поволі мадам Пупсік, пронизуючи тьотю Грушу поглядом, як стрілою.

— Вам заздро, що вас не просили? — перекривилася тьотя Груша.

— Честь інвестика.

Тьотя вийшла з себе, підбадьорена поглядом деяких прихильників.

— Може й велика — сказала вона. — Тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо могла перешкодити — ледве стримувалася мадам Пупсік.

— Та ви відома шпигунка.

Цього, видно, було мадам Пупсік забагато. Вона витягнула до тьоті Груші свою товсту, коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мені пробачать присутні — сказала, пінячись зо злості.

Тьотя Груша і собі встала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсік. — Гадино! Умий фарбу з морди. Іч моложавиться, старе падло.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мозоль очей ними, паскудо! Дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. У їдалальні зчинився рух. Відвідувачі якось мовчки по-ділилися на два табори, готові кожний захищати свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семилітки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи, що котрась зі словесних дуелянтік зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Дементіївна вже давно лежала б у його обіймах. Він згадав її сердечно і зідхнув. Жадна з суперниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повиймай вставні! — кричала тьотя Груша. — Приперлась на курорт, Пупса! . . .

Ця приємна розмова тягнулася би бо-зна доки, коли б мадам Пупсік, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще

чогось не виліяпала, не встала демонстративно і не ви-
бігла з їдальні. Вона пішла до кухні і там голосно го-
ворила Тоні, щоб усі чули:

— Як довго ця, фльондра, буде у вас харчуватись,
моя нога у вашій їдальні не буде. Вечерю прошу мені
прислати додому.

У їдальні всі вернулись на свої місця, розсілись ви-
гідніше, і тьотя Груша мала тепер змогу розказати до-
кладно біографію мадам Пупсік, не минаючи найдра-
зливіших деталів.

— Хай вона дякує Богові — сказала тьотя Груша
на закінчення — що тут не було Федора Павловича, або
художника, їй це так легко не зійшло б. І я не знаю,
як я тільки стрималась, як не вийшла з себе?!

Така розривка була дуже бажана для відвідувачів
нудної їдальні і всі жалкували, що вона так пізно тра-
пилася, якраз перед відїздом.

Як там не було, агітація тьоті Груші їхати на Ка-
Кол таки зробила частинно своє і знайшла хоч трохи
сприятливий ґрунт.

Любов Костянтинівна, що завжди сумно зідхала при
виді Манченка, і при кожній нагоді чарувала своїм фаль-
шивим, без слуху, голосом, готова була ще на кілька днів
залишитись і навіть ще раз поїхати на Ка-Кол, коли б
не замовила на завтра коні і не розплатилася з Тонею.
Вона цілком була на боці тьоті Груші і ліндувалась з її
мягкого характеру. Вона б так не могла панувати над
собою.

— Я живу вже на світі 22 роки — говорила вона
— а ще такого не чула.

Цю фразу, може й недоречну, вона вставила на
те, щоб зайвий раз підкреслити, скільки їй літ, бо всі
давали їй не менше тридцятьох.

Зібрані забули на деякий час, чого властиво зібра-
лися. Інцидент з тьотею Грушеною і мадам Пупсік скеру-
вав мислі присутніх в інший бік, усі на деякий час за-
були про нараду над відїздом.

Але в кожнім товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душою за всіх. Такий звичайно сам береться. Його ніхто не просить, не обирає, він сам. Серед ідалінняного товариства був такий завсіхмиститель, колишній колезький реєстратор маленький дідусь, Атанасій Прохорович. Під час гаражних дебатів він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її вже кілька разів у голові і боячись, щоб не забути, закликав зібрання до порядку. В ідаліні почало стихати. Люди присувались ближче до столу і приготовлялись слухати Атанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав зібрання. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий непримічний інцидент і так далі треба вважати за зліквідований, так. Позаяк дехто вже висказався в справі відїзду, дозвольте мені зробити резюме, і так далі і тому подібне. Оскільки ми свій відїзд будемо робити організовано, і так далі, постільки ми можемо бути гарантовані від небезпеки, і тому подібне.

Це були істинні безперечні, що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч під час відпустки можна добувати на зборах, які під час службового року бувають не щодня, а якийсь там раз, чи два на тиждень. Знайшлося стільки охочих висказатись, що Атанасій Прохорович почав вести запис, ба, довелося встановити регламент: висловлюватись не більше, як десять хвилин, головно по відході тьоті Груші, що вийшла, виправдавшись болем голови.

Вечірнє сонце, стоячи над заходом, заглянуло до ідаліні і весело зареготалось з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сковалось. Не до сонця було.

Наради затяглися до вечері.

* * *

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук до вікна. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала до кімнати. Жовте, щелепате лице всміхалось, а очі від сміху геть пірнули в ньому, і на місці очей ледве блискіли вузькі прорізи.

— Єзен! — почав ізза вікна художник.

Ломов пізнав провідника, з яким учора договорився про коні. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був це Юнаяков, алтаець з племені теленгітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном. — Я вже подав коні в три місця. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков, упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалині під хатою, і почав набивати люльку. Робив він це дуже поволі, з розвагою, так що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Ломов, веселий і бадьорий, вийшов надвір. Був він у спортивній одежі, жовтих шкуряних камашах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером, через плече йому висіла торбина з рисувальним приладдям, за поясом револьвер і ніж. Останніми часами він не виходив без зброї, а тим більше тепер, їдучи в дорогу далеку й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок — сказав.

— Гарний — згодився провідник — буде душно, мало-мало однако.

Це неважко було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбірала в себе білий туман, що лягав ряднами на траву.

— Ноги замочиш — сказав Юнаяков, поглядаючи на художникові жовті черевики. — Уже заросив мало-мало. Сідай відразу на коня. Роса, як дощ. Буде душно.

— Це не страшно — промовив Ломов. — Ми по-

їдемо тайгою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі, це важніше за всяке "душно".

— Будьте спокійні! На Алтай вам волос з голови не спаде — сказав переконливо провідник.

— То як сказати?! Волос може й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи того не бувало.

— Може й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженіра, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про менс?

— Чув' мало-мало. Тут якась чорна рука орудує — сказав Юнаяков по короткій задумі. — Але доки ви зо мною, будьте безпечні! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повстали?

— Правду, правду, я заіхав до вас останнього. Таня Токпак давно встала, і та сарп-бала,¹ що дуже інженіра любить — засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника зливувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спітав він, здвигуючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтаєць все бачить.

— Ну, гаразд, їдемо!

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухуються до їхніх розмов, намагаючись чогобудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Даючи раз коні тъоті Груші і інженірові; знов уже про їх стосунки, або принаймні чогось догадувався.

Вийхавши з двора, їздці побачили, як з вулички виїхала тъотя Груша, а за нею в кількох кроках інженір. Прямували вони до хати Тані. Юнаяков глянув на художника і вони обидва всміхнулись.

---

1) Сарп-бала — русява жінка.

Таня вже чекала на порозі, готова до дороги.

— Заходьте! Просила вона — бо пізно.

Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя Груша спершу не хотіла заходити, бо була майже не-знайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку молока.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою доро-гою в гори. Сонце цілком починало сходити і золотило верхи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси тра-ва. Коні бігли шпарко, їздці мовчали, · розкошуючись верховою їздою,такою приємною, якщо вона не надто довга. За годину вони минули найближче село Елікма-нор, що лежало по дорозі, і тепер віхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли поволі. Сонце підплило ще вище, повітря нагрілось і коні почали мокріти.

Художник підіхав до Тані, що їхала попереду.

— Не втомилася ще? — спитав ніжно, турботно.

— Пх! — здивувалась Таня. — Хіба можна вто-митись від верхової їзди?

— Ох! — Ви правдива алтайка.

— Ясно! А йому вже певно набридло їхати, хай признається.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко при-ємніше їхати, але цього не сказав.

О, ні, йому не набридло і він не втомився, але на-віть, коли б і так, він готовий на жертви, тільки бачить її, та її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божеська.

— Навіщо ж зараз ті дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще ні одного.

— Здається! — він навіть не памятає що говорить.

І як'йому після того вірити? Скільки разів вона пере-конувалась, що це так. Хоч би він пощадив її трохи.

— Ій-бо, Таню, з вами важко — сказав художник.

— То здається мені, що ми вже так зріднилися, так зблизилися, що не повинні б рахуватись зо словами, то знов бачу, що це не так.

— За словами завжди треба рахуватись — сказала Таня — а коли їх говорять близьким людям — особливо.

Художник не чув і тягнув своє.

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері, такий щасливий та повний, здається ваші пестощі залиши кохну клітину. Ідеш п'яний вашим тілом, хитаєшся від ваших поцілунків . . .

— Тихо! — шепнула Таня суворо. — Не смійте про це!

— Смію! А прийдеш на другий день уранці і знов чужий до вечора. І тільки навідхіднім, знов вона мила, солодка, кохана.

Таня затята коня і поскакала вперед. Художник пігнав за нею.

Коли він не перестане, то вона вернеться додому.

— Тасю, як можна! Чи ви мене цілком не любите?

— Ні!

— Це ж неправда.

— Правда.

— Чому, Таню? .

— Я не вірю вам.

— Ви знов своє? Після усього, після тих признань, після . . .

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так? . . .

Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, іненаче хмарка сповзла на них з чола і закрила прозорим серпанком.

— Що, Таню, “так”? . . .

Таня потерла рукою чоло.

— Сама не знаю. Мені важко часом. Я не знаю, як це все сталося? Ви заворожили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі. Цілу душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли робити з ним, що хотіли і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це “ви”?

— Чому не “ти”? Цього займенника вживають люди, або дуже близькі, з цілковитою подібністю душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, головно останніми часами, коли те звульгаризоване слово втратило колишню вагу й значення. Щождо мене, то я не можу сказати “ти”, хоч кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не ширі зі мною.

Я не вірю вашим словам і тільки словам. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду кінець-кінцем заміж за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас усі роблять. Звичай такий. Але побачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що є щось сильніше за звичай, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути цього від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони такі, як ви, вони брешуть.

— Дякую вам, — сказав художник з чуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний спутник ваших житл, ваших родин. Усі ви обманюєте. Ви, чоловіки, жінок, жінки — вас. І мене ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки, звідки вони у вас?

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те, ви надто молоді, щоб мати такий суд про світ і про людей. Але так, ви пізнали. Та не можу я погодитись з тим, що в наших сім'ях обман, сама брехня:

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина свідомо вірить в

брехню, коли бойтесь почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути убійча. Чи ж не краще збрехати іноді, ніж убивати правдою? А хотілось би и сразу почути гарну правду, таку, як я почув від вас, чудову, солодку . . .

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все' дно..

— Ви винні, ваше виховання, ваша культура, що пілекає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у вас.

Художник замовк і замислився.

— Що ж, — сказав він по хвилині, — нам тоді трудно взагалі говорити з собою.

— Ви ж не любите мене, майстре?

— Люблю.

— Що ж ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку жертву? Ви от поїдете і забули. А я не забуду ніколи. Чи ви задумались хоч раз коли над тим, щоб звязати своє життя з моїм? Вас женувало б мое походження, мій рід. Хоч він безперечно чесний, але легко сказати? — Дика алтайка, представник такої некультурної нації, такої некультурної Мезаліянс? Правда?!

— Я питав вас, чи хотіли б ви бути моєю. Ви сказали, що ні.

— А як ви тоді входились за це “ні”? Які ви тоді були задоволені, радісні? Правда? Ви не любите обов'язків? “Я питав” . . . Ви питали? А не почули ви у слові “ні” — “так”?

— Значить і ви не щирі, і ви неправду говорите? — сказав художник.

— А ви хотіли б були почути “так”? Скажіть же щиро: хотіли б? Кажіть!

Вона близько нахилила до нього свою голову і бистро дивилася йому в очі.

— Хотів! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулась і важко зідхнула.

— А що б вам відповісти? Що інакше? Я боялась вас перелякати своєю відповідю і тим відігнати від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене як шматок гарного пейзажу, як вдалий портрет власної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло . . .

— Тільки тіло. Правда, кажуть, що тіло важніше, ніж душа, але мені здається, що важне і те і інше. А ви ніколи не цікавились моєю душою, навіщо вона вам? Може ви й думаете, що алтайці не мають душі. І таке можливе.

Художник не міг відбити всіх ударів, що сипались на його голову. Поки він обдумував, як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом тупіт кінський, і вони з Танею рівночасно обернулись. Художник зідхнув з полекшою, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх доганяв Юнаяков.

— Отам, біля річки, спочинем мало-мало, — сказав він, дігнавши їх. — Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому і їхати вже набридло, але найбільше радів він з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заводити на далекі манівці.

Вони переїхали болотнисте місце, завалене камінням і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Позлазили з коней і передали їх провідникові. Незадовго підіхав інженір і тьотя Груша. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під русивим волоссям. Вона була весела і говірлива. Злізши з коня, взялась готовити сніданок. Таня прилягла на траві і задивилася угору. Художник і інженір перекидались час від часу фразами.

* * *

Уже було цілком темно, як подорожні спустилися з гори до невеликого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут задумали переночувати. Спинились у крайній хаті за селом, де завжди спинялись усі подорожні. Господиня, величезна жінка, росіянка, звикла вже від кількох літ до такого роду гостей, але не перестала дивитись на них з деяким призирством. Вона нашвидко зготувала нескладну вечерю і її гості скоро пішли на спочинок. Спати полягали усі покотом на сіні під повіткою. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутках.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над розмовою з Танею. Він уже почав жаліти, що зайшов з нею так далеко, що взагалі починав. Такими хвилинами він починав нарікати на Алтай, на свою подорож, на свою легковажну натуру, на Таню, за її любов, за те, що вона йому так легко віддалась. Інжинір і тьотя Груша вже спали і він заздрив на їх душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зідхання. Йому хотілось закурити, але боявся рухатись, щоб Таня не побачила, що він не спить. Лежав горілиць, вдивляючись в пахучу ніч, і пив здоровля та силу, що вона її з росою посыпала на землю. Спянів. Очі нарешті почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку і серед них вирисувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна, як тоді, коли вона забилася перший раз в його обіймах . . .

Почув раптовну втому, як тоді . . . Йому видалося, що вона пестить його голову і він заснув, звалений мрійною втокою . . .

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ганку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона не могла відгадати їх дійсної причини. Над

ранком їй захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути напоготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон сильніший. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло повітки, але не мала вже сили піднести голову . . . “Певне собака ходить . . .” була остання думка. Більше нічого не памятала, бо сон заслонив пам'ять і злішив її стомлені повіки.

А Юнаяков зараз по вечери розсідав коні і повів їх насти на луг під горою. Він розпалив ватру і ліг коло вогню, підстеливши пітники з-під сідел. Коні хрумтіли весело росяну траву, від ватрій йшло приємне тепло і він задрімав. Але алгаєць спіть чуйно. Найменший шелест і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмедя від ходу людини, кроки марала від шелесту білки.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів і почав прислухатись. Але на хвилину шум затих, та понеслось ржання коней Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетіли здальні голоси людей і алтайська мова.

Юнаяков витягнув із-за халяви лульку і поліз до кишені за тютюном. Він знов, що коли це алтайці, то прийдуть до вогнища. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві постаті і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спітав один, підійшовши ближче.

— Я, — відповів провідник, розглядаючи людей. — Сідайте. Ніч холодна.

Пришельці сіли і як звичайно в таких випадках закурили лульки. Юнаяков пізнав їх відразу. Це були Тріш і Аргач. Вони довго мовчали, зосереджені посмоктуючи лульки.

— Здалека? — спітав Юнаяков.

— З Чопоша, — відповів поволі Тріш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі, — бовкнув незадоволено Тріш.

— А ти що тут робиш? — спітав по хвилині.

— Я за провідника.

— Усе урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Тріш потягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше, — сказав він поволі.

— Як? — Юнаяков вдав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? — мигнув значуче Тріш, за-кладаючи під себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Тí Тріш не говори так, — обурився Юнаяков, — Алтайці не розбішки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоди роблять, що тоді? — спитав Тріш, нахмаривши брови.

— На це є інші закони, що карають, — відповів Юнаяков. — Хоч не знаю таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Тріш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаець має постійний заробіток, — сказав Юнаяков. — Він і молока продаст і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас за гріш трудно?

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? — хіба повітря. Гір вони не візьмуть з собою.

Трішові не подобалась спокійна відповідь співбесідника. Його спокій віщував мало надій на співчуття його плянам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не возьмуть, але те що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано подивився Трішеві в очі і той спустив їх додолу.

— Не чув ніколи.

Найвне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії.

— У тім то й біда, — сказав він з переконанням. — Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть вибрati з гір скарби, що їх заховали колись багатирі.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони, ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити, — відповів Тріш.

— Так? А може і йде цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чого там, вони не забрали б, може частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять! — сказав незадоволено Тріш, починаючи розуміти, куди хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать у горах і нема з них користі нікому. Їх треба добути яко мога швидше.

— Ти за одно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коні, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їх цінно. Таких учених людей Алтай не має, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звіри.

— Значить з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

Очі Трішеві заіскрились, як голодному вовкові, бліснули зуби. Але Юнаяков витримав його строгий погляд і всміхнувся.

— Ти мені грозиш? — спітав він, почуваючи безп'яречну вищість над цим чоловіком. — Мені? Я не Темір, Трішу! Гляди! Я не злякаюсь.

Ворожий огонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про віщо ти кажеш? — промовив Тріш фальшиво здивованим голосом.

— Трішу! Ти знаєш! І я знаю. І знаю, чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі чого і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої думки. Он вони сплять. Там, під повіткою. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Трішу!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш, — мовив Юнаяков, — і я нічого не знаю і до пори не знатиму.

— Чого ти кажеш до пори?

— Тому, що коли станеться що злого тим людям, що ото сплять — ти винен.

Тріш бліснув злобно очима, а потім раптом потуплює їх, сидить мовчки не відповідаючи. Він готовить відповідь камові, що спитає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окрему розмову. — Запроданець! Полоснути б пожем по ший. — Але на цей крок він не зможе зважитись.

Юнаяков видно був певний за свою цілість.

— Будете почувати тут, чи поїдете? — спітав він спокійно.

— Мабуть поїдемо. — Поїдемо? — звернувся він до Аргачі, що ссав люльку і пі одним словом не вмішувався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи, — доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як ні в чім не бувало, і пішли. Юнаяков довго надслухував. Він чув, як вони по-правляли коням сідла, як сідали на коні, чув кінський ту-піт. Тепер він знов, і був певний, що ті люди, що доручили йому своє життя, будуть спати спокійно. Але щоб бути ще певнішим, він кілька разів навідувався до них. Вони спали. Таня лежала найспокійніше. До неї тулилася у сні тьотя Груша. Інжинір і художник лежали оддалік накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прислухався, чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді примостиився в їх ногах і продрогонів до ранку. Досвіток був холодний.

Сива тайга поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кінський. Прокидалися віковіні кедри, здригались, крихтіли по-старечому, стрясаючи на землю холодну росу. Шепотіли трави між собою, сопіли мохи, бовваніли камені оброслі лишайниками, ліниво протягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокрок треба було прорізатись через густі ліанни, перелазити чи перескачувати одвічні колоди, що давно впали, зігнили, і стали по смерти пристановищем білкам, тхорам і безлічі комах; треба було проїздити болота і мочарі, утворені незліченними джерелами і потоками, що бігли зі снігів на верхах. Але коні звикли. Їм не першина у тайзі. Щороку їздить їх господар на лісові промисли, на звіря, і вони навчились ходити. Попереду сивий кінь, старий ветеран гірській Юнаяков. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина, через колоди, переступаючи обережно, як кішка. Юнаяков сидить рівно, як у мякому кріслі, і покурює люльку. Він не керує конем, не підганяє його. Кінь іде сам, знає дорогу. За ним їде Таня. Як родовита алтайка, вона їде так, як Юнаяков. У дорозі обертається на кобні, розмовляє з рештою спутників, а ті сидять як на ребрі дошки, цупко тримаються руками за поводи і за кінці гриви, слідкуючи за кожним кроком коня, готові кожної хвилині впасти, чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найтрудніші для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з недолугих європейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, європейці підгулькували на конях. Тоді Таня сміялася голосно і вчила, як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачачи їх острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша.

Година дороги тайгою зморила її більше, ніж уchorашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять, — відповідають їй.

— І все така дорога?

— Буде ще гірша, — “потішає” Таня.

Мала це потіха для тьоті Груші і решти їздців.

І справді, чим вище в гору, дорога гіршає, порою зустрічаються місця майже непрохідні.

— Ви пустіть коні вільно, не шарпайте їх, — радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко зі всіх трудних становищ.

Чим вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші, грубіші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось короткий грубезний кедр сидить на камені, як гіантський павук. Своїми ногами, — грубезним корінням, він цупко обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, піби чекаючи на здобич. Він сердито поглядає на людей і здається ось-ось кинеться на них.

Стежка, щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву, щоб не зіхати задом на землю.

З кожним метром угору, дерева дрібнішають. На зміну благородним кедрам виступають якісь кущі, а коли й попадаються дерева, то такі обрості мохом і лишайниками, що не видно їм кори. Але за хвилину зрідли і кущі і заблестіла вода. Неначе величезне дзеркало забув хто у горах і воно лежить тисячеліття і відбиває сонце, небо, гори і тайгу.

Побачивши воду, груди подорожніх викидають раптовий дружній крик. Радість обняла всіх. Нарешті довгождане озеро. Але до нього не так легко добрatisь. Лісні духи окружили його непрохідними колючими кущами, заважили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стежці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли за водою річки. Вода доходила до животів. Їздці підносили ноги і чекають, коли б швидше кінець, але на щастя рікою недовго їхати. Ще кільканадцять кроків, невеличкі мочари і їздці спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаяков і всміхнувся. — Гар-

ний Алтай? — питає він з такою полекшею, неначе він ту фразу, як який тягар, віз із самого дому.

— Гарний! — відповідають йому. Захоплення всіх таке велике, що не можна просто знайти слів, сказати всього, що почувається. Юнаїков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коні і веде їх пасти. Він гордий . . .

* * *

Художник сидить на замощеному камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любовлю поглядає на його русяву голову, не бачачи ні озера ні його красот, бо вся красота в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини і мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Немає тут нікого, Танічко, — каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишу і красу.

— А інжинір? — питає вона шепотом.

— Він же пішов шукати золота. Тьотя Груша звичайно поможе йому, — каже лукаво художник.

І справді інжинір і тьотя Груша замаячіли вже далеко поміж куцами. Вони пішли обходити озеро з правого боку, попід гору, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки над берегом росли самотні кедри, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах біліли сніги.

— Таню! — каже піднесло художник, — як гарно. Яка це безмірна краса. Ти глянь на озеро. Воно як око. Гори — повіки. Ліс — рісниці. Воно, як чорне око казкового велетня, задивилось у небо і нікого не бачить крім неба.

Таня дивиться на озеро, а потім на художника.

— І нас, — каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить побачити, — каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над беріг, глянула у воду і в ній відбивася її чорна голівка.

Художник бачить її профіль, і чує, що тепер любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить, — каже з берега Таня.

Вона перший раз сказала йому “ти”.

— “Ти” — Таню? — “Ти”? — люба моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її за стан і вони обоє похилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави, не вважаючи на глибину, видно було дно.

— Таню!

— Що? — питає вона тихо.

— Я кохаю тебе.

— Правда?

— Кохаю, Таню. Так кохаю, що здається серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, що кохання мое — моя згуба? Мені страшно подумати. Лесю, чому, страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона не памятаючись закидає йому руки на шию.

— А ти не знаєш цього? Не чуєш?

Їх уста зливаються в довгий гарячий поцілунок і від нього Тані вернеться світ.

— Ти ж ненавидиш росіян, — каже художник, дивлячись їй весело в очі, — а мене цітуеш і любиш.

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то чую, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любові, але тут видно це прокляте наслідство крові. В мені і російська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше, ніж батька.... ні, обох однаково.

— Мати росіянка.

— Росіянка. Не треба про це.

— Добре! добре, прекрасна моя, солодка. Ти чиста, як сніг на верхівях, і часом холодна, як... сніг.

Таня дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмить поважніє.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима пропаст... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ці два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милій.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав ні слова про майбутнє. Ніколи не показав ні найменшої перспективи, ніколи не подав ні найменшої надії. Закохані завжди рисують собі майбутнє, діляться з собою. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумала, але все це надаренне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі, ти хочеш бути чесний переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв. А мені ти нічого не обіцяв і я не маю права ні вимагати нічого, ні чекати від тебе. Своє кохання я віддала тобі добровільно. Я не знала ніколи його. До тебе запалало мое серце таким вогнем, яким горить восени ліс. І воно палає, горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі, Лесю мій, я люблю тебе....

Він мовчав, похнюопившись, і слухав її слова, її жалібну скаргу і з жахом бачив він, що патке кохання, яке хвилину тому розпирало ще груди під словами признань дівочих, поволі тане десь на дні, як у рові сніг від сонця. Ломов був цієї породи людей, що не люблять довго, не горюють довго, не радіють і не задумуються над нічим. У її словах він чув і докір, і напружене чекання, слова потіхи, слова надії. А що він міг скáзати?

— Таню, — почав він помовчавши, — ти найкраща з усіх, кого я бачив і знов зосередився. Таких, як ти, небагато зсталось. Їх треба шукати і саме тут десь, на Алтаї, здалека від культури, тої шкідливої, гнилої спадкованої

культури, що зробила з більшості наших жінок продажних повій, для яких нема ні сімї, ні дітей, що не знають обовязків ніяких, а знають гроші й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі я погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею і ти могла б бути мені найкращою жінкою і другом, якби....

— Нé те, що я алтайка?

— О нí, навпаки. Твоя своєрідна краса була б предметом заздрості, моєю гордістю. Нí, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину він почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, у його вітчизні. Кидав старі, зялозені фрази, про святе мистецтво, про жреців його, що як колишні жреці, повинні бути безженні.

— Я не хочу женитись, — казав він. — Я — художник. Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його надхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати надхнення, як довго вона не дружина законна. Нí, художник не повинен мати дружини. Я приглядався, як живуть мої товариши, я бачив їх сімейний бруд і не хочу влазити в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх сліз, але вони взялисі звідкись і поплили потоками.

— Ти плачеш, дівчино моя рідна!

Він притулив до грудей її чорну голівку і жадібно цілував її гарячі червоні губи; сушив поцілунками її заплачані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати....

— Я знаю, що ти не хочеш. Моє алтайчатко!

Таня всміхнулась.

— Ти маєш таку силу наді мною . . . Скажеш слово і вся я розтаю як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко. Може я ще зміню свою постанову. Може, поїхавши до столиці, опустившись у вир нашої богеми, я почую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожнє і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ги почекаєш на мене?

— Ой, довго доведеться чекати.

Ломов вдав, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму мабуть ціле життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі моого життя, де так багато пустих, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожча ніж я?

— Я не знаю, мила. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо переписуючись, а потім я певне приїду і ти будеш моєю інавіки.

Вона пересунула голівкою по його обличчю, як кошеня.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошеня мое маленьке?

— Шо? — засміялась Таня. — Теміра? Вона забула, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі родилася маленька надія і гріла, як усмішка матері. Її чорні очі блукали по білих верхах, а думи далеко даліше, переходили через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнаний — його край. Линули у це чудне, магічне місто, — місто, про яке вона мала тільки слабу уяву і яке її тепер тягнуло, як магніт . . .

— Про що ти думаєш? — спітала раптом.

Щоб вона дала за те, щоб відгадати його думки.

Він відповів не зразу. Подумавши одну хвилину, труснув волоссям і промовив:

— Я задумав чудовий образ.

Вона слухала.

— Ходім вище — розкажу.

І вона покірно пішла за ним понад озером.

* * *

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх спутників над озером, подалися правим його доступним берегом і, пройшовши до мочаристого місця, де не було проходу, звернули на гору, щоб добрatisя до снігів, що білимі плащами вкривали шпилі. Здавалося здолу, що вони недалечко, але вийшовши на перший ступінь гори, вони переконалися, що це багато дальше, ніж здавалось. Тьотя Груша стомилася і сперлася на руку інженерів. Тягар її був інженерів не дуже приємний, зате тьотя Груша від близькості його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилася, лиса гора ощетинилася карловатою берізкою, що заледве на дециметр-два визирала з землі. Де-не-де росла карлова-та ялинка, стелячися своїми довгими колючими галузаками по грубезних килимах мохів, в яких грузли ноги по кістки. Дорога томила щораз гірше, та наші подорожні невгавали, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко. Небо прозоре, чисте вабило, сонце всміхалося на небі, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто неходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, лишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків і скінчиться дорога і почнеться невідоме.....

Коли б можна переступити поріг невідомого?

Інженер ішов розмріяний. Йому було так легко і радісно на душі, що він готовий був простити Груші, що

вона негарна, що йде з ним, що так немилосердно спирається на його руки.

А тьотя Груша була невмоляма. Вона ніби ненавмисне притискала голову до його плеча. Її біле веснянкувате лицце розчертонілось, пасемця волосся прилипали до сплющених скронь. Вона часто підіймала очі на свого спутника, але він удавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати? — промовила вона нарешті.

Він здригнувся і сонно подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спітав по хвилині.

— Хочеться, — закапризнила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша ображено надула губи, але руки інженіра не випустила, розрахувавши, що це було б невигідно.

— Ви сердитесь? — спітав інженір.

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї пахви і, завагавшись, поцілував.

— Тепер уже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб цілком перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

— Я стомилася, — сказала, часто дішучи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок і спочинемо.

— А там скажеться: ще на один . . .

— Ні, не скажу.

Вони почали підійматись швидче. Надія на спочинок додала сили і, переваливши невеличкий камяний насип, вони стали нарешті на горбку. Стояли хвилину мовчки, як у сні. Краса, що показалась їх очам, відбирала мову. В невеличкій долинці розстелився густий килим помаранчевих, великих, як троянди, лютиків; густо пересипаний квітками, що їм вони не знали назви.

— Федику! Як гарно! — прошептала Груша в божевільний пристрасній екстазі.

Він сильно стиснув її руку.

— Ходім там, я хочу скупатись у тому морі квітів.
Ходи! . . .

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені, рідний,—повторювала Груша.

Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже “ти”.

— Що мені робити? — спітав він.

Вона обняла його за шию, впіллась у його уста і в очах її померкло світло.

* * *

Сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю¹, що насили знайшов собі леговище серед вивертів кількасотлітніх кедрів, покидав тепле місце і втікав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вірізаною з буряну, переконавшись, що це не телиця, ніс свої кріслаті роги вглиб тайги. Там тайга вже дрімала. Там царювала тиша, тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел, чи бурундук засвистів, сполошений падінням кедрової шиншки. Дрімали кедри кількасотлітні. Розбуджені кінським тупотом, вони поглядали злобно і суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялися трави за кінські ноги, чіплялися за ноги їздців, як змії. Тайга не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо ллє світло на невтоптану стежку, освічує путь.

¹ Аю — ведмідь.

Юнаяков нудно виграє на дудці. Художникові подобається своєрідна мелодія. Вона так дивно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика і тільки таку чула в своєму тисячелітньому житті тайга. Художник бачить перед собою силует Тані. Її задиркувата голівка тепер похилилась. Вона певне думає про щось своє, жіноче. Він знов почуває, як близька вона йому, яка дорога, кохана. Він насліду стримує себе, щоб не підіхнати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приемність. Художник відчув безмежну красу, що його оточила. У душі йому тихо, як серед цієї дрімучої тайги. Він підієджає до неї близько і будить з задуми.

— Таню? — каже тихо, ледве чутно.

Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питает вяло, як крізь сон.

— Ви найкраща жінка — каже невдало художник.

Від цих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурнинць, — каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові страшно непримінні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут, серед того раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжній, як та природа, як та вечірня година.

— Чи ви така груба, чи хочете зробити з себе таку?

— каже він спокійно. — І перше і друге вам не до лиця і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він зізнав, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце, перший раз. Але чому такий холод, чому вона така? Невже він ніколи не вияснить цього?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь?

Вона інерово сіпає коня за уздечку і бе кнутом.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє цих раптових змін її характеру.

— Ви смієтесь з мене, — відповідає вона..

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує, чи не сказав чого образливого, чи некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я чую.

— Що ви чуєте? Ви хорі! У вас хоре самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Він має право на те, щоб йому нарешті вірили.

— Таню! невже ви й досі не вірите, що я кохаю вас?

Таню! Рідна моя!

Таня заплакала. Вона поїхала швидче вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і він, її вимріянин Олесь; він бачив брильянти на її довгих, чорних віяx. Їх не бачив провідник, що, ідучи впереді, нудно вигравав на своїй лудці, не бачив інженір, ані тъята Груша, що давно помирились і далеко відстали від компанії, щоб на самоті полюбуватися красою ночі.

* * *

Тріш і Аргачі, розставшись з Юнаяковим, сіли на коні і щосили пігнали назад.

— Гадино продажна — бурчав і сопів Тріш, підганяючи коня. Він мав у голові план, але ховав його перед товаришем, хоча порадитись і поділитись з камом. Тріш недовіряє тепер ні кому, недовіряє і Аргачі після того, що вчув від Юнаякова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкав Аргачі.

— Заплатить! Не турбуйтесь! І він заплатить, і Юнаяков, і вони, — відповів злобно Тріш. Він горів від

ненависті і сам не зінав, до кого більше, чи до тих, чи до Юнаякова, що розбив його плани.

“Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з тими, — думав Тріш. — А ще й вона там із ними, цей виродок. Звісно жінка. Продажна тварюка. Га! Попамятаєте ви нас усі!”

Він розгортає свій план щораз ширше і радів на саму згадку розправи.

Надворі побіліло, як Тріш і Аргачі стали на змиленіх конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський тупіт, швидко зірвався і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша, що він йому привозить, які новини, але лице Тріша було сувере, нерозгадане.

— Зайдемо в юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі три мовчали. Тріш набивав лульку і не дивився на кама.

— Вогонь є у юрті? — спитав.

— Заходь.

Вони зайшли у юрту і Тріш розказав камові про пригоду. Під час оповідання Кам мовчав. Не видно було по його обличчю, як він реагує на ці вісті. Іноді воно прояснювалось на хвилинку, то знов затягалося хмарами, непроникливими. Він дав висказатись Трішеві, а як той скінчив, поволі спитав:

— Вони обидва там?

— Обидва.

— Везуть щось із собою?

— Здається нічого. Я обшукував їхні сідла і мішки.

— Ніхто не бачив?

— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юнаяков пігнав коні напувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?

— Коні зрадили, а втім ми думали, що він свій чоловік, не зрадить, хоч би й підозрівав що.

— Йому не вір!

— Тепер не повірю. Він грозив нам, — сказав Тріш.

— Погрози його нестрашні.

Кам моргнув на Тріша і вони вийшли з юрти. У юрті залишився Аргачі сам. На землі спала скулена в клубок стара жінка Натруса. Аргачі морив сон. Він сперся на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала недалеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав докладно розказувати свій план, що назрів йому в голові під час повороту з невдалої виправи.

Кам насупив брови і слухав не перериваючи, доки Тріш не скінчив.

— Ти розумно задумав, — сказав кам, коли Тріш замовк надовше. — І в мене був такий плац. Видно Ерлік надихнув нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немов би звідти чекаючи відповіді. Кам бістро дивився на Тріша. Той повернув голову і сказав переконано.

— Вдасться!

Кам зідхнув.

— Коли ти захочеш, — сказав він, — ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам, без допомоги.

— Добре. — Допомога йому ні дочого.

— Це треба робити швидко, доки вони там.

Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки чи кінь дійде? Кінь стомлений. От, як би другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. — Про це не може бути й мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся, — сказав він, — коня бери, якого хочеш.

— А той, — показав Тріш на юрту, — чекає плати.

Кам видно забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За те, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не помогли, — сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дам йому барана і більше його не хочу.

— Діло твое, — сказав Тріш. — Хоч він і бідняк, але він ще може пригодитись. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг із цим не погодитись.

— Це правда, — сказав він ніби про себе.

Вони встали з колоди. Пора було закусити. Тріш давно чекав на це. З-за гір вилізло сонце і відпровадило їх до юрти.

Аїл дрімав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий ювелір, сріблів закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч з юртами, сріблів дерева і плоти, сріблів дороги і гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, розкиданий по широкій долині, спав твердим сном. Місяць підплів вище і став, щоб згори подивитись на свою роботу. Ale раптом і він здивувався. З одкритого вікна однієї хати, що своїм зверхнім виглядом дещо відрізнялась з поміж усіх інших будівель, попливала дивна музика, понеслися чарівні звуки, полинула сумна мелодія і виала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались . . . Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву. . .

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою і з неї вилізла стара Тібан. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

“Щось трапилось — подумала Тібан у своїй старій голові, — може, Ульгенъ вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане давньою людиною, доброю, ласкавою; може, Ульгенъ навіяв йому ясну думку і він помириться, як дівка не любить? . . .”

Музика навіває мрії і стара Тібан пригадує свої давно минулі, молоді літа. Усе до найменшої дрібниці. I як діувала, і як її викрили, і проти волі заміж віддали,

за малого семилітнього хлопця, сина багатих батьків . . . Вона кохала тоді Манзира, бідного, але гарного парубка, найкращого на цілий аїл . . .

Мрія сідає на мить, як пташка, на її старечі губи. Вони розхиляються, відкривають беззубний рот, і знов зникають у сувору лінію. Так, вона помирилась з долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому противитись?... І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і одного сина одружила і тільки один залишився, її найстарший і найлюбіший — син . . . Манзира . . .

Її думи линуть у давню давнину, сплітають зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лінє вона в невідомі сфери, туди, де живе невідомий Ульгенъ.

По зораному обличчі старої котяться слізи, падають додолу і блистять з росою на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка . . .

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не брався до скрипки, і вона мовчки лежала в чорному футлярі, як у гробі живцем похована дитина.

Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чогось важко на душі, вона приходила до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала в м'який фотель, його одиноку цінну річ, і слухала музики. Темір грав її улюблені мелодії.

— Докторе, — сказала вона раз, — щоб утихомирити найдикіші інстинкти людини, треба заграти ћа скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіря . . .

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого, забув, що вона сидить у його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам, входите в екстазу і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривала і він спітав:

— Таню! невже мені більше не можна? Невже я ніколи не доторкнусь губами ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам, — сказала вона тоді, вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор сидів тоді прибітний, безнадійний, випустив її руку, а коли Таня відійшла, він перший раз напився до самозабуття.

Давно це було . . .

Доктор обірвав гру на півтоні і кинув скрипку на ліжко. Щось бренькнуло в ній, урвалось, як життя і кинуло світові передсмертні зітхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась і нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не догадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився на ніч. Вона подавньому стояла спокійно,тихо. Моргали зорі, усміхався місяць,тиша довкола, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки, буються об камяні груди, як його шалені думки . . .

Далеко шуміла Катунь . . .

Задирчав десь деркач на лугах над Катунню, забив перепил і тиша, і сум . . .

— Коли б заснути? . . .

Доктор Темір нервово тре гаряче чоло. Уже кілька ночей не спиться. Не помагають наркотики, що він їх уживає щодня, не помагають вина. Вилікувавши на своїму житті стільки тіл, не може вилікувати одної душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрati на найдрібніші частинки, вичистити, змастити, зложити, порухати і він піде. Та й то, коли пружина трісне, то не поможе годинникові вже жадна сила, бо пружина душа годинникові. Та годинники мають спо-

сіб: вони вставляють їйому нову душу, нову пружину, і годинник іде знов, а лікарі, на жаль, ще не мають способу вставити людині нову душу, чи вилікувати стару . . .

Доктор іде поволі до шахви, виймає недопиту пляшку і випиває до дна. Це покищо єдине лікарство, що помагало досі. Але тепер уже й від нього щось не легше.

Світ легко крутиться, шумить в ухах. Заточуючись іде до вікна.

— Де вона тепер? — питає він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі — відповідає собі сам. — Може з ним і спить? Може вона вже його? — Доктор Темір давно її не бачив, але він пізнає, він усе пізнає.

Темір починає сміятись уриваним нездоровим сміхом.

— Ха-ха-ха! Ось нацо придалась наука! Штука лікарська! Ось . . . Щоб пізнати — чи мила ще дівчина, чи вже жінка іншому . . . Краса!

Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице червоніє, очі лізуть на лоба. Щоб не задихнутись, він ходить швидко по кімнаті, а надворі, на лугах Катуні знову: дир-дир, дир-дир . . .

Доктор спинився коло вікна і почав надслухати. Його приваблює і заспокоює на хвилину голос деркача. Його дерчання, як чарівна музика. Вона тягне його туди на луги, де серед високої трави і квітів грає цей маленький, сірий музикант. Яка безжурна його гра . . .

Сива сувора Катунь безупинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність, коли б можна забути! . .

У голові шумить, у голові мутяться мислі. Темір бере капелюх і виходить надвір. Холодний легіт лоскоче розпалене 'обличчя.

. . . Дир-дир — несеться з лугу, шумить суворо Катунь.

Доктор Темір іде туди . . .

* * *

Пройшовши невеличкий квартал, Темір заточився і сперся на пітіт, щоб відпочити. Ноги йому були важкі, немов попривязував хто до них тягарі. У голові шуміло, як у млині, унутрі нудило. Чув, що добре пяний.

“Переборців сьогодні, — подумав — мабуть, не дійду”.

Але вертатися не хотілось. Доктор знов, що в душній кімнаті буде гірше, а холодне повітря так добре лікує такий стан організму. Він глибоко вдихував в груди повітря, набираючи його повні легені. Постоявши кілька хвилин, звернув у провулок і попрямував над Катунь.

“Ріка освіжить, — подумав доктор, — тим більше, коли змочити нею скроні”.

Дорога ішла попри дитячий інтернат, де під час шкільного року живуть і вчаться діти алтайців. Аїли, що складаються іноді з кільканадцяти юрт, не можуть мати власної школи, і тому побудовано в більших центрах при школах інтернати, куди стікаються діти алтайців з околишніх аїлів і займок, учаться і мешкають при школах.

У Чемалі не довелося будувати інтернату, бо тут стояв колишній монастир, збудований місіонерами, і з цього монастиря зроблено школу, а з решти будинків — інтернат, шкільні майстерні, книгозбирню, клуб і інші культурні установи. Під час вакації частину цих будівель віддано в найми дачникам. Інженір Манченко зайняв собі невеличкий флігель.

Проходячи повз шкільний паркан, доктор Темір згадав про інженіра.

“Так і не зайшов я до нього, як обіцяв. А гарний це чоловік, ідейний, талановитий”.

Темір дуже полюбив когось інженіра, захоплювався його роботами, планами, перспективами. Спершу недовіряв і навіть сміявся пішком, коли інженір заходив задалеко, коли проєктував, наприклад, електричну станцію на Катуні, але переконавшись, що це не слова, що той серіозно працює над здійсненням своїх планів, і, бачачи

його сильну енергію, роботу з ризиком для життя, він цілком повірив у можливість здійснення їх і підтримував молодого мрійника всіма силами морально і загрівав до дальшої роботи.

“Жаль, що це робить чужинець, а не алтаєць” — страждала завжди національна гордість Теміра, але доводилося миритись, бо свій Алтай надто молодий щодо нової культури.

Тепер уже не зайду, — подумав Темір, — з того часу, як він скомпанувався з тим, не хочу й не піду. Бачити з ним свого найпотішного ворога? Досить я вже надивився на нього, як лікував. А лікував же?—

Затуманена алькоголем голова миттю прояснюється і перед очима, як на екрані, пролітають стрілою всі картини від останньої появи в його хаті Тані аж до закінчення процесу лікування Ломова. Вертаються всі ті переживання, що він переніс, лікуючи ворога, заявляються страшні ночі безсонні, що доводили до божевілля. Встають жахливі замисли, божевільні плани і викликають холодну дрож.

Доктор Темір здригається, стоїть якийсь час із дико вилупленими очима, але поволі очі звужуються і розхилюються уста хоробливим усміхом. Він починає говорити немов крізь сон:

— Ти думав, Теміре, що він оцінить твою роботу, твої старання? Що пожаліє тебе, зійде з твоєї дороги? — Смішний ти, Теміре! Це, може, зробив би алтаєць, але не урус . . . Він зійде з дороги також, зійде, але тоді, як забере усе святе, або потопче його брудними чботами й кине . . . А ти, Теміре, підіймеш, обітреш, обмиш своїми сльозами, устами висушиш і візьмеш . . . Бо ти, Теміре, любиш, а він сміється . . . І ти йому простиш це, Теміре? Ти йому простиш? Забудеш?! Пробачиш? . . .

Темір стукав себе пальцем у груди і голос його ставав щораз грізніший:

— Ти простиш йому, Теміре, я питую?! Простиш?

Тоді ти хам, тоді ти тварина, тоді наволоч, падло, коли простиш. Ти знаєш, Теміре, яке то солодке почуття помсти? Знаєш? Ні? Давнє покоління знато його, святыло, але ти, Теміре, ти вже епігон. І твое племя епігони, раби, що знають тільки плач і слізи. Твоє племя безсильне стати на захист своїх прав. Воно не вміє протиставити силу — силі; навіть коли сили нерівні. А ти, докторе, хто? Ти найкраща частина його, ти інтелігент. Тебе вибрав з поміж себе вбогий пастуший народ, вибрав за свого керманича, а ти надалі залишився тільки пастухом. Ти нікчемний, боязливий раб. Ти, Теміре, не виправдав довірія свого народу, своєї нації, вбогих кочовиків. Що ти за керманич, що ти за проводир, коли ти не можеш захищати себе? Ти ж лікував свого ворога! . . . Етика? А хто тобі сказав, що це етика? Хто тебе навчив так розуміти її? Ти лікував людину, скажеш? А чи всяка людина є людина? Для тебе він теж людина?! Для тебе він гадина! Він підповз до твого щастя скрито, як гадюка. А що роблять з гадиною? — Убивають! А ти що зробив? — Ти вилікував її, на те, щоб вона тебе вкусила. І вона зробила своє. Коли б ти хоч умер відразу, а ти живеш і мучишся. Мучишся, Теміре, умираєш кілька разів на день. . .

Доктор Темір стояв, спершися на браму інтернату, і викрикував, вимахуючи руками. І даремне кликав деркач, і даремне шуміла Катунь. Він забув, куди йде, пошо, чого. Чоло йому сповила глибока задума.

Але раптом якийсь характерний тріск і шум розбудив йому мозок. Доктор очунявся і почав розглядатися довкола. Хвилину було тихо.

“Певне причулось” — подумав доктор Темір, і згадавши, нарешті, куди йде, пустився в дорогу. Не зробивши й п'ять кроків, він знову почув той невиразний шум, але з більшою силою. Виходив він із подвір'я інтернату якраз із дому, де мешкав інженір. Шум під таку надзвичайну пору міг зацікавити хоч кого. Темір підійшов дс брами і лèгенько відхилив невеличку хвірточку в ній. Подвір'я

було пусте. Дому інж. докторові не видно було. Темір заглянув глибше. Але тільки всунув цілу голову в отвір, як побачив, що з кімнати інженера, крайної від паркану, вискочив через вікно якийсь чоловік і, прикривши обережно віконницю, подався чимдух у кущі, що густо росли довкола інтернату.

Доктор Темір довго не міг зрозуміти в чим справа. Хто міг лазити крізь вікно? "Любовна пригода?" Він пригадав, що інженера нема вдома. "Злодій? — Алтайці не знають злодіїв".

Доктор відчинив хвірточку цілком і швидко підійшов до вікна. В очі вдарило світло, що шпаркою виходило з кімнати.

"Невже інженер дома? Що буде, то буде" — подумав доктор і відкрив віконницю. Вигляд кімнати, що представився його очам, привів його відразу до цілковитої притомності. Під столом інженера була розложеня ватра із сухих галузок, на столі навалені купи паперів інженера, рисунків, планів, а на них усі рештки приладдя його, фотоапарат і інше.

Вогонь лизав ніжки стола і ліз по них на стіл. На столі почав уже палахотіти якийсь папір.

Не задумуючись довго, доктор кинувся через вікно до кімнати і почав гасити вогонь, але погасити його було вже не так легко. Жовті язики виринали з диму і кидались на всі боки, шукаючи нових жертв. Доктор Темір вхопив оберемок паперів, що були на столі, і викинув через вікно. Поки він вернувся, вогонь уже розповзався по кімнаті, захоплюючи стільці, що стояли вкупі, і добирався до ліжка. Їдкий дим душив, витискав сліози, не ставало кисню, не було чим дихати. Темір бачив, що не дасть ради, ба може впасти сам, а будити людей не було часу й змоги. Він зірвав з ліжка покривало і почав ним бити по вогні, топтати ногами, бити руками. Дим заклубився в кімнаті, доктор Темір зник у димі, і видно було тільки покривало, що описуючи

в повітрі кола, падало на вагонь, а з-під нього вилітали спони іскор. Погасши в одному місці, вагонь показувався в іншому.

“Тут є десь сторож” — пригадав доктор і почав кричати що сили.

На його крик прибіг через деякий час застрашений сторож, що дрімав у кінці двора, і вони вдвох взялись до роботи.

Важкими зусиллями вдалося погасити полумя, а потім сторож приніс води, і вони залили порозкиданий жар.

Обпечений, стомлений, закоптілий димом, вискочив нарешті доктор Темір через вікно надвір. Голова тріща-ла від загару і болю, пудило в середині і горіло обпечено тіло. Та він пригадав папери, що були найбільшою цінністю інжиніра. Їх треба було забрати негайно. Темір нагнувся, щоб піднести їх, але в очах раптом потемніло, і він зомлів . . .

* * *

Минали дні. Дачники порозізджались, а нових приїхало дуже мало, в ї дальні хінця Чена було тихо, вечорами не чути було веселих розмов, довгих суперечок, давно вже не стояли провідники з кіньми, чекаючи на дачниць. Ті, що ще залишилися, обідали швидко і розходились, щоб якнайраціональніше використати недовгі вже дні погоди і пересидіти на повітрі в лісі чи над рікою. Під час обідів найвиразніше чути було голос тьоті Груші, що ніяк не могла вибратись додому, хоч того вимагав її чоловік, хоч про її виїзд мріяв інжинір. Але вона мала виправдання. Вона не могла виїхати тому, що мусіла дати показ слідчому в справі пожежі, виниклій у квартирі інжиніра. Чому саме вона, ніхто не знав — не знала, мабуть, і сама.

Одного дня приіхав, нарешті, слідчий, і тьотя Груша подалась до аймацької ради, щоб дати покази на доктора Теміра.

— Як ви думаєте, — спитав слідчий тъотю Грушу, що переможним кроком увійшла до кімнати, — чия це робота?

Тъотя Груша не довго задумувалась. Вона сказала, що на її думку, інжиніра підпалив доктор Темір.

— Яка ж мета йому? — спитав слідчий.

— Він зробив це з ненависті до росіян, — сказала тъотя, наперед обдумавши свою відповідь.

Слідчого дивувала заява тъоті Груші:

— Доктор Темір культурна людина, як він міг не розуміти користі з того, що своїми роботами готувався дати інженір.

Тъотя Груша не вірила сама в правдивість своїх показів, але на доктора вона мала зуб, за те, що він відкинув її залицяння і грубо повівся з нею тоді, коли вона зайшла до нього ніби лікуватись, а насправді поінтригувати його і при нагоді вилити помії на близких своїх. Вона не забула йому цього. І тепер вирішила помститись.

— Він ненавидів художника, — сказала вона, — а художник приятелював з інженіром. Через те він мав злобу на інженіра.

— Ваші покази надзвичайно дивні, — сказав слідчий, — і докази подібні радше на якусь геометричну вправу. “Він не любить художника, художник приятелює з інженіром і тому Темір не любить інженіра”, дві величинні зосібна рівні третій? . . . Ваші покази я залишаю на ваше сумління.

Покликали Манченка, і він категорично заперечив можливість таких здогадів і розповів, що, навпаки, доктор ставився до нього завжди якнайкраще і він не може навіть допустити, щоб це зробив доктор. Навіщо він тоді гасив біл пожежу і обпікав собі тіло? Він міг підпалити і піти непомічений ніким.

Покази були авторитетні, переконливі, і слідчий готовий був погодитися з ними, виправдати доктора, коли б не сторож, який, хотівши вигородити себе, звалив усю

вішу на доктора. Він сказав, що Темір, тільки побачивши його, почав гасити вогонь.

А доктор Темір лежав у тюремному шпиталі, борючись зі смертю. Він не знав, чи роблять ті допити про нього, не знав, хто як свідчить. Він не знав навіть, де перебуває і що з ним. Приходячи іноді до памяти, питав про Таню.

Але Таня забула за нього. Коли Іван Макарович приїхав з Улали, куди він їздив спеціально відвідати старого приятеля, і розказував про його хоробу Тані, вона розсіяно вислухала його повідомлення і нічого на віть не спітала.

— Як вона змінилась, — скаржився Іван Макарович своїй дружині.

Ганна Степанівна зітхнула, вона давно це помітила.

— Я сама не пізнаю її, — говорила вона сумно, — останніми часами вона й не говорить зі мною. Видно, непотрібна я вже її. Як ти поїхав, вона цілими днями пересиджувала в нього. Боюся, Ваню, щоб з цього висиджування чого злого не трапилось. Недовіряю я теперішнім людям, а тим більше чужинцям. Цей художник мені спершу сподобався, а тепер уже ні, не вірю я йому. Може б ти що сказав її. Я пробувала, але це ні на що не придалося. Вона на мене так висіпилась, що я пожалкувала, що починала з нею розмову. Може, тебе вона побоїться.

Іван Макарович безнадійно махнув рукою.

— Нікого вона не боїться: ні мене, ні тебе. Один він має над нею владу. За нього вона готова життя віддати. Дочекались ми з тобою потіхи на старість.

— Ой, не візьме він її, — чує мое серце, — сказала Ганна Степанівна.

— Я певний того.

— Коли б уяв, то ще півбіди, нехай би. Жалко було б мені її відпускати з рідного дому, з рідної країни, але коли вже така доля, нічого не поробиш. А от коли не візьме, а тільки зведе?

Батьки похилились над столом, як дві верби над водою, роздумуючи над долею коханої доні.

— Не візьме він її, — промовила по хвилині Ганна Степанівна. — Про це й думати нічого.

— Звичайно. Хіба можна було гадати, що такий панок, столичний, та взяв би просту алтайку?

— Боюся, чи вона ще дівчина?!

Несподівані слова жінки справили на чоловіка величезне враження. Тон, яким вони були сказані, не будив жадних сумнівів. Іван Мартинович зірвався з місця і гордо підніс голову. Він хотів навіть прикрикнути на жінку, але швидко погамувався. Перед його очима промайнули образи минулих подій із власного життя. Він похилився, як підтяті дерево, і сів знову.

— Чи може ж це бути? — спитав він тихо, безнадійно.

— Не знаю я правди, — сказала сумно жінка. — Не хочу вірити я словам людським, бо часто вони брехливі. Люди багато перебільшують, вони заздрісні і злі, часом дуже злі.

— А хіба вже й люди що говорять?

— На жаль, говорять.

— Хто?

— Не все одно тобі, друже? Будеш тільки хвилюватись даремне.

— Не все 'дно, кажи!

Ганна Степанівна наперед знала, що він не пристане на цьому й почне допитуватись. Йї самій кортіло сказати. Вона накинулась до його вуха, хоч у хаті не було нікого, крім них.

— Стара Тібан казала, — промовила вона, — що бачила, як цітувались.

Іван Макарович зітхнув легше.

— Це ж нічого не значить.

— Ой значить . . . Каже — сиділа йому на колінах . . .

Ганна Степанівна замовкла.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я вже сказала . . .

— Ні, ти щось скрила, кажі все.

— Сиділа на колінах, гола . . .

— Що?!

Іван Макарович скочив убік, як сполошений кінь.

— Вона бреше! — заревів він, аж бризки слини по-летіли з рота.

— Тихо! Не кричи, — заспокоювала Ганна Степанівна. — Я теж так думаю. Не роби тільки крику.

— Я піду до Тібан, я розмовлюся із нею, з відьмою чортовою, — невгавав Іван Мартинович.

— Не треба, Ваню, не треба, сину. Це ж мати Теміра, не забувайся. Не треба. Баба стіпа вже на старість, недоглянула певно.

— Де вона їх бачила?

— У нього в кімнаті, через вікно.

Іван Макарович трохи заспокоївся.

— Бреше стара сука. Осліпла б вона дорешти. Злоба говорить із неї. Не вірю я.

У кімнаті стихло, тільки годинник тикав, доливав смутку до того, що переливався вже через вінця.

За вікном синів вечір. З лугів до хати летів комашинопташний ноктурн.

Іван Макарович оперся на вікно і задивився в далину. Сині гори затягав туман. Гори завжди лікували його. Дивився на них із глибокою любовю. Його обличчя розлогодилося, в очах з'явилось стільки ніжності, як тоді, коли він дивився на сплячу дитину, на свою Таню, коли вона була ще маленька. Тоді він годинами просиджував над її колискою, вдивлявся в її зарожевіле личко і по обличі його блиснула радість. Стільки надій родилось тоді в його голові і заразом стільки страху за її майбутню долю . . .

Раптом чоло затягнули хмари. В рожевому промінчику, що бився, як золота рибка під неводом туману, він

побачив Таню . . . Вона лежала на колінах художника . . . Він бачив її безвладно опущені руки, її червоні пристрасні уста, що тягнулись до уст його . . .

Іван Макарович махнув рукою, ніби відганяючи настирливу муху з чола. Образ зник. Промінчик звільнився з сітки і з рештою проміння пропав за горою.

“Невже це правда? — бився з думками Іван Макарович. — Невже це правда?”

“Ні, ні! — не погоджувалось його батьківське серце. — Ні!”

— Де Таня? — спитав він вдруге дружину.

— Я тобі вже казала. У нього.

— Вона сама там?

— Каже, що ні. Каже, що там буває завжди інженір, або та, Груша.

— Піду я туди.

Ганна Степанівна не пустила.

— Ти знаш її, яка вона. Не треба. Коли її сталося що, того назад не вернути. Ти знаєш її, не треба. Вона втече від нас. Я вже раз пробувала її казати, так вона погрозила, що, коли я ще раз скажу, вона покине нас і пойде до себе на посаду. Від неї всього можна чекати. Не йди!

Іван Макарович замислився.

Горда вона. Я завжди вірив в її гордість, я завжди вірив в її стійкість, але пропала гордість, розмякла стійкість перед силою кохання. Воно сильніше за гордість, за стійкість, за все . . .

Іван Макарович чув досаду, що брехав дачникам, кажучи, що алтайці не знають кохання.

*

Повернувшись з подорожі на Кара-Кол, Ломов працював цілими днями, не виходячи зі своєї кімнати. Його невідступним гостем була Таня. Приходила вона зранку і просиджувала до вечора, а ввечорі заходив інженір і

до пізньої ночі тягнулися розмови, тихі, дружні, і тільки іноді бурхливі, коли мова переходила на дражливі питання.

Ломов працював над новою картиною. Працював га-рячково, бо час минув і йому треба було вертатися до-дому, в столицю. Таня з жахом думала про час його від-їзду. Щодня приходячи до нього і бачачи, що картина ось-ось буде готова, вона насліду стримувала сльози. Він ледве вмовив її, щоб вона йому позувала. Спершу вона нізащо не хотіла зняти з себе одяжі, але потім зняла й більше не соромилася.

— Хто любить, тому не соромно . . . Ти знаєш, — казала вона, — коли я віддалась, мені здавалось, що я наложу на себе руки. Мені здавалось, що з мене гори глузують. Здавалось, що цілій світ знає і сміється з ме-не. Я боялася тобі показатись на очі, але це тільки зразу. На другий день я прийшла до тебе і знов чекала твоїх пестощів і не знаю, чи зможу я жити без них.

Він тулив її до себе. Її молоде, рожеве тіло дріжка-ло, а він впивався ним до одуріння. Але скоро пригаду-вав роботу і ніс її на канапку.

— Годі, годі, ми розпустилися з тобою. Робота не чекає.

Вона надула свої дитячі губи.

— Ти любиш свою роботу більше, ніж мене, так?

— Що ти, мила?

— Ні, ні, це правда, ти любиш її більше.

— Я люблю цю картину, справді, і люблю її більш, ніж усі, що малювали досі, бо на ній ти.

Він зняв завіску з картини, і вони, з Танею вдвох, задивилися на неї. Перед ними сріблилося, як живе, Чорне озеро. Перед величезним камінням плазувала карлувата берізка, стелилась дрібна ялинка, а вище тремтіли в мі-сячному світлі снігові поля. Могутні кедри повлазили на каміння й заглядають у воду, у Чорне озеро. Проміж кущі просуває свої крислаті роги гордий марал. Здає-

тъся, чути, як шумить водопад, як пищить на зігнилій колоді скелений бурундук¹. На березі дівчина. Вона в розпуці витягла руки до неба, жах скривив її обличчя, здається, чути її розпачливий крик. Вона хоче втекти, вона рветься вперед, але її не пускають. Страшні машкари, духи озера й гір тримають цупко за одежду. Вони зірвати вже її сорочку і світять голі груди. Не вирватись дівчині з їхніх обіймів. Їх вилазить із води щораз більше, вони простягають до неї кістляві руки, ось-ось вони долетять, схоплять її і затягнуть у воду. . .

Таня здригається всім тілом від внутрішнього холоду.

— Холодно тобі? — питает дбайливо художник.

— Страшно. . .

— Страшно? — усміхається він ласково.

— Що, якби направду?

— Та воно так є.

— Що є?

— Тебе тягнути до себе духи тьми і ти не можеш встояти перед їхньою силою. Але я не дам тебе духам. Я витягну тебе.

— Правда? — питает вона мило.

— Правда, люба.

Він підходить до неї і ніжно цілує, як дитину. Вона кривиться, як до плачу.

— Чого ти, дурненка? . . . Тобі не подобається моя робота?

— Чудова вона, — каже зі щирим захопленням Таня. — Ти великий! Твій твір геніальний!

— Так попозуй мені ще трішки.

— Не хочеться роздягатись, соромно.

— Ну, невже все соромно? Не вірю, не вірю, швиденько!

— Я не знаю, і соромно і солодко.

— Ну, роздягайся без зайвих балачок, швиденько, — грозив він, жартуючи.

---

¹ Бурундук — рід білки.

— А, може, ти щось інше малюватимеш сьогодні? Домалюй ті Кара-Неме¹. Вони в тебе ще не готові.

— Ні, я хочу тебе. Я хочу скінчiti дівчину. Ще тільки сьогодні. Я викінчу і не буду тебе більше мучити.

— Відвернись тоді, — просила Таня.

Художник відвернувся до вікна, а Таня почала знімати одежду.

Постоявши пару хвилин, Ломов побачив, що з перепутку вийшов Іван Макарович і прямував до його господи. Художник ніколи не чекав його в гості. Йому-ї на гадку ніколи не прийшло, що Іван Макарович може зайти.

Злий, швидко повернувся до Тані. Вона крикнула, бо була вже до половини гола.

— Одягайся швидче, батько йде, — сказав він грубо, не гамуючись зі злости.

Таня, як шалена, почала надягати на себе сорочку й блузку. Щось рвалось і тріщало. Вона була червона від сорому і схильована вкрай. В поспіху ніяк не могла знайти рукава блузки. Аж тепер почула вона непереможний сором. Досі вона ніколи, ні з чим не ховалась перед батьком, не мата, здавалось, таких тайн перед ним, що він не міг знати, а тепер вона не хотіла бачити батька, боячися його. Що, якби він знов, що вона півгола позує йому, урусові, вона, горда алтайка? Що, як би він знов, що та, що ненавиділа урусів, як найбільших своїх ворогів, тепер рабиня уруса і робить усе, що він захоче?

Таня почула омерзіння до себе. Вона спішно закінчувала свою туалету й поправляла волосся.

У передній почалися кроки, а за хвилину стук до дверей. Художник із пензлем стояв перед картиною, Таня холодна, спокійна з вигляду, сиділа в його кріслі з книжкою в руках.

До кімнати, згорбившись, увійшов поволі Іван Макарович.

* * *

---

¹ Кара-Неме — чорні духи.

Вернувшись з Улали, Манченко твердо вирішив вертатися додому. Літо кінчилось, ясні теплі дні, що так гостинно стояли майже цілий місяць, могли скінчитися кожного дня, могли піти дощі, а тоді вже сидіти в горах, та ще без діла, не було ніякої рації.

— Банда, банда, — бурчав до себе інженір. — Хто б подумав, що в такій відсталій, дикій, несвідомій країні буде така свідома контр-революція? Постаралися добре сусіди! І знов відтягли справу, знов відтягли, принаймні на рік.

До Улали їздив Манченко виключно для доктора Теміра. Інженіра страшно турбував стан хворого, що стравив здоровля в боротьбі за рештки його культурних здобутків. З болем серця іхав Манченко туди. Вісті, що їх привіз Іван Макарович, стурбували його дуже. Але, приїхавши на місце, він застав доктора в задовільному стані. Ранні від опіків на руках і ногах гоїлись, доктор був не в найгіршому настрої і настрій його ще підвищився, коли він почув, що Ломов скоро виїзджає. Про Таню Темір не питав ні словом, хоч інженір наводив на запитання.

Манченко веरнувся назад задоволений, без докорів сумління. Він сів коло обсмаленого стола і почав переглядати рештки паперів, що їх так геройськи врятував Темір.

Оцілів проект залізниці до Чемала і міст через Катунь. Шкіци проекту електростації на Катуні згоріли, як згоріло багато його записок, листів і іншого. Проекти, що він їх так старанно рисував, були заплямлені болотом, залиті водою, обсмалені.

Інженір старанно складав їх на дно валізки, перекладаючи папером, привезеним з міста.

— Хоч би та карга¹ не зайдла, — подумав інженір, — а то не дасть нічого зробити. Причепилася же чорт, як репях до кожуха, і ніяк від неї не відчипишся. Після

---

1 Карга — алт. ворона.

показів тьоті Груші слідчому, Манченко зненавидів її остаточно і терпів тільки ради давніх звязків.

Зложивши папери, він узявся до білизни, що лежала порозкладана на ліжку.

До дверей постукали.

“Невже вона?” — подумав інженір. Він швидко прикрив валізку, пхнув її під ліжко і кинув убік дверей:

— Заходьте.

Не заходив ніхто. Манченко повторив запрошення.

До кімнати всунула голову його сусідка, росіянка, що мешкала напроти інтернату.

— Можна? Ви вже приїхали? — спитала вона.

— Як бачите, а що вам?

— Та дама, що живе в Сіманова, просила післати по неї, як тільки ви приїдете.

— Не треба! — сказав грубо Манченко.

Сусідка змішалась. Вона не знала, що це йому не-приємно.

— Я не буду. Я не знала, але вона просила, як приїде, мов, інженір, хай хлопець прибіжить сказати.

— Не треба, — повторив інженір, замикаючи розмову.

Голова сусідки склонилася за дверима, а Манченко далі продовжував складатись.

“Значить, треба швидче звідціль, а то проживеш ще кілька днів, то потім не спекаєшся. Надала ж тиха година!”

Не встиг він ще зложить половини білизни, як до кімнати, не стукаючи, влетіла, як ураган, тьотя Груша. Червона, спітніла, з розгону кинулась на груди інженірові.

Вона так стужилась за ним, так стужилася. . .

Він легко відіпхнув її від себе і посадив на крісло.

— Ти не в гуморі сьогодні? — спитала тьотя Груша.

— Так, я їду.

— Ти знову їдеш? Куди?

— Я їду не знов, а назавжди, додому.

Тьотя Груша стояла хвилину ні в цих, ні в тих. Вона досі вперто не погоджувалась з можливістю від'їзду Манченка, хоч знала, що він збирався ще тоді, як йому побили інструмент.

— Я не можу просто повірти, що ти їдеш, — вимовила вона насили.

— Доведеться повірти.

— А я?

— І ти поїдеш.

— Куди? — скрикнула вона весело.

— Звісно куди, додому, а втім, це діло твоє.

Веселість тьоті зникла, як водяна пара.

— Звичайно, тобі байдуже. Ти мене ніколи не кохав і не кохаєш.

Роблена найвищість Груші викликала сміх, але інженір намагався бути серіозним.

— Ти коли-небудь думала про те, що мені треба їхати? — спитав він. — Це день, ще два, нічого не поможе нарешті. Доведеться ж коли-небудь виїхати, тим більше, коли. . . ну, поки не вбили. . .

— Ти любиш мене, мій коханий? . . .

— Ой, скільки разів я це чув.

— А знаєш, що я надумала?

— Не знаю.

— А тобі не цікаво?

— Та кажи.

Інженір почув, що йому щось неприємно полоскотато спину.

— Я поїду з тобою.

— Куди?!

— До тебе, назавжди.

— Як то? — спитав інженір перелякано.

— Я розведуся з чоловіком. Він зрозуміє. Я просто напишу йому і поїду з тобою.

— Ти вже зїхала з глузду. Куди тобі ще їхати?

— А ти не хотів би мене мати за жінку?

— Я просто ніколи не думав про це, ба й у сні не снив.

Тьотя Груша не здавалась. Що тут довго думати? Вона скоро надумала усе.

Манченко готовий був кинутися на неї з кулаками. Він забігав по кімнаті, як опарений.

Це чорт-зна що! Як вона сміла так думати! Це ж безмежне нахабство!

— У тебе дитина, — сказав, — якщо ти маєш право позбавити її батька?

— Ти його заступиш, — сказала спокійно тьотя Груша.

— Ні-ні! Я ніколи його не заступлю, я ніколи не збирається заводити родину, та ще в додатку чужу, я маю роботу, а маю ще час нарешті. Ти з глузду зіхала, чи пьяна? Опамятайся! Що ти говориш?!

— Ти, значить, не любиш?

— Залиш мене. Я не знаю. Я ніколи не перевіряв свого почуття та й не мав часу на це. Зрештою, це, це чорт-зна що! Та про це не може бути мови.

Тьотя Груша водила за ним гострим пронизливим поглядом і, коли він замовк, вона, відчеканюючи кожне слово, сказала:

— Так знай же, що буде мова.

Інжинір зупинився перед нею.

— Ти мені грозиш, чи як?

— Приймай, як знаєш. Ти думаєш, що можна безкарно насміхатись над безборонною жінкою?

Манченко не витримав, щоб не розреготатись, хоч йому було далеко до сміху.

Безборонною?-

— Чи ти вдаєш, жартуєш, чи ти дійсно зіхала з глузду? Ти безборонна?

— Так, я безборонна. Але в нас є відповідні закони, ти не забудь. Ти думаєш, що коли на Алтаї, то з жінками

можна робити все, що вам хочеться? Ні! не діждете! Ти присилував мене жити з собою, а тепер відпираєшся?

— Хто тебе силував? На біса ти мені здалась? Опудало ти страшне!

— Ти силував! Ти забрав мені здоровля!

— Перестань верзти дурниці, бо наговорю тобі таких компліментів, що не знатимеш, як вийти з цієї хати.

— Не дуже пане інжиніре! Ви забуваєтесь! — Тьотя Груша скажено блиската очима. Її лице вкрилось цеглястим румянцем, на ніс виступили краплини поту, продершившись силою крізь густий шар помади і пудру.

— Ви краще сядьте, а не бігайте по хаті, як підстрелиний.

Інжинір сів і почав лагідно:

— Ви перестаньте жартувати, Агрипіно Петрівно. Тут не до жартів. Ніхто, звичайно, не повірить, коли будеш сказувати, що ви мене згвалтували...

Тьотя Груша підскочила на кріслі.

— А що згвалтували — це факт, — сказав інжинір.

— Раз хотіли ви зробити в вашій хаті, де перешкодила вам дитина, а другий раз на горах. А потім усі рази ви ходили до мене, а не я до вас. Але забудемо це. Я не кажу, що мені це було неприємно, але не треба забувати, що у вас є чоловік, дитина. Як ви можете кидати їх і йти за незнаною вам людиною? Розводітесь з чоловіком. Як ви собі уявляєте таке життя? Я з вами не оженюсь ніколи. Ви на це не розраховуйте і не ламайте життя дитині й собі!

— Ви вже зламали його.

— Ще покищо ні, це ще нічого не значить, це ще не зламане життя.

— Я ж вас люблю!

— Це вам так здається. Я теж, може, думав так само, а тепер, наприклад, переконався, що ні, що не люблю вас ані крихти, а цілком навпаки, і не любив вас ніколи ні секунди.

— Погодите, як дізнаєтесь, що ви кандидат в батьки.

— Що?!

— То-то, пане інжиніре!

— Перестаньте паньката, а говоріть ясно.

— Хіба це неясно? Я вагітна.

— Ви збожеволіли?

— Ні, я вагітна від вас.

Інжинір скопив себе за голову.

— Ви надто грубо жартуєте сьогодні зі мною.

— Які тут жарти? Ви могли цього чекати.

— Але ж ви мене запевняли, що цього нікогдан не буде, ви казали, щоб я нічого не боявся.

— Видно, я помилилася. А боятись вам і тепер нічого.

— Це чорт-зна що. . .

— Ви, значить, не їдете, інжиніре?

— Та ви смієтесь з мене?

— Ні трохи.

Іронічний тон тьоті Груші вивів інжиніра з терпіння. Він кинувся до неї і вхопив за шию. Вона, переляканана, вчепилася пальцями в його руки.

— Сьогодні, — цідив інжинір, термосячи її, — ви поїдете до Улали до лікаря. Чуєте ви?

Вона мовчала. Тоді інжинір пустив її. Він поліз до паперовика, дістав папірець стокарбованцевої вартості і кинув на стіл.

— Ось вам гроші і їдьте завтра ж до міста. Я почекаю, доки ви не вернетесь.

— Я не поїду, — сказала твердо тьотя Груша.

— Поїдете! — заревів інжинір.

— Не поїду!

Він скочив з-за стола, але тьотя метнулась надвір і тримнула дверима перед самим його носом.

* * *

Інжнір, як підкошений, впав на крісло.

Ломов лежав горілиць на ліжку й нудився. Побіч нього валялась розгорнута стара, зяяложеня книжка, взята від Тані, одна з небагатьох книжок скромної бібліотеки її батька. Був це роман Загоскіна — “Юрій Милославський”, і ним Ломов мусів скорочувати нудні хвилини самотності. На кожній десятій сторінці красувалась печаточка з написом: “Із книгозбірні Івана Токпака”. Ломов кілька разів брався до читання і, доходячи до печаточки, кидав. Тепер кинув остаточно і лежав без руху. На щастя скуку перервав інжинір, увійшовши до кімнати. Ломов зірвався і радісно підійшов до товариша.

— Як Темір? — спітав він, тиснучи руку інженірові.

Манченко привітався мовчки і сів на стілець.

— Темір? — спітав він, не розуміючи, що від нього хочуть.

— Поправляється? — спітав художник.

Манченко тільки тепер забагнув питання.

— Нічого, — відповів, оживившися трохи. — Перенесли його до міської лікарні. Ледве наламав тих самодурів, ледве доказав, що чоловік невинен.

— А це ж трагедія! Ви розумієте, це трагедія, — сказав Ломов.

— Якби не та дурепа, то, звичайно, його і не підохували б.

— Ого! — засміявся Ломов. — Чого ж це ви так нечлено відзываєтесь про даму.

Інжинір провів по ньому втомленими очима і не віл повів.

— Чого ж ви мовчите і дивитесь, як вовк?

Інжинір опустив голову. Що йому казати? Йому думати гайдко, не то що говорити.

— Звичайно, Груша тут причиною?

— Та вона, хто ж інший? Груша, Груша! Імя то чого варте?

— Чого ж це ви? Груші бувають дуже смачні.

— Та не ця. Я, мабуть, не єстиму груш усе життя. У неї тільки груди, як груші, що звисають з галузок, але й то тільки на вигляд, не на смак.

Ломов заходився від реготу.

— Інжинір, видно, вивчав на практиці соматологію, — сказав він.

— Ідіть ви к чорту! Вам хочеться жартувати, коли мені до плачу доходить.

— Ну, що ж сталося?

Інжинір почав розказувати про сцену, яку влаштували в його ж хаті тьотя Груша. Під час оповідання, Ломов реготався, тримаючись за живіт.

— Оце так справа! Танцюємо на весіллі?

Очі інжиніра, що блукали по хаті, намагаючись не зустрічатися з очима художника, впали на картину, що стояла в кутку. Краса картини дозволила на хвилину забути все горе. Інжинір стояв розчулений, повторюючи: "Яка краса! Яка краса! А Таня тут яка? Це ж умерти можна".

Ломов ріс від задоволення.

— Ви знаєте, одного ви не зробили. Ви вже скінчили картину?

— Властиво вже, а що?

— Жаль, що серед тих почвар ви не вмістили тьоті Груші.

Ломов зайшовся від сміху.

— Це була б найстрашніша почвра з усіх. Оця відьма, — показав він на картину, — красуня, порівнюючи з нею. Ну її ненавиджу ж я її. Давав їй гроші на лікаря — не приняла. Горда! Ви розумієте, горда! А щоб тобі добра не було. І ви знаєте, я маю якесь нещастя. При моюму ідіотському характері завжди таке трапиться, я ніколи не маю сили пігнати під три чорти такої напasti, і вона користає з цього, а я страждаю, а я мучусь.

— Де ж ваша твердість? — спитав іронічно художник.

— Оце й моя мука. Це по-мойому рештки старого виховання. Ця мякотість мучить мене, мені здається, що я м'який, як стимак. Ну, скажіть ви на ласку. Баба захотіла, покорила мене, примусила говорити про всяке там кохання і іншу єрунду, робити міну закоханого і тепер хоче женити з собою.

— І ви одружитеся?

— О, ні, не дочекає! Я її мало не задушив, так розізлила.

— Значить не такий ви вже м'який?

— Та вивела ж із терпіння.

— Що ж буде?

— А я знаю, що? Я прийшов до вас, може ви що порадите. Ви досвідченіший у таких справах. Чи може й ви в такому становищі?

— Я то може не в такому, але становище чортівськи важке.

— Ви б одружились.

— Боюсь.

— Чого? Прекрасна дівчина! Вам усі заздрити будуть, і жінка буде хороша. Я б на вашому місці не задумувався.

— Так то здається.

— Ви любите її?

— А чи я знаю?

— Значить, не любите. Хто задає собі питання чи любить, — значить не любить. А коли хто не може відповісти на задане питання — той не любить цілком певне.

— І що ж його робити?

— І ви радитеся?

— Жаль мені її.

— Женітесь їй не буде жаль.

Ломов і Манченко замовкли. Інженір тер чоло, а звівши очі на картину, гірко всміхнувся.

— Оце мені наробило клопоту.

— Що саме?

— Та це Чорне озеро, щоб воно було висохло. Поїхав же я на свою голову.

Під вікном хтось кашлянув, а потім чиясь рука постукала в шибку. Художник підбіг до вікна.

— Лист, — почулося з-за вікна.

Художник вхопив листа і кинув листоноші карбованця.

— Дорогий, видно, лист, — промовив інжинір.

— Зараз. Вибачте, на хвилинку...

Художник розрізав куверту. Нервово витягнув листа і швидко пробіг очима по сторінці, записаній нерівним жіночим почерком. Дочитуючи до кінця, він густо червонів. Інжинір бачив його збентеження, але, ніби не звертаючи уваги, оглядав картину.

— Так, — сказав художник, прочитавши листа.

— Хто пише?

— Пише моя “владичиця”.

— Ви хіба одружені?

— Ні, але...

— Під пантографлем дівчини покищо, — закінчив інжинір. — Він мав тепер нагоду зреванжуватись.

Художник замімрів губами, потім ще раз глянув на кінець листа.

— Листочок, що називається. Коли цікаво, послухайте кілька фраз.

Давайте!

Інжинір розсівся вигідніше на стільці, готуючись слухати, а Ломов ще раз пробіг очима по папері, вибираючи, що можна прочитати, а чого ні.

— Після всяких дорікань таке, — сказав він. — Слухайте:

...“Не вірю я, щоб не можна було написати і ні на що не придадуться викруті, що в вашій місцевості нема пошти. Я навела довідки і знаю, що в Чемалі пошта є”...

— Чуєте? Довідки вже наводила.

— Добре, коли тільки про пошти, — сказав з робленою повагою інжинір.

— Слухайте далі:

...“Може, забув уже, чи закохався? Коли так — вітаю! А якщо це, в кращому разі, тільки лішнєство чи цілковита неувага до мене, то я в боргу не зостанусь”.

— Жінка рішуча, — вставив інжинір.

— Там рішучості хоч відбavляй.

...“У листопаді відкривається художня вистава. Для тебе залишили місце. Усі багато сподіються від тебе, від твоєї поїздки, а головно я”...

— І найцікавіше:

...“Чи дуже була б я тобі на перешкоді, коли б з тобою поїхала? Того, що не взяв мене з собою, я тобі, маєть, ніколи не прошу...”

...“Пиши негайно” і т. д. . . .

— Га? Що ви на це скажете?

Інжинір мовчав. Він аналізував роман художника і Тані, і щиро обурювався в душі на товариша.

— Що ж вам сказати? — відповів він по хвилині. — Поступили ви цо до Тані некоректно. Маючи якісь обов'язки перед іншою особою, ви не мали права робити того, що зробили. Ви ж обманювали бідну, гарну і чесну лівчину. Скориставши з її недосвідченості, з її довірливості, і що ж далі? Покинете її, зламавши невинну душу.

Художник сопів і гриз нігти.

— Ви згодні зі мною? — спітав інжинір.

— На жаль, так. Знаєте, в мене тепер такий стан, ніби я обікрав дитину.

— Що ж ви її скажете на прощання?

— А чи я знаю?

— Ви ж обіцювали її щось?

— Не обіцював нічого, але жінки завжди більше вірють у нашу порядність, ніж насправді слід вірити. Вона мені дорікала раз моєю скрітністю і так делікатно питала, що я думаю на майбутнє, чи одружусь я коли, чи люблю я її? Чи я міг відповісти? Я казав їй, що женитись не думаю, що сім'ю обзаводитись теж не хочеться, поси-

лався їа ту збиту теорію, що художник не може мати сім'ї...

— А приїхавши додому одружитеся, — перебив інженір.

— Чорт його знає! Мабуть так, не буду дурити.

Інженір замислився і сказав по хвилині поважно:

— Женитись би з Танею.

Художник розсердився. Він чекав іншої поради.

— А ви чому не женитесь з Грушевою? — спітав грубо.

— Ну знаєте, теж порівняння. Хіба можна рівняти цього невинного янгола з тою старою відьмою?

— Одначес, Федоре Павловичу, ви не погорджували її ласками, ба навіть...

— Й-бо, я невинен.

Манченко зробив таку смішну міну і сказав це так широ, що художник знов залився сміхом.

— Не викручуйтесь, — сказав, червоніючи від рего ту.

Інженір здивувався, чого він сміється? Він гадав, що це буде просто дачна розвага, а воно вийшло інакше.

— Дорого вона вам обійтеться!

Це було дотивання олії до вогню і не давало реальнії користі.

— Та чорт із нею, — сказав інженір, щоб покінчити з тією темою, — набридло про неї говорити. Ви коли думаете їхати?

Художник подумав.

— Я хутко, — сказав. — Тільки підсохне картина і я готов. А ви?

— Я вже хотів їхати, але через неї ще затримався. Може вдастся наламати цього ідола, інакше я не уявляю собі, що буде. Тут може бути ще колосальний скандал. Чоловік дізнається і викине її. А вона вперлася, як осляка, і ні з місця. Ви будете сьогодні в Токпаків?

— Зайду вечорком. Приходьте і ви. Мені якось страшно з Танею залишатися на самоті. Коли б утекти як, й-

богу! Я не знаю, як бути. Заходьте ж, будь ласка. Я вас дуже прошу.

— А колись просили не заходити. Як змінилися ті часи! Гаразд, я зайду.

Інжинір вийшов, а художник узявся ще раз перечитувати листа.

*

*

Коли покошені сіна лежать у скіртах і припиниться робота на широких гірських лугах, тоді алтайці святкують. Тоді путь вони багато араки, приготованої працьовитими господинями, їдять багато мяса і співають пісень. По селах відбуваються весілля, богам приносять жертви. Молодь зранку поглядає на сусідські юрти, чи не шелестить де на верхах їх березова галузка. Коли так, то це значить, що там камлання¹, або той².

Звістка про такі свята розходиться зі швидкістю кінських ніг широко по селах, і вже коло полудня видно, як з гір спускаються в долину гості. Усі йдуть верхи. Чоловіки в парадних кожухах, у круглих ріznокольорових шапочках із кутасами. Жінки в розшитих верхніх одяжах. Багаті — кожне на гарному гірському коневі, біdnіші — то й по двоє на одному, а коли з дітьми, то й по троє. Йдуть не голіруч, а везуть подарунки. Найчастіше чвертку араки, власного виробу, доведеної до найвищої міцності. По дорозі курять люльки або мугичать під носом своїх нудних монотонних пісень.

Старий дід Токпак чекав на гостей уже зранку. Він кілька разів виходив з юрти і своїми старечими затуманинimi очима поглядав на гори, поглядав на вузьку стежечку на горах, якою щороку приїжджала до нього його єдина внучка Таня. До цього часу вона вже завжди була в нього. Іноді з батьком, а частіше сама. Досі вони встигали вже поспідати, наговоритись. Десять у цю пору старий Токпак стягав з жердки тошпур і грав на ньому,

---

1) Камлання — жертвоприношення.

2) Той — весілля.

розвідуючи внучці билин і стародавніх казок. А вона слухала, лежачи на ведмежих шкурах, мяко настелених на жіночій половині.

Старий Токпак дивиться на гори, мружить очі, заслонює їх рукою, але нічого не видно, стежка пуста, безлюдна.

“Чого вона не йде? — думає старий, — чи не захворіла, бува, часом. А може дома хворий?”

Йому робиться сумно на душі. Він швидко ктіпає червоними від вічного диму очима, а з-під повік витікає по сльозині і біжить по старечому, зморщеному, як скеля, обличчі. Він смокче беззубим ротом чорну від старості закоптілу люльку, але вона погасла, як і надія на приїзд гості.

Старий іде до юрти.

— Нема нікого? — питает жінка.

— Нема — каже сумно дід. — А може я вже недобачую? — займається надія. — Останніми часами цілком осліп. . .

Такий занепадницький настрій викликають у ньому завжди житейські невдачі.

— Недалека вже, видно, моя дорога, — докінчує він із жалем.

Дід бере з вогнища вуглик і запалює люльку наново. Смокче беззубим ротом, і з кутків уст виходить синій димок.

— У тебе ще, здається, кращі очі, — каже він до жінки.

Стара Тумчугаш бере костур і, підпираючись, виходить за чоловіком надвір. Хоч її очі не кращі. Хіба жінка може мати що краще від чоловіка?

Вони обое стають проти сонця, заслонюють очі руками і дивляться на гори, але і вдвох не бачать нічого.

З тінню від рук паде на їх старече обличчя невимовна туга і жаль.

— Не приїде, — вирішив по хвилині дід.

Баба ще дивиться, ще вірить. Але на горах, як і досі, безлюдно, і баба без слів поволі шкутильгає до юрти.

Сідають обое на землю, кожне на своїй половині, на розстелені шкіри і поринають у задуму. Нескладні їхні думки. Обое думають про улюблену внучку, про Таню і про одно: чому не приїхала?

Їхні думки схрещуються над огнем і з димом линуть догори, у безвісті.

В юрті тихо, тільки час від часу важкі зідхання: то діда, то баби.

— Йі уже заміж пора, — висказує голосно свою думку баба.

Дід прокидається від раптового голосу. Смокче люльку частіше і, не добувши з неї диму, знову шукає вуглика.

— Пора, — погоджується він поволі.

— Кажуть, урус хоче її брати, — мовить знов баба.

Дід нічого не відповідає. До його вух уже й раніше дійшли чутки, що якийсь урус буває в домі його сина, але він не розуміє гаразд про що казали. Він знає інші способи брати дівчину за жінку. Але раптом почуває, що причина неприїзду Тані якраз той урус.

Серце спалахує ненавистю до незнайомого.

— Багато їх розвелося в наших городах, — каже він глухо, неначе до себе.

Баба важко зідхає.

— Недарма ненавидять їх наші люди тепер . . .

Але щось не дає скінчити фрази. . . Дід ніби перероджується, обличчя ясніє, рот розхилляється, лопітка падає додолу. Він швидко схоплюється з місця, а за ним баба. Вони почули кінський тупіт біля своєї юрті. На обличчях старих невимовна радість. Вони дрібочуть старечими ногами і обое збігаються біля дверей. Дід відчиняє двері, але не встигає переступити порога, бо перед юртою вже стоїть молода жінка. . .

Обличчя старих зразу тускніють.

Жінка вітається, але вони навіть не відповідають, вони воднораз питают про Таню.

— А її у вас нема? — здивовано Ійнечі.

— Нема, — кажуть обоє впалими голосами.

— Що ж трапилося? . . .

Ійнечі задумується.

— Ходи в юрту, — просить нарешті баба, — ти стомилася, відпочинеш.

Ійнечі поволі переступає поріг і йде на розстелені шкіри на жіночій половині, а за нею тягне хорі ноги баба. Сівши, вона вдивляється в огонь і сидить нерухома. Вона не бачить, що бабуня заходилася вгощати її аракою і їженою, приготованою для внучки. Її молоде обличчя поблідо, виразніше, ніж звичайно, повидавались щелепи. Очі померкли, як вуглики, що зверху попелом беруться.

— Випий! — штовхає її легенько баба. — Для Тані готовили, нема Тані, пий ти.

Та Ійнечі не бачить мисочки з аракою, що дріжить у бабиних руках.

— Чому її нема? Мені треба її, — виривається в молодої жінки.

— Ми думали, що ти знаєш, — каже баба.

— Звідки мені знати? Нікуди не їжджу, вдома багато роботи. . .

— Пий! — каже баба.

Ійнечі бере мисочку з рук баби і жадібно пє холодний напій.

Баба силкується розважити чимось гостю, що сидить така сумна.

— Як твій Мабаш? — питает вона привітно.

— Мабаш? — Ійнечі здригається, збирає докупи думки й відповідає:

— Він бе мене, бабо.

Баба не дивується.

— Бе тебе, доню? За віщо ж?

Дід і собі натягнув шию, слухає.

— Не знаю. Лютий він тепер. Щодня кудись їздить, пізно вертається. З Натрусом, камом, він тепер у приязні великий. Часто кам у нас буває, про щось радиться з Мабашем, та я не розумію, про що.

Баба мирно похитує головою, а потім сумно зітхає.

— Терпи, доню, на те ти жінка.

Але Ійнечі не погоджується з бабою.

— Досить натерпілісь, — каже вона патко і поглядає на діда, чекаючи його заперечень. Та дід мовне чує. Він знову погруз цілком у власні думки. Нічого ж бо він не почув нового.

— Тепер новий світ настав, — каже Ійнечі.

Вона щось чуда одним вухом, що дано всім рівні права.

Її фраза блукає, як муха у темряві, і прилипає десь до закоптілої стіні.

Її ніхто не розуміє.

— Та він і не бе, певно, а так бавиться, — каже баба.

— А ви молоді, нетерплячі. Жінці багато доводиться терпіти в житті. Такий закон божий. Але не всі чоловіки бють жінок, та й Мабаш, мабуть, бе не часто.

— Бе, бабо, і часто. Не бив раніш, але . . .

Ійнечі обриває і потуплює очі.

Мабаш дуже любить свою молоду жінку, та довідавшись, що до неї заїжджав під час його відсутності художник і, коли вона посміла захищати його в присутності кама, він почав її бити.

З того часу Ійнечі ще лютіше зненавиділа свого чоловіка. З огідою дивилася вона на його животе кругле обличчя, на його маленькі очі, заплилі товщем. Як нераз хотілося втопити ніж у його бочкуватому череві, коли він спав, розкинувши ноги, і хропів на всі заставки. Вона весь час ненавиділа його, але тепер вона носить у своїм лоні непереможну жадобу помсти. Тепер вона вже почала розуміти зміст нарад Мабаша з Натрусом. Її тепер зрозумілі відвідини Тріша, тієї зрадливої, продажної га-

дини. Вона знає їх люті заміри, та здійснити їх їм не вдається.

Скориставши з відсутності чоловіка і свят, вона приїхала до діда Токпака, бо думала застати тут Таню. Вона хотіла порадитися з нею, все розказати їй. За віщо вони напустилися на того високого руського парубка?

Ійнечі пригадує, як він весело всміхався, побачивши її, як міцно тиснув руку, вітаючись, і тулив до грудей на прощання. Як гралі його очі блакитні, як небо у сонячний день. І його вони хотять забити? Того, про кого вона скільки намріялась душними безсонними ночами, того, що зявляється її у тривожних снах?

Вона здригається і зривається на рівні ноги. Дід і баба, що сидять мовчки, похнюопившись, підводять голови.

— Куди ти? — говорять вони разом.

— Я іду.

— Почекай ще, — просить баба, — сумно нам самим.

Ні, уже скоро вечір, їй конче треба їхати. Й треба якнайшвидче.

Вона швидко прощається й відходить, а за хвилину чути тупіт її бистрого, молодого коня.

У юрті знову стаєтихо. Смуток звив собі тут тривале гніздо. Дід пробував розігнати його. Стягнув навіть тошпур із кілка, але пальці відмовились від послуху і тошпур зсунувся з колін безвладно на землю.

На вулиці починалося життя. На широкий майдан у нових святкових одесках сходилася молодь: дівчата, хлопці й діти, ставали кружка, бралися за плечі і в один голос затягали пісень.

Нескладні -алтайські пісні, нескладні їх слова, нескладні мелодії. Розказують ті пісні про гори, про ліс і сонце, про місяць і блакитне небо, про коні і вівці. Оспівують озера і риби в них, оспівують ріку, страшну й любу — Катунь.

Але мелодія єднакова, усі пісні на одну мелодію, на один тон. І зливаються голоси пискливі, дитячі з тонкими, жіночими і грубими, чоловічими, і йде долиною жалісне скрипіння, як скарга вітру у кедровім галуззі осінньої нічі, як квітіння орлиці і малих писклят на високій скелі.

Ця пісня беться об засмалені юрти і доходить до старих Токпаків.

Дід і баба глибоко зітхают і мовчат.

Із-за гори сходить місяць і застає на майдані святковий народ. Він цілує гори, убогий аїл і його мешканців.

* * *

Батьки Тані здавна помітили переміну не тільки в характері дочки, що змінився до непізнання, але й у зверх ньому вигляді. Личко її осунулося, збрідло, очі припухли, немов від вічного плачу, під очима зачорніли смуги. Вона стратила апетит і скаржилася на нудоту. Таня й сама бачила в собі фізичну переміну, але спершу приписувала її безсонниці, що приходила перед ніччю і мучила до ранку. Таня прочувала щось недобре. Вона прочувала, що зв'язок з художником не приведе до добра, але була безсильна порвати його, була безсильна перед величезною силою кохання. З кожного дня воно дужчало, міцнішало, і жінка з жахом думала про час розлуки, час, що мав настути леда-день. З того часу, як батько застав її у художника, вона перестала ходити до нього, бо Іван Макарович просив, щоб вона не викликала своїм ходженням поговорів людських. Художниківі ж було ще краще. Малюнок він скінчив, її повзування було більш не потрібне, а залишатися з нею на самоті було страшно, бо розмова набирала діловішого характеру, і тут не можна було вже обмежуватися простими словами. Зате тепер вона чекала на нього в себе, у своїй кімнатці, завжди з тривогою, боячись, що він скаже, що розлюбив або про відізд. Вона не питала його, вона боялась спитати, а він не казав.

Побачивши через вікно художника в товаристві інженіра, вона жалісно скривилася.

— Чому він не сам? . . .

Не витерпіла і побігла зустрічати. Зустрінула на-дворі. Ломов був сумний. Він ледве всміхнувся, довгим поцілунком поцілував її руку, не затримуючи довше в своїй. Інженір, як звичайно, був веселий і життєрадісний. Його душевні переживання не зробили великих змін у його характері і обличчі.

— Прийшов попрашатись, — сказав він якось дивно піднесено.

Таню неначе хто вдарив по голові. Вона глянула благальними очима на художника, але не вичитала в його очах нічого. У грудях її зробилась пустка, неначе все, що було в них, обірвалось, бо хвилину не було чим дихнути.

— Правда? Ви їдете? — видобула зі стиснутою спазмою горла.

— Іду!

— А що ж з вашими плянами? Невже так швидко все закинули? Ви і мене захопили були під кінець, я вже вірила в здійснення їх, і що ж вийшло? Ви здались?

Це була остання і безнадійна спроба затримати інженіра, а тим самим і художника, бо їй здавалось, що коли затишиться інженір, залишиться і він.

— Я здався, — спітав інженір. — Нічого подібного. Пляни мої будуть переведені в життя.

— Коли? — добулось тихе, як зітхання. Воно вирвалось само, без її волі.

Ввійшли у світлицю. Тут не було нікого. Батьки Тані сиділи в саду. Вікно було відчинене, крізь нього долівали їх голоси. У кімнаті Таня взяла себе в руки. Вона це може, коли хоче. Вона не покаже інженірові своєї душі.

— Де ж ваша електрифікація? — спитала вона таким тоном, ніби тільки це її цікавило.

— Буде, — сказав інженір.

Але “буде” не задовольнило Тані. Вона і перше скептично дивилася на його роботу.

— Скажіть правду, інжиніре, ви вже не вірите в здійснення своїх мрій?

— Як не вірю? Вірю, вони мусять здійснитись!

— Через тисячу років?

— Та нічого подібного! Це питання кількох літ.

— Сказати легко. Чим я вам докажу, що ні? Правда ж? Тим більше, що ви поїдете і, певне, не вернетесь уже ніколи, а обіцянка якійсь алтайці? . . . — Вам і соромно не буде.

— Не так це, Таню, друже!

— А ваші роботи? Де вони?

— Частину я все ж таки маю. Напасники настільки тупі, що не зуміли навіть знищити її як слід. Більшість моїх чорновиків залишилась,. бо була в моїй кишенні при мені, як завжди деякі пляни є; потерпіли інструменти, це правда, але я не горюю. Дома, в тихому кабінеті, я все приведу в порядок, а тут мені збили охоту працювати, та й утомився я.

— Хто збив? — спітала з тінню іронії Таня. Та інжинір не зразу її зрозумів.

— Хіба не знаєте? Та ваші ж рідні, прославлені камі, з тічнею своїх прибічників. Від культурних людей я, на жаль, підтримки мав небагато.

— Це в мій город камінець?

— Чи тільки у ваш? Тут городів більше знайшлося б і запустив би я в них радо не одну камінку. Ви — що?

— Ви, властиво, ні сюди, ні туди, ви “посередині”, як самі колись звутьили казати.

Інжинір усміхнувся своєю ласковою, принадною усмішкою.

— Не забули? Недобрий! А більше ніхто вам не перешкоджав? — допитувалась Таня. — Ніхто, крім камів і їх прибічників?

— Не розумію.

— Ох, який же ви недогадливий. Ну добре. Ви вже попрощалися з дамами, що відіїжджають завтра?

Художник Ломов, що сидів досі мовчки, граючись ланцюжком від годинника, глянув на Таню, потім на інженіра і, бачачи його заклопотання, моргнув йому. Він скоро зрозумів, про що йде мова.

— З якими дамами? — наївно допитувався інженір.

— Я тільки одну знаю, колишню нашу спутницю на Кара-Кол.

Інженір вдарив себе по лобі.

— А, он про кого ви? Хіба вона відїжджає?

— Чула, що так.

— Звідки ви знаєте? — підскочив інженір, не можучи приховати радости.

— Дізналася випадково від сусіда, що везе її.

Інженір переглянувся з Ломовим. Той знов моргнув значуче.

Манченко замовк. Встав і підійшов до вікна. Він не міг не радіти, що тьотя Груша відїжджає, але тут не давала спокою думка, як він розвяжеться з нею, що вона йому скаже на відїзднім. Поморщив чоло і задивився в дальчину. Вирішив пізніше зайти до неї неодмінно. Треба ж нарешті вияснити все.

— Вона справді їде? — спитав він Таню.

— Справді, справді. Я дивуюсь, як ви цього не знаєте.

— А чого я мусів би знати?

— Я думаю, повинні були знати.

— Він, певно, знатав, тільки скриває — сказав художник.

Інженір уже не сумнівався, що звістка правдива. Вирішив не здаватись. Та мала дівчина ввела його в таке заклопотання. Підійшов близенько до Тані.

— Ви безкарно сміялися з мене, — сказав він. — А тепер дозвольте спитати вас, чого ви, добродійко, так зблідли останніми часами і збридли?

— Спасибі за комплімент. Ви переходите в наступ, інженіре? — спитала Таня, густо червоніючи.

Інженір дивився її бистро в очі.

— Тепер почервоніли . . .

— Бо ви мене збентежили.

— Бачу, бачу. — Не без причини, виходить!

Цілком без причини. А чого ви сидите, як суп, не обороняєте мене? — звернулась вона до художника.

Ломов лініво поворушився.

— Я звик, що ви самі вмієте оборонятись, коли захочете, а часом і мені вашого захисту треба самому.

— От вам зразок мужчини! Побачуйтесь! Скажіть, інженір, чого він такий сьогодні? У вас якась тайна?

— З чого ви взяли?

— Ні, ні. Скажіть!

— Кожна людина має тайні, Таню, — сказав інженір. — Багато тайн, малих і великих. І вони недоступні для іншої людини. Може у вашій душі тепер велика трагедія, але ми не знаємо її.

— А ви хочете знати?

— Та ні, я ніколи не дізнаюсь, ніхто не дізнається. Щастя, що людина вміє маскуватись, вміє всміхатись тоді, коли важко стримати слози. Ну ось я: сиджу з вами, розмовляю, сміюсь, а, може, я перед годиною бив свою жінку, знущався з дітей, а прийшов до вас — і по мені того не видно.

— У вас жінки і дітей нема, отже нема й тайні.

— Я не про себе, звичайно, в даному разі, але і в мене можуть бути тайні ще гіршого гатунку.

— Я чула, що є вже апарат, що читає чужі думки, це правда?

— Є такий винахід, — сказав інженір, — він, правда, тільки в стадії розробки, але я гадаю, що його можливості будуть дуже обмежені.. Це мусіло б бути щось на зразок кіноапарату. Мислі людські не стоять на місці і, щоб їх прочитати, треба було б зробити сотні знімок.

— Уявляю, яка галіматія вийшла б, — відізвався художник.

— Не перечу.

— А мені хотілось би прочитати іноді людські думки, — сказала, червоніючи, Таня.

— Це рівнозначне підслухуванню під дверима, — сказав художник.

— Не все, звичайно, а дещо хотілось би знати. Ви знаєте, коли б людина могла читати чужі думки, вона могла б уникнути багато неприємностей.

— Або зробити ще більше злочинства, — сказав Ломов.

— Може. А от ви хотіли б, щоб я прочитала ваші думки?

Ломов байдуже глянув на годинник.

— Як то можна хотіти чи ні, свідомо знаючи, що це неможливо.

— А так, не боялись би?

Інжинір побачив, що художник завозився на кріслі і його вдавана байдужність нічого не поможе. Щоб вивести його з трудного становища, він устав і простягнув Тані руку.

— До побачення! — сказав.

— Що ви — вже йдете?

— Іду. У вас є тепер приємна тема, яку ви, сподіваюся, будете розбирати до вечора, а я піду.

Він усміхнувся. Художник благально подивився на нього. Таня не помітила.

— Не забудьте ж попрощатися де з ким, — промовила вона.

— Дякую, дякую. Ви дуже уважні. Постараюсь. Ви ще не йдете? — звернувся він до художника, бачачи, як той скривився.

— Ні, я ще трохи посиджу, — сказав той.

Інжинір вийшов. Таня відразу пояснила, вона взяла Ломова під руку і повела до своєї кімнати на канапу.

— Чого ти такий? — спитала вона.

— Який, люба?

— Ти сумний такий. Ти їдеш уже? Лесю, ти їдеш?

— Поїду, дитинко моя чорненка. Уже всі речинці минули. Довше сидіти не можу.

Таня почала плакати. Як вона буде без нього?

Плач дівчини був цілком не по нутру художникові. Він завжди викликав незадоволення, а сьогодні викликав просто відразу до неї. Завозився нервово на канапі, застібаючи застібнутий піджак і поправляючи краватку. Він не знов, що сказати, щоб заспокоїти її, і чув, що плачу її не перенесе. Ганьбив себе за це в душі, бо відчував, що мало вже для неї залишилось у нього місця. Машинально гладив ще її голову, а голова аж тряслася від ридань. Треба було щось доконче сказати, чим потішити, та в голові його зробилось відразу так пусто, неначе мозку не було в ній, не то що якоїсь думки. Така сама пустота царювала в серці. Збирався з мислями, примушував себе думати, але все чогось даремно. Його очі блукали по килимчику, що висів над її ліжком, і підраховував квадратики нескладного взору.

— Я боюсь без тебе, — сказала Таня крізь плач.

Що це ще за новина? Він запамятав нараховану цифру 77 і спитав: чого?

— Не знаю. Я чую, як вірно сказав інженір, що я на середині, мое життя зламане. Я не бачу перед собою нічого. Я відбилась од свого берега і не пристала до чужого... Навіщо я пізнала тебе?

“Сімдесять сім, сімдесять сім...”

— Я приїду, — збрехав він мимохітъ. А в голові: “Сімдесять сім, сімдесять сім...”

— Слова це тільки.

— Правда, — переконував художник, думаючи про своє.

— Коли це буде? Ти забудеш, виїхавши за гори. А тут мене чекає...

— Що? Що чекає? — а тихо: “Сімдесять сім, сімдесять сім...”

— Смерть.

Ломову пробігли по спині мурашки. Слово “смерть” отверзило і настирлива цифра вилетіла з голови. Він боявся смерті і саме слово було йому вже страшне. Тим більше, що він не чекав такої відповіді. Він почав заспокоювати розстроєну дівчину, але таку тепер чужу, таку далеку.

— Ти хвора, що ти говориш? Хіба можна так піддаватись хвилевим настроям?

* Він знат, що цим не заспокоїть, але рад був, що може сказати хоч таке.

Ах, нічого він не знає.

У голосі дівчини дрижали нотки розпуки.

Що йому знати? Вона просто перебільшила. Кого їй боятися? Хто їй злого зробить, у неї ж батьки є, нарешті.

Його починали нервувати ті жалі.

— Потішаєш мене? — сказала Таня.

— Не потішаю, а просто я не розумію, чого тобі боятися, — сказав він холодно й різко.

— Ти не можеш знайти інших слів потіхи, як тільки ті, що в мене є батьки? А ти? Чого ти про себе нічого не скажеш?

Ломов нервово поліз до кишені за цигарками, і, хоч вони лежали на звичайному місці, він не міг знайти їх і нервувався ще гірше.

Таня перестала плакати і подивилась йому в очі.

Відіпхнув очима її погляд. Він казав їй вже, що поїде до столиці, влаштується, а тоді приїде.

Але Таня не вірила. Її не переконували більше його слова.

Значить, вона не любить, коли не вірить, — навіть обурювався художник.

Таня жалісно скривилась. Коли б він любив, то не шукав би таких слів потіхи.

— Ти ще дитина, тільки дитина, нічого ти ще не розумієш, — сказав Ломов.

Усе вона розуміє. Усе. Більше, ніж він гадає.

— Боже мій, після того всього залишитись самій?

Художниківі незрозуміла її раптова безнадійність.

— Що тут страшного? Ніхто нічого не бачив, не знає.

— Не знає? — сказала вона гірко. — Не знає? Цього не скриваєш!

— Чого?! Хай вона скаже нарешті.

Ломов почув страшенну тоску. Що він дав би за те, щоб увійшов хто до хати і вирятував його від тієї неприємної сцени. Йому стало страшно жаль себе. Чого він тут, чого він приїхав сюди? Він зітхав і мріяв про той бажаний час, коли він спідітиме у вагоні, а паровик везти ме його далеко звідси і він ніколи не почує ні плачу, ні нарікань, не бачитиме цієї нудної провінціялки, що щось криє перед ним, чи просто хоче своїми нехитрими маневрами витягти від нього якусь обіцянку, чи що. Він цікавився, що вона йому скаже, хоч боявся, щоб вона не сказала чогось неприємного, бо і так він має досить цих неприємностей.

— Чого ти боїшся? — запитав він іще раз.

— Сорому, — вимовила вона тихо.

— Ха-ха-ха! — засміявся широ художник і зітхнув легше. — Так он чого?

Він тепер був вдячний за її наївність, за її невинний, наївний страх.

— Та ніхто ж нічого не знає, дурненька.

— Побачать...

— Що побачать?

— Ти недогадливий.

Недавня туга почала вертатися ще з більшою силою.

Чого йому догадуватись?

Вона знов ще сильніше заридала і сковала голову в долоні. Обличчя зачервоніло, чорне волосся здрігалося від плачу.

— Я... я вагітна, — видушила вона крізь слізози.

Художник почув, як у скроні відразу стукнула кров. Йому зробилося душно, руки змокріли, на чолі виступили краплини поту.

“Груша видання друге” — майнуло в голові. Він відчув раптом дику ненависть до цієї дрібної істоти, що так безнадійно плакала, скулена, як песик, у куті канапки. Він глянув на її голову і побачив крайчик червоного від плачу, мокрого від сліз обличчя і відчув непереможне обридання до неї. Йому хотілось ударити її, зігнати з канапки на землю, як пса.

— Перестань плакати, — сказав він сухо. — Хтось може увійти. Нічого страшного ще не трапилось.

— Нічого?!

Йому знову пригадалась Груша, інжинір, його розмова, і він почав вираховувати, скільки може лишити їй грошей на лікаря. Вийшло, що небагато.

— Ну, що ж тут страшного? Є ж засоби помогти лихові.

— Ти про засоби?

— А що ж інакше? — крикнув він. — Та не можна ж допускати, щоб аж факт стався.

— Он як!

— Як же інакше? Ти, може думала, що коли ти вагітна, то негайно женитися треба, чи як? Я не кажу, що це неможливо, але не тепер, не тепер, ні!

Таня відразу перестала плакати. Вона випростувалась. Обличчя зблідло, в очах запалали вогники, яких він давно не бачив, хіба ще тоді, як вони тільки познайомились.

— Я дозволю вам більше не турбуватись моєю долею, — сказала вона гордо. — Від сьогоднішнього дня ви вільні.

Художник не чекав такого. Він гадав, що вона проситиме, а тут такий грізний тон збив його відразу з пантелику. Дістати відставку від жінки п'ёршому — не належить до приемних речей.

— Що ви, Таню?

Він почав виправдуватись, але Таня стукнула кулаком по столі. Вона розмову скінчила.

Художник встав. Він не міг дивитися їй в очі. Вони палали вогнем. Зігнувшись, він чогось заходив по кімнаті, шукаючи капелюха, що висів у передній.

— Ви, може, злє мене зрозуміли? — попробував він іще раз, але холодний погляд Тані зупинив його негайно.

— Зробіть мені одну ласку, — сказала вона. — Залишіть мене саму.

— Коли так, я, звичайно, піду, але . . .

— На все добре, — крикнула голосно.

— Чого ж так, Таню?

— Чи ви хочете, щоб я вискочила через вікно?

Цього було забагато. У художникові заговорила гордість самця. Як вона сміє, якась нещасна алтайка, проганяти його, Ломова, гордість столичних сальонів, славетного художника, чиєї ласки запобігали всі, дорожили його знайомством?

Він випростувався на ввесь зріст і зміряв свою жертву холодними очима.

— Не раджу вам тепер скакати, — сказав він тоном повним призирства і ненависті, — бо тепер трюк мігби вам зашкодити, а може . . . і помогти. Так що робіть, як знаєте. Щастя, що це у вашій хаті, інакше . . .

Та йому не дала докінчити.

Таня зірвалась, як ранена кішка. Вона вхопила мідяний ліхтар, що стояв на столику біля канапи, і несамовито крикнула:

— Геть!! —

Крик Тані поразив художника громом. Він стишився, задом подався до виходу і, грукнувши дверима, зник за ними. В уях дзвенів ще довго її крик.

Опинившися на дворі, він машинально поправив капелюха і пустився додому, але раптом спинився, бо на вулиці, куди лежала його дорога додому, побачив Івана

Макаровича, що розмовляв із селянами. Зустрічатися з ним тепер художників не хотілося нізащо. Він різко звернувся ліворуч і пішов через майдан у поле. Хата Тані стояла на краю айлу перед широким майданом, де звичайно паслися коні і вівці. Стояв чудовий літній вечір. Спека уляглася, сонце зайшло, на небі красувався блідий місяць і переморгувався з самітною, покищо блідою зіркою.

“Кінець прийшов швидче, ніж я думав, — міркував художник не без задоволення. — Скажена баба!”

Він жалів, що нема під руками інженіра, якому можна б розказати цю історію. Він почав навіть усміхатись уявляючи, як то він буде розказувати. А хотілось неодмінно поділитися з інженіром. Правда, він не скаже всього, бо це. . . просто якийсь хоробливий стан цієї баби. Інакше вона б собі не дозволила так поступити з ним. Зрадіє інженір, що має товариша нещастя. А може, буде лаяти? Та чорт з ним. Тепер треба якнайшвидче рушати з цього проклятого місця, з цього зачарованого кола.

Він ішов швидко вперед, гнаний найрізноманітнішими настирливими думками, що хмарами сунули на голову. Фінал розмови таки мучив. Страждала самолюбність. Якто? Прогнала! “Прошу залишити мене саму!” Така може й ножакою пирнути, найкращий доказ — ліхтар. От і Алтай. Усі вонні в змові. Так-так!

Він почав уже добачати в тім і контрреволюцію, і замах на своє життя, звязок Тані з камом і його однодумцями, вирішив навіть зробити ужиток із цього, але дальші роздумування доводили про абсурдність таких тверджень, і він злився і червонів. У своїм запалі несчувся, як спинився на бомі, що круто вився над Катунню. Дійшовши сюди, він зупинився й глянув перед себе. У тумані, що підносився з ріки, він побачив, що з протилежного горбка спускається на коні якась фігура, прямуючи до нього. Якийсь незрозумілий страх пішов по тілі. Але з кожним кроком коня, страх збільшувався, доходячи до величенн-

ських розмірів. Перед очима промайнув привид смерти. Невже це можливо? Невже можливо, щоб він умер? Він завжди вірив у свою долю, але ж фортуна сліпа. Скільки то убивств на світі? Чому саме він має бути забезпечений від них? Це ж Натрус! Це той страшний кам, що накликав на нього гадюк, що заприсяг йому помсту, це він або хтось з його прибічників, а тут, як на біду, нема револьвера, нічого. І треба було одному іти вночі в поле! Оглянувся. Села не видно, коли б хаці які — сховався б. Хотілося втікати. Страх опановував його щораз владніше. Кинувся тікати щосили, але, пробігши невеличкий шматок дороги, став. Тікати було недоцільно і смішно — цим можна було тільки показати свою трусість і захотити їздця до рішучої акції.

Сів при дорозі і вирішив чекати. Між тим їздець виїжджає на горбок, бо через хвилину захиталися над горбком конячі вуха, потім кінська голова, потім цілій кінь і їздець. Виїхавши на горбок, їздець нагнав коня, і вже до вух художника долетів кінський тупіт. Художник почав пильно приглядатися, і страх поволі відлягав від серця. Це їхала жінка.

Художник встав. Утікати не треба було. Жінка наблизалася швидко і, через кілька хвилин порівнявшись з художником, стримала коня. Чорні її очі впились у нього. Ломов придивився і крикнув....

Радість його не мала меж.

— Йинечі? — спитав він. — Ти це?

Із вдячності, що це вона, а не кам, хотів поцілувати її руку, але вчасно стримав його її поважний тон.

Слухай, — сказала вона по-алтайському, — утікай звідци швидше.

Вона оглянулась навколо. Усюди було пусто й тихо.

Він уважно ловив її слова.

— Я їхала до Тані, — сказала вона поволі, щоб він розумів, — їхала просити, щоб вона тобі передала,

але ти тут — так краще. Я вже не поїду, щоб ніхто не бачив мене в селі. Ти розумієш мене?

Художник стояв глибоко зворушений.

— Ти їхала так далеко з тим, щоб мені сказати?

— Так.

— Інечі, добра моя, хороша! Кого мені стерегтися, може скажеш?

— Усіх стережись, і добре. Тікай, кажу тобі ще раз. Тікай, бо — смерть.

— Добре, Інечі!

— Скоро поїдеш?

— Скоро.

— Будь здоров! Прощавай!..

Вона повернула коня назад. Художник ухопив її руку.

— Шо ж я тобі на памятку залишу?

— Нічого не треба. Таню не забудь.

— Інечі!.....

Поки Ломов опамятився, Інечі була вже далеко. Стояв здивований, розгублений. Маса вражінь, що звалилися так несподівано цього вечора на його голову, гнула своїм тягарем до землі. “Таню не забудь?” Навіщо вона це сказала? Чи знає вона що? Що робити? Куди йти тепер?

Не знав, куди податись. Та, в чиїх очах горіло щастя при появлі його, прогнала його, як підлого зрадника, як боягуза. Вхід до неї був закритий. При самій згадці тієї сумної сцени лице йому пашіло соромом.

“Не забудь Таню...” — шуміло в ухах.

“Куди мені податись? — думав він. — До цієї бідної хатки, де живе безконечно цире кохання, чиста душа, упали на коліна, благати пробачення, чи втікати туди, в столицю, де чекає холодна, владна пані, страшна в своїх ревнощах, мстива й нелюба?”

Стояв посередині.... Перший раз в житті стояв на роздоріжжі.

Як камяний стовп серед дороги, бовваніла в тумані його постать. Не міг рушитися з місця. Незримі шнури вязали його до землі. Нарешті шарпнувся, як кінь, що всією силою зрушує важкого, навантаженого воза і, хитаючись, подався до села. Ноги отяжіли, ледве пересував їх, як старий дід. Поки дійшов, стало вже темно. У вікнах Таніних горіло світло.

* * *

Проходячи повз двір інтернату, художник відчинив хвіртку і заглянув до середини. У кімнаті інженіра світилось. Те, що Манченко дома, здивувало художника немало.

“Невже він дома? — подумав Ломов. — Не ходив ще “прощатись”, чи вже вернувся?”

Розмову з розумною чутливою людиною він уважав за найкращий бальзам для своєї хворої душі, а до того йому було страшно цікаво, як розвязався інженір із своєю настирливою Дульцінеєю. Хотілося розказати свою біду та попередити інженіра, що йому загрожує небезпека, про яку довідався від Інечі.

Постоявши хвилину перед хвірткою, ввійшов у двір. Вікно інженіра було відчинене і сам інженір, зваблений рипом хвіртки, виглянув через вікно.

— Ви, майстре? — спітав він весело.

— Я, — ледве чутно віповів художник.

— Так швидко? Не сподівався! Заходьте!

Але художник не хотів заходити.

— Я прийшов за вами, хотів, щоб зайшли до мене.

— А хіба не всеодно, хто до кого? Сталось що хіба?

— Розкажу дома.

— Ви мене інтригуете, майстре.

— Боже борони, й не думаю. Ви вже зібрались?

— Я вже. Я хочу позавтра виїхати.

— Прекрасно. Я от буду збиратись і вам дещо розповім. Зайдете?

вже нічого робити. Я просто хотів лягти спати, хоч спати абсолютно не хочеться. Така ніч сьогодні, яка

— Зайду, зайду з охотою, тим більше, що мені буває тільки раз на рік, а може, раз на все життя. Але це романтика, правда?

— Ви зачекайте секундочку, майстре, я тільки по-звавязую ці пакуночки, а щоб вам не було нудно, будь ласка, я вгошу вас листом, і тут, до речі, і в цьому зреванжуєсь.

— Вам буде видно? — спитав.

◦ — О, так. Цілком видно. Щож пише ваша дама?

— Прочитайте, прочитайте, розповісти тут не вдасться. Можете наголос, я ще раз із приємністю послухаю.

— Так ось чим пояснити ваш романтичний настрій?

Художник розгорнув листа і, наткнувшись зразу на заголовок, почав непримушено сміятись.

— Читайте, читайте!

Художник почав читати:

“Зневажений мною інжинір!”

— Стиль, стиль! — вставив інжинір.

Художник, потакнувши головою, читав далі:

“Ніколи не думала я, що ви людина з освітою, інжинір, а така сволоч...”

Художник знов перервав читання.

— Вступ прекрасний, — сказав він, блискаючи зубами, — лист, певно, буде цікавий. Треба продовжити насолоду.

Він вигідніше обперся на лутку, так що світло лямпи падало просто на папір.

— Це шедевр, — реготався інжинір.

— Художник читав далі:

“...Я просто не можу спокійно писати цього листа, бо гідка мені сама думка про вас, я дрижу на саму згадку. Але хіба можна було чекати бларород-

ного вчинку від такого хама, як ви? Тільки я, сліпа в своїх почуттях, могла ідеалізувати таку мерзоту. Ви ж навіть не почервонієте, прочитавши ці рядки....”

— Вгадала — сказав художник.

“....Ви будете сміятись, бо ви ж усюди, навіть у найважливіших справах і найповажніших, шукаєте елементу гумору.

“А я дурна мріяла про спільне життя з вами, готова на пожертви! Я думала силою свого кохання, нарешті — зближенням примусити вас полюбити себе, але ви гайдко використали мою слабість....”

— Зважте! Слабість! — вставив інжинір.

Художник усміхнувся і читав далі:

“....Хотіли сотнею карбованців спекатись мене за віданість і материнство?

“Я щаслива, що можу кинути вам, що я казала неправду. Я видумала цю брехню про вагітність, щоб переконатись чи любите мене. Я не знала, що у вас не людська, а просто песяча психологія. Тепер я переконалась, що це так. І це ви вдавали такого невинного? Це ви робились таким чесним?! Ваші сто карбованців на лікаря красномовніші за всякі докази, які б ви з вашою підлогою могли подати. Жалкую, що кинула їх вам у цілу, а не розбиту піку! Я глибоко ненавиджу вас і, коли була б нагода, не забуду з вами порахуватись.

“Ну що ж, досить з вас? Думаю, що навіть заагато, бо вас словом не проймеш, надто грубошкірий. Будьте прокляті ви! Я не страждаю більше....”

Художник скінчив. Інжинір чекав, що той розспілеться сміхом, чекав, що він скаже на це, аде Ломов мовчав.

— Що ж ви на це? — знетерпелився нарешті інжинір.

Художник вимушено усміхнувся:

— Ви легко її позбулись, — сказав він поволі. — Я був би щасливий, коли б і в мене такий кінець.

Інжинір здивовано підніс брови.

— У мене значно гірше.

— Не розумію.

— Збирайтесь швидче, — зрозумієте.

Вийшовши з двору, товариші "нешастя" подалися до хати Ломова. Художник розказував по дорозі про пригоду з Танею, про клопіт, що так несподівано впав на його голову. Інжинір слухав уважно, не перебиваючи. Йому жаль було Тані і досадно на художника. Іншим разом він міг би був йому сильно докоряти, але, опинившись у подібному становищі, мовчав, не маючи чим дорікати.

— Ви ж могли того сподіватись, — сказав напрешті інжинір.

— Чорт його знає! Якось ніколи не думав, що дійде аж до того.

Художник голосно засопів, як завжди, коли йому псували настрій.

— Недосвідчена вона, бідна, — промовив інжинір. — Жаль мені її, страшно жаль. чого вам було туди пхатись? Вийшла б вона собі заміж за Теміра, і жили б, як живуть тисячі подібних їй, а тепер що?

— Не знаю, — сказав глухо художник.

— Женились би ви з нею, майстре. Їй-бо, правда! Прекрасна жінка. Прекрасна пара. Були б щасливі все життя. Подумайте над цим. Ще не пізно.

— А та?

— Не кажіть. Та — страшна. Я боюсь її. Та так легко цього б не забула. А в тім, хіба я можу виректись усього? Москви? А з нею я туди їхати не можу. Там мені кінець.

— Що ж буде?

— Не знаю. Мені треба звідси якнайшвидше виїхати, а там, чорт його знає, побачу.

Невдальці увійшли до кімнати художника. Він відчинив вікно. Потім витягнув із шахви пляшку вина, чарки і поставив на стіл.

— Вип'ємо по одній?

Інженір не перечив.

— Вип'ємо за те, щоб більше не вертатися сюди, — промовив художник, допитливо дивлячись у вічі інженерові.

— Не вертатися?.. — спитав задумливо інженір. — Ні, коли мені дозволять, я вернуся сюди. Я роботи не кину. Я працюю тут на користь культури.

— Фантазер! Будете, значить, піонером алтайської культури? Але вас приємно послухати. Вас заликають уже назад, чи з власної волі вертаєтесь?

— Я написав, що довше сидіти тут недоцільно, і мене покликали назад.

— То ви можете вийхати кожної хвилини?

— Авжеж.

— Тоді чудесно! Тоді можна вже думати й про підводу.

— Замовити не важко. Юнаяков обіцяв відвезти, коли захочемо.

— Це ґаразд. Так коли ж тоді, завтра?

— Позавтра, я думав.

Художник глянув на годинник.

— Так. Уже дванадцята мінuta. Так що це вже фактично і є завтра. У такому разі ми на Алтаї ще дві ночі й один день.

Під час того, як інженір і художник спокійно розмовляли за чаркою вина, на подвір'ї інтернату зявились дві підозрілі особи. Вони пролізли через діру, яку тільки вчора хтось виламав у паркані, і обережно підійшли до хати, де мешкав інженір. Один із них взяв з-під паркану кола і підпер ним двері знадвору, другий такими самими колами попідпирає віконниці на вікнах. Кілька хвилин вони ще покрутились біля дому

і зникли у тій самій дірі, якою ввійшли. Собаки нового ще не було, а старий, що з часів останньої пожежі ходив із сторожем, вірний друг його, згинув учора, не знати з якої причини.

Глянувшись ще раз на годинник, інженер встав, щоб іти додому. Але раптом якесь незрозуміле сяйво вдарило у вікно. Гість і господар не надумуючись вибігли надвір. Тут вони почули людський крик, що вилітав із подвір'я інтернату. Це був крик сторожа. Інженер пізнав його голос відразу. У тому ж місці, звідки вилітав крик, стояв вогняний стовп і хмари чорного диму. Небо покрила червона заграва і освітила околишні гори.

— Це ви горите, — сказав схвильований художник, — я забув сказати. Йинечі була і радила стерегтися, бо на нас є змова!

Інженер стояв, як закамянілий.

— Чого ж ви стали? — збудив його художник, — біжімо!

Інженер і художник, голосно кличучи на рятуунок, побігли на пожежу.

* * *

Поки приятелі добігали до дому, він уже ввесь стояв у вогні. Дах провалився і крізь чорний отвір бухало червоне, безпощадне полум'я. Воно шуміло, сипало зловіще, як стадо тисяч гадюк. Червоні язики висувалися на всі боки, шукаючи, кого б ще лизнути, і, не зустрівши нічого, лизали чорну ніч. Раптом, як на зло, подув ранковий вітер. Виповз із мокрої білої Катуні, як вуж, підповз догори і дунув у вогонь: Вогонь стрепенувся. Чорний дим заклубився хмарами і, відділивши від полум'я, полинув під небо. Раптом загуло щось, затріщало, звуglітий дім розсипався, як паперова коробка, якої стіни не витримали внутрішнього натиску.

Полумя весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дме. По стіні, що проти нього, побігли вогники, як морські хвилі. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щурі, побігли на покрівлю. Чорна, стара покрівля вмітъ зацвіла вогняним квітом.

Купа жінок і чоловіків, що повибігали з найближчих хат у самих сорочках, босі, так як спали, підняли вереск. Художник та інженір бігали, як божевільні, метушились, організували рятівничу дружину, закликали до роботи, але безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, але вода в такій кількості була лише каплею в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвін на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпучливі звуки полинули в село благати рятунку. Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці. Вийшовши довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу. Прибігли й дачники, що в невеликій кількості залишилися ще, поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, зваблені полумям і загравою, прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Інженір зорганізував рятівничу дружину з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він зізнав, що з ними багато не зробить. видали відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь рятувати машини, знаряддя ремісничі, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень. Удвох із художником виносили вони швальні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибіг Іван Макарович і Таня. Тепер стало відрадніше. Зявилось двоє активних людей. Інженір поставив зараз Івана Макаровича на місце

— захищати від вогню клюб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. За кілька хвилин з'явилися на даху місцеві учителі, секретар аймацької ради, секретар осередку і кілька юнаків. Вони на команду інженера накрили рядами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви. Інженер улаштував дві лави з чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідти порожні верталися через руки жінок.

Таня брала в рятунковій акції найактивнішу участь і рівночасно стежила за геройською роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму вони бігали, кричали, видавали розпорядки, і всі їм корились, усі їх слухали... Через них тільки вогонь дальше не пішов, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли до тла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер виправив піти спочити. Цілу ніч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав він у художника, бо його постіль, одяг, як і всі роботи, крім записів, що були з ним, пішли з димом. Він пильно шукав художника, але того не було ніде.

“Невже він сам пішов?” — подумав інженер, і змучений поплентався до його кватирі. Народ уже пророзходився, залишилася тільки групка сторожів і молоді, яка дбала за те, щоб огонь не перекидався дальше. У хлопців з'явилися заступи; лопати, і вони згортали вугілля і недопалені бальки на купу.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що вулицею пішли впереді дві постаті: жіноча і чоловіча. В них він легко пізнав художника й Таню. Побачивши їх разом, здивувався немало, бо після оповідання художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

“Бідна Таня, — погадав він. — Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще шукає від нього? Ще порції брехні? На це він не поскупиться”.

Полумя весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дме. По стіні, що проти нього, побігли вогники, як морські хвили. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щурі, побігли на покрівлю. Чорна, стара покрівля вмить зацвіла вогняним квітом.

Купа жінок і чоловіків, що повибігали з найближчих хат у самих сорочках, босі, так як спали, підняли вереск. Художник та інженір бігали, як божевільні, метушились, організували рятівничу дружину, закликали до роботи, але безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, але вода в такій кількості була лише каплею в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвін на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпучливі звуки полинули в село благати рятунку. Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці. Вийшовши довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу. Прибігли й дачники, що в невеликій кількості залишилися ще, поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, зваблені полурам і загравою, прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Інженір зорганізував рятівничу дружину з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він зізнав, що з ними багато не зробить. видавши відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь рятувати машини, знаряддя ремісничі, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень. Удвох із художником виносили вони швальні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибіг Іван Макарович і Таня. Тепер стало відрадніше. Зявилось двоє активних людей. Інженір поставив зараз Івана Макаровича на місце

— захищати від вогню клуб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. За кілька хвилин з'явилися на даху місцеві учителі, секретар аймацької ради, секретар осередку і кілька юнаків. Вони на команду інженера накрили рядами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви. Інженер улаштував дві лави з чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідти порожні верталися через руки жінок.

Таня брала в рятунковій акції найактивнішу участь і рівночасно стежила за геройською роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму вони бігали, кричали, видавали розпорядки, і всі їм корились, усі їх слухали... Через них тільки вогонь даліше не пішов, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли до тла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер вирішив піти спочити. Цілу піч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав він у художника, бо його постіль, одяга, як і всі роботи, крім записів, що були з ним, пішли з димом. Він пильно шукав художника, але того не було ніде.

“Невже він сам пішов?” — подумав інженер, і змучений поплентався до його квартири. Народ уже порозходився, залишилася тільки групка сторожів і молоді, яка дбала за те, щоб огонь не перекидався даліше. У хлопців з'явилися заступи; лопати, і вони згортали вугілля і недопалені балки на купу.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що вулицею пішли впереді дві постаті: жіноча і чоловічча. В них він легко пізнав художника і Таню. Побачивши їх разом, здивувався немало, бо після оповідання художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

“Бідна Таня, — погадав він. — Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще шукає від нього? Ще порції брехні? На це він не поскупиться”.

Йому було досадно на художника. Навіщо було починати, заходити так далеко, коли не було ніякої гадки бути разом, коли там, у Москві, чекає друга.

“Не може бути, щоб він не обіцював їй нічого. Не може бути, щоб вона не опамяталась і йшла на все, не маючи ніяких перспектив. А може, він розпалив її дівоче серце і воно згоріло для нього?...”

Він раптом пригадав тъотю Грушу, і йому стало досадно й на себе.

“Я не винен, — виправдувався він перед собою. — Тут справа цілком інша. Це інтригантка, яка шукає тимчасової розваги, якій потрібний був “дачний муж”. Правда, вона була б не від того, щоб його затримати на довше, але зірвалось...”

Думки ворушилися мляво, як і ноги. Він насику до-плентався до дому художника, умився і ліг упоперек ліжка. Він аж тепер почув страшну втому в усьому тілі. Очі злипались, його морозило від невиспання і втоми.

Встав, щоб узяти пальто художника, і заточився, як пяній.

Накрившись, почав дрімати. Йому марилися недавні подїї. Перед заплющеними очима палахкотів вогонь, клубився дим, гинули в огні його пляни... Ось він бачить як береться вогнем його валізка, а з неї повзуть і віяться струмки диму, як гадюки.

“Уся робота пропала” — думає крізь сон інжинір. А з диму виринає злорадна постать тъоті Груші і каже: “Відкинув мене, як щось непотрібне, а я могла врятувати тобі все. Послухав би, поїхав би зі мною і цього б не було...”

“Пропало” — знов каже він тъоті Груші, але чує, що краще, що все згоріло, ніж він мав би їхати з нею.

— А може, ще не все пропало? — чує чийсь голос над вухом.

Він зривається, розплющує очі і бачить перед со-

бою художника. Серце беться сильно, мало не ви- скочить.

— Ви б роздяглисіь і лягли по-людськи, — каже художник.

— Вставайте, ми вдвох примостились якось.

Інжинір встає покірно, як заспана дитина, і сонно виправдується:

— Я не чув, коли ви ввійшли, — каже скучившись і дрижачи від холоду.

Тут був Іван Макарович. Хотів запросити вас до себе на ніч, але я сказав, ще ви заночуєте в мене. Завтра вони прийдуть вас потішити.

— Хто “вони”? — не розуміє інжинір.

— Таня і її батько.

Інжинір дивиться непритомними очима і ніяк не може зловити думок.

— Ви помирились? — питає він, сам не розуміючи чи запитав упад.

— Як вам сказати? — відповідає Ломов. — Не помирились, але вона, видно, не може довго гніватись, має ще якісь надії, а може...

Художник щось нудно розказує, а інжинір не може дочекатись, коли він скінчить.

— Завтра розкажете, як виспимось, — перебиває він і чує, як проти його волі злиплися повіки. Він пробує ще раз розплющити їх, але даремне.

Через кілька хвилин вони обидва хропли на всю хату.

* * *

Перед вечором прибув до Чемала слідчий із кількома кінними міліціонерами з Улали.

Іван Макарович, побачивши військові коні перед аймацькою радою, поспішив туди.

Слідчий, той самий, що збирав недавно покази на доктора Теміра, сидів стомлений на кріслі, покурюючи

цигарку, міліціонери ж сидіти на довгому ослоні під стіною і лініво розмовляли.

— Ви знов у нас? — сказав Іван Макарович, простираючи руку слідчому. — З приїздом вас!

— Спасибі, — відповів втомлено той. — погано ви стараєтесь, Іване Макаровичу. Колись цього у вас не бувало.

Іван Макарович зіщулився. При чому тут він?

Привітавшись із слідчим, Іван Макарович поздоровлявся до міліціонерів і сів на вільний стілець.

— Шо у вас тут твориться? — спитав, усміхаючись, слідчий. — Це ж нечувана річ на Алтаї. За п'ять літ моєї служби в Улалі це другий випадок, коли виживаю в подібній справі і все до Чемала. Ваші дачники ще не поїхали? — спитав по хвилині.

— Збиратося їхати. Я радий, що нарешті доказана невинність нашого дорогого доктора Теміра.

— Ми не сумніваємося в його невинності — сказав слідчий.

Все ж таки ви його взяли.

А що ж він міг зробити? — після показів тієї дами він мусів його арештувати, але ж його негайно випустили, цебто перевезли до цивільної лікарні і оточили найбільшими стараннями і найніжнішою опікою.

— Він уже одужав?

— Цілком. Довідавшися про пожежу, хотів навіть їхати з нами. Але лікарі затримали його ще на кілька день.

— Уже так? Значить, стан здоровя цілком задовільний?

— Не турбуйтесь — майже цілком. Є ще маленькі рани, але ж ви знаєте, що рані від опіків дуже поволі гояться. Ви були під час пожежі? — спитав.

— Був. Колиб не дачники, згоріло б усе. І школа, і клуб. Тільки через них ці два будинки вдалося відстоюти. Можна сміло сказати, що це вони їх врятували.

— Що ж згоріло?

— Учительський будинок, де мешкав інженір, і майстерня.

— Все це через нього сталося, промовив раптом старий алтайць, що непомітно, мовчки сидів у кутку і, здавалось, не звертав уваги на розмову. Був це чисто одягнений дід, з молодими проникливими очима. Очі присутніх звернулись до нього.

— Чому ви так думаете? — спитав слідчий, зацікавлений ділом.

— Його не люблять, — сказав дід понуро.

— Хто не любить?

Старий замявся.

— Алтайці не люблять.

— Які алтайці? Хто? Не можете назвати, хто саме?

— Усі не люблять — і старі, і малі.

— І ви теж не любите? — спитав лагідно слідчий.

Дід зразу не відповів. Він кляв себе за те, що почав цю розмову.

— Мені байдуже, — сказав по хвилині.

— За що ж не люблять цих дачників алтайці? — почав несподівано свою роботу слідчий, радий, що є вже за що зачепитись.

— Не знаю певне, — бевкнув старий.

— Як то не знаєте? Ви кажіть, що люди кажуть.

— Люди різне кажуть, — почав він; оживившись, ламаною російською мовою. — Одні кажуть, що росіянини хотять знов заселити гори, а нас вигнати звідси.

— А другі?

— А другі... що вони хочуть копати золото в горах.

— А ви цьому вірите?

— Як не вірити? Самі бачили, є свідки, що бачили, як той, що жив у спаленій хаті, ходив по горах, щось міряв, чогось шукав.

Слідчий радів, що без зусиль знайшов свідка, а,

може, і замішаного в це незвичайне злочинство. Покази діда він старанию почав записувати і тим увів діда у велике заклопотання. Дід не рад був на себе за свою говірливість і вирішив мовчати.

— А на що ж вони спалили будинок, добро народне, вони ж хотіли школу спалити і позбавити сотні дітей змоги вчитись, вони спалили майстерні, де вчилися діти алтайців. Не скажете, чого це так?

— Не знаю, — буркнув алтаєць.

— А не знаєте, хто це зробив? Хто брав участь у тому чорному ділі?

— Не знаю, — бурчав глухо алтаєць і встав з лави, немов закриваючи тим дальші дискусії.

— Ви арештоваці, — сказав несподівано слідчий.

Один міліціонер устав із лави і підійшов до діда.

— За віщо? — схопився старий.

— Це ми вам потім скажемо. Відведіть його до другої кімнати, — сказав до міліціонера слідчий, а ми допитаємо ще декого.

— Хто він? — спитав стідчий у секретаря, як тільки алтаєць вийшов.

— Наш місцевий багатій. Він тут заходив лаятись за неправильно наложений податок. Син його — бувший повстанець, що воював колись із Кайгородовим проти червоних. Може, чули? Тріш його ім'я. Чоловік не дурний і проворний. Йому пальця в рота не клади — відкусить, хоч і зубів не має.

— Пішліть негайно за сином! — розпорядився слідчий.

Тільки секретар вийшов надвір, щоб післати за Трішем, як до кімнати ввійшли інженір і художник. За ними післали були раніш.

Слідчий радісно привітався з ними і просив сідати.

— Чув про ваші подвиги, — сказав він весело.

Інженір приязно всміхнувся.

— Це майстер доказував чудес, — показав він на художника.

— Обидва герої, — поспішив Іван Макарович, — їм ми завдячуємо те, що вціліла школа й інтернат.

— Але, мабуть, і пожежу нам завдячуєте? — спитав інженер.

— Чому? — здивувався слідчий.

— Ясно чому! Не будь нас — не було б і пожежі.

— Я гадаю, що підпал зробив не чемалець, — сказав слідчий, запалюючи цигарку. — Як ви думаєте? — моргнув він на інженера.

Тут важко було сказати, чиї здогади правдивіші. Інженер погоджувався із слідчим, але не зовсім. Він певний був, наприклад, що підпалом керував хтось із Чемата. І за це він міг би голову дати. Йому, як не тутешньому мешканцеві, важко сказати, хто саме, але що такий чоловік тут є, нема сумніву.

Слідчий дивився на Івана Макаровича.

— Ось хто, — сказав він, коли інженер скінчив; — ось хто знає. Ви, Іване Макаровичу, нікого не назовете з таких підозрілих?

Але Іван Макарович заперечив. Він не знає і не догадується навіть. Як прийде Тріш, його можна випити, він певно щось скаже.

— На нього є підозріння? — спитав слідчий.

— Не то що підозріння, а чоловік він він якийсь непевний.

— Я маю деякі відомості, — сказав художник, що досі мовчав.

Усі здивовано звернули голови до нього.

Художник розповів, що йому сказала Інечі. Він не назував її імені, а сказав, що за селом, куди він вийшов прогулятись, підіхала до нього верхи якась дівчина чи жінка і веліла берегтись. Він пригадує, що бачив ту жінку в Аносі.

Повідомлення художника справило велике враження на всіх.

Як її ім'я і хто вона, він не знат, але радив шукати винуватців насамперед в Аносі, а потім на займках, що недалеко від Аноса, бо звідти виходять усі нещастья. Він пригадав свою хворобу, напад на лікаря і повторив ще раз попередження Ійнечі. Художник говорив обережно, не називаючи нічніх прізвищ, але більшість присутніх зрозуміла, про кого йде мова.

— Треба просто їхати в займку й арештувати Натруса, — вирішив слідчий. — Це не завадить, і я певний, що помилки не буде.

У цьому ніхто не сумнівався.

— Прихопіть і Мабаша зза одним ходом, — сказав художник. — Це теж рідка пташка.

Іван Макарович тепер уже певно догадався, що то за жінка приїжджала до художника, але не подав ніякого вигляду. До художника він чув нехіть і певну ворожість за власні кривди, за кривди, заподіяні його дочці. Учинок Натруса він безперечно вважав за шкідливий, і ворожий, але його боліло те, що саме художник видав його. Та ж такі, як він, первопричина всіх безпорядків, а він помагає карати за них людей, жорстокою рукою мстячись за себе.

Коли секретар увійшов до кімнати, всі вичікуюче глянули на нього.

— Нема Тріша, — сказав він. — Недавно кудись поїхав.

— Значить, утік, — сказав слідчий. — Тепер нема сумніву, що дід у спілці з ним.

Написавши протокол із свідченням художника та інженіра, слідчий встав і почав складати папери.

— Вечерком, як смеркне, ми виїдемо в Анос. Погодуйте ж, товариші, коні, — звернувся він до міліціонерів.

Корм для коней був приготований заздалегідь, і міліціонери вийшли надвір із секретарем. За ними подався Іван Макарович.

— Ви скоро виїжджаєте? — спитав слідчий, коли вони залишились утром.

— Ми з майстром йдемо завтра, — відповів інженер.

— Жаль.

— Ми вже вам більше непотрібні. Що ж ми вам більше скажемо?

— Подивилися б завтра на вашого ворога.

— А ви думаете, що завтра його зловите?

— Я певний.

— А я навпаки.

— Почекайте — побачите.

— Ми вже краще почитаємо в газетах, — сказав художник Ломов.

Бачачи втому на лиці слідчого, приятелі попроща-лися з ним і вийшли на двір.

— Завтра неодмінно треба виїхати, — промовив художник, опинившись за дверима.

— Чому саме завтра?

— Сьогодні почнеться погоня за злочинцями, і вони будуть так зайняті собою, що не зможуть напасті на нас у дорозі.

— Майстер боїться, як бачу,. Ви думаете, що вони нападуть?

— Без сумніву. Не могли ж вони покинути розпочатого діла, що так до речі не вдалось.

— А мені це не прийшло на гадку.

— Отут то ваша безпечність нічим немотивована і непотрібне, ваше ризикування життям. Так що не треба пропускати нагоди, а краще зайдімо до Юнаякова, хай завтра везе.

Інженер погодився без заперечень.

— Тепер мені вже тут нічого сидіти, — сказав він, пригадавши, що тут він уже нічого не має. Не то що даху над головою, але й зайвої сорочки.

— Тим більше, — ухопився художник. — Їхати негайно.

— А досадно, — сказав сумно інженір, — скільки праці пропало!

— Вам уже відпала охота сюди вертатись?

— Вернусь.

— Та що ви?

— Початого діла не кину. Може, і з вами тут побачимось?

— О, ні. Я вже маю досить.

Приятелі спинились перед домом Юнаякова.

* * *

Кам Натрус сидів у своїй юрті, насуплений, суворий, як голодний пугач. Огонь, що палахкотів на середині, освічував його грізне обличчя. Малі блискучі очі встремились у одну точку. Він, здається, не помічав свого гостя, що скучивши сидів боком до вогню. Коли б він не рухався і не дрижав, як мокрий пес, можна б було гадати, що це просто купка лахміття, накрита круглою шапочкою, з під якої виглядає чорна тоненька кісочка, як корінець засохлої петрушки. Але він увесь час у русі. Він шморгас носом, пихкає маленьку люлечку і зітхає, а кісочка за кожним його рухом підскачує на згорблений спині. Огонь нарешті припікає в один бік і гість повертається до нього передом. З лахміття визирає маленьке, жовте, зморщене, як печена ріпа, лице, довгасте, без заросту, із скісними, широко розставленими очима, що зосереджено дивляться в мідяну люльку, як сорока в кісті.

Кісочки не видно було тепер, але так само, як вона, дрижить кілька волосків, що, казна для чого, примостились на самому кінчику бороди.

Чоловічок тільки на вигляд такий байдужий, а насправді він думає: він сильно хоче, щоб кам перший відновив перервану розмову, бо самому страшно, а кам мовчіть уперто і, дивлячись на обличчя його, здається, що він не заговорить ніколи.

Гість, мабуть, те саме чує, бо раптом сильно мештуються, скимлить, як замерзле щеня, і з очей йому капають слізози.

— Поможи, — скрипить він жалісно, як немазане колесо, і дивиться в очі покірно, щеням.

Кам зустрічається очима з його поглядом, змушує ними гостя спустити очі і сам поглядає на нього з горівого, з обидженням і призищством.

Гість вється під камовим поглядом, як вуж, придавлений палицею.

— Поможи, — благає він.

— А ти помогав мені? — питає кам.

Він цідить кожне слово крізь зуби, як сир через густий мішок, і слова розбризкуються, як краплі сиропатки на дні миски. Чоловік дрижить від них.

— Чим же я міг допомогти? — молить він. — Знаєш, який я біdnий?

— Раз біdnий, так мовчав би. А то ні, і йому треба своє слово сказати. А як припекло, то прийшов? — Нечиста свиня.

— Я ж і не казав нічого такого. Я казав, що біdnому нема чого багачів підтримувати, що ситий голодного не знає, а про вас, хай мене Ерлік скарає, не казав ніколи нічого!

— Не казав?!

— От, щоб я з цього місця не встав, — клявся гість.

— Вилікуй, — почав знову молити гість. — Один він у мене на світі. Хто догляне мою старість? Вилікуй і бері, що хочеш. Буду тобі служити вірно. Що хочеш, зроблю.

. Кам кинув на вагу сказане, — переважило. Подобалось йому. Був задоволений, що має нову жертву в руках, але відразу не хотів цього показати.

— Ти погана людина, — сказав він повагом, несподівано для гостя. — Ульгенъ віddав тебе Ерлікові, а Ерлік не хоче нічого зробити для тебе.

Слова кама ще нижче прибили до землі згорбленим чоловічка.

— Обіцяй йому коня на весні, — кинув слова, як останній рятунок.

Кам вишкірив гнилі зуби.

— А що ж я зроблю? Дав би зараз, — немає. Усе збрали злі духи. Одно пошатко лишилось. Може воно підросте до весни, тоді й бері. Тепер, сам знаєш, воно не годиться.

— Ну, добре, — мовив кам, — попробую попросити Бога, але чи вийде що — не знаю. Ерлік — бог упертий, а коли вже завзявся, то його треба довго просити. Давно твій син хворий?

— Давно батечку. Ще з весни. Щось трапилось з очима. Думали від диму, але де там.

— Чого ж ти не приходив досі?

— Та я...

Старий захлиснувся, заковтав спину, і замовк.

— Кажи! — наказував кам. — Я все знаю.

— Та порадили, так я повів...

— Ну, що ж, поміг?

— Поміг, зразу стало легше, але треба було дальше лікувати, а тут з ним самим нещастя скільськ.

Кам удав, що не розуміє, про що мова.

— Яке нещастя? — спитав, не дивлячись на чоловіка.

— Та, кажуть, хата зайнялась, а Темір бере її рятувати. Попікся і сам зліг. У лікарні, кажуть, тепер аж в Улалі.

— А ти почекав би, доки не вийде.

— Ой не можу я чекати, — заплакав старий. — Дитина сліпнє. Поможи, врятуй мені сина.

Він раз-по-раз кланявся, сидячи, камові в'яс і повторяв свої мольби, а на брудному обличчі часті сльози вижолобили два рівчки, до самої борідки.

Кам, видно, розмяк. Недавня суворість сповзла з його лиця, як чорна хмора зі скелі.

— Лікарства готового я не маю, — сказав поважно кам, — але дам тобі раду, де його дістати і як приготувати.

Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово, як та краплини води. А кам, дивлячись у вогонь, казав:

— Найкраще лікарство на очі робиться з птаха Тас-Куш, з його крил. Треба насамперед убити цього птаха. Як убєш, вирвеш з його крил найгрубші пера і настружеш у посуд. Доллеш туди масла і звариш. Як вистигнє, мастигимеш очі. Це лікарство має помогти.

Чоловічок повторяв за камом упівголос кожне його слово, а як кам скінчив, він знов поклонився йому в пояс.

Кам, дивлячись у вогонь,, не звертав уваги на його поклони.

— Коли б це не помогло, — продовжував він, — а це може бути, бо ти вже лікував свого сина у лікаря, пускай в очі порошок: Тинь-ду-тана називається. Знаєш?

— Знаю, Тинь-ду-тана, знаю, — закивав головою чоловічок.

— Так ось порошок. Це лікарство добре. А коли б це не помогло, доведеться чекати до зими.

— До зими? — чоловічок так злякався, що навіть забув поклонитись і спідів, як поражений громом.

— До зими, — тягнув безжалісно кам, — тоді треба шукати гнізда птаха рамези, а в його гнізді бурульок. Знайдеш їх — відтаю і пускай в очі. Ті вже і сліпому поможуть.

Заледве він вимовив останні слова, як перед юртю залопотіли кінські копита. Кам замішався і вмить зірвався на ноги, як сполошений звір, що лежав у берлозі.

Іди вже, — сказав він до гостя, — іди і роби, що кажу, а я поговорю з духами.

Чоловічок встав і його маленька яйчаста постать покотилася до виходу, але при виході зіткнулася з Трішем. Пропустивши нового гостя в юрту, чоловічок оглянув його з ніг до голови і зник за дверима.

Тріш грізно подивився йому вслід, підождав, поки той не відійде даліше, а щоб упевнитись, що він не підслухує, виглянув за ним на двір. Та чоловічок уже далеко закотився від юрти.

Кам Натрус не спускав допитливих очей із свого нового гостя. Він не чекав сьогодні Тріша і чув, що його очі під насупленими бровами не ворожать добра. Почував, що приїзд його був не даремний.

— Чого мовчиш? — спитав кам.

— Тікай! — випалив Тріш замість відповіді.

Камові заграла на устах зла іронічна усмішка.

— Що знов? — спитав він без видимого збентеження.

— Міліція в Чемалі.

— Міліція? — перепитав кам.

Тріш блиснув очима.

— Міліція. — Не знаю, чого ти дивуєшся? Ти певне не сподівався? Через кілька годин вона приїде за тобою.

Кам зареготався аж задріжали стіни юрти, і він перервав сміх, зустрівшися з Трішевими очима. Очі Трішеві не подобались камові, як і його тон. Таким тоном він із ним не говорив ніколи. Спершу він прийняв його тон і повідомлення за жарти, хоч і рідко чув його жарти. Але тепер переконався, що до жартів далеко. Тріш сильно хвилювався і насилу стримував хвилювання. Видно і йому грозило таке саме нещастя.

Кам спитав:

— А ти? Що ти робитимеш?

— І я мушу через тебе тікати, — сказав незадоволено Тріш, — а ти регочешся.

І ця заввага була груба й била по самолюбстві.

— Що там таке сталося? — спитав суворо кам.

Тріш розказав, що приїхала міліція зі слідчим, що заарештувала його батька і посыпала за ним, але він устиг утекти, щоб попередити його.

Кам сів у задумі на землі. Він часто смоктав люльку і густо плював у вогонь.

— Нам нічого втікати, — сказав кам, надумавшись. — Нас ніхто не бачив при цьому.

Тріш скривив губи в іронічну усмішку.

Не бачив? Ти б послухав, що кажуть у Чемалі. Ти б послухав! Ти сидиш собі тут і нічого не знаєш. Там уруси, як оси, гудуть, а наші за ними. На тебе валається усю вину за пожежі. Вони кажуть, що тобі дорого доведеться платити за майстерні, за школи, що ляжуть тягарем на село.

— Чому тільки мені?

— А кому ж ще?

— І тобі.

Тріш скочив на ноги.

Он як?! Так винен він, Тріш, і більше ніхто??!

Кам сидів по-давньому з підігнутими ногами, не звертаючи уваги на злість і хвилювання Тріша.

— Ти підпалив, — сказав спокійно кам.

Тріш кинув у кама дикими очима.

— З чиєї намови? — просичав він.

— Ти не маленький, — сказав, не хвилюючись, кам.

Тріш заскрготів зубами.

— Так ти такий? Ти бунтував народ, підпалював, посылав на убивство, а тепер хочеш звалити вину на інших, на тих, кого ти купив своїми намовами, обіцянками? І ти хотів іще, щоб за тобою пішов народ! Ти дивувався, чому він так квolo рухається! Та він зrozумів тебе швидче, ніж я. Він розумний, не послухав твоїх закликів. Ти мене тільки зловив і Мабаша. Тепер ти залишишся сам, бо ти боягуз. Але знай же, гаде, я порахуюся з тобою!

Тріш так близько підсунувся до кама, що цяпки сlinii бризкали йому в лицє. Кам, видержуючи його дикий погляд, мацав руками довколо себе, шукаючи ножа. Та Тріш зрозумів його рух і, поки кам опамятився, Тріш копнув його ногою в груди і кам повалився на землю. Поки він встáв і вибіг надвір, то Тріш уже скакав конем назад.

* * *

Дорогою до Бійська їхала запряжена парою коней підвoda, а на ній, крім візника алтайця, — два чоловіки, одягнені в європейську одежду. Попрітрушувані пилом, стомлені довгою триденною дорогою, вони сиділи мовчки, похнюпившись, і немов дрімали. Дрімав візник на передку і прокидався, здавалось, лише на те, щоб час-до-часу підігнати мокрі від поту коні, не менше втомлені від людей, що сиділи на возі. Був уже кінець серпня, але день видався надзвичайно душний, і сонце, хоч уже хилилося до заходу, припікало ще добре. На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більші простори неба. Дощ був неминучий, і показувало, що випаде не малий, бо цілий місяць дощу не було. Подорожні з тugoю поглядали то на хмару, то на дорогу, якій, здається, не було кінця. У хмарі глухо загриміло і по землі покотилася луна. Європейці глянули враз тужно на хмару.

— Чи скоро кінець тій дорозі? — спитав чоловік у кашеті, в якому, приглянувшись, легко можна було пізнати інженіра. Питання було звернене до візника, але той нечув.

— Він спить, — сказав художник, що сидів поруч з інженіром. — За три дні хоч кого заколиші.

— Товаришу Юнаяков! — крикнув інженір, — прокиньтесь!

Юнаяков прокинувся, оглянувся і закліпав вистрashedими очима.

— Далеко ще до Бійська?

— Мало-мало терпіння, однако, — сказав похапки лізник. — Рахуйте по стовпах: від Шульганового-лугу до Бійська сімдесят пять кілометрів. Скільки віхали? Читай на стовпі — показав він кнутовищем на телеграфний стовп, що, минаючи їх, сунув назад.

— Шістдесят дев'ять, — сказав інженір, прочитавши запорошенну цифру.

Юнаяков швидко порахував.

— Ще шість кілометрів, сказав він.

— А доїдемо перед дощем?

— Доїдемо! Н-н-о! — крикнув він на коні, і втомлені конята, вибиваючись із сил, побігли жвавіше.

— Тепер можемо сказати, що доїхали щасливо, — промовив художник, мимоволі оглянувшись на лісок, що вони його тількищо минули. Тепер знов пішов рівний, як стіл, степ, аж до Бійська.

— Тепер ми вже дома, — згодився інженір.

— От розстанемось і, може, ніколи більше не побачимось, — сказав художник, і в голосі його забрініла якась сумна нотка, що зворушила інженіра.

— Чому? Хіба то так важко, живучи в одному місті, побачитись? Зайдемо один до другого, побачимось.

— Так заходьте ж! Ви мені стали страшно рідні.

— Майстер сипле компліменти, — усміхнувся інженір. — Воно вам мабуть, тепер так здається. А там, заглибившись у власні інтереси, швидко забудете і не згадаєте ніколи.

— О, ні! не забуду і без компліментів, ви ж не жінка.

— Та ніби. Я вірю, що тепер ви щирі. Ви одна з таких натур, що швидко прив'язуються і ще швидче забувають. Так і з жінками ви робите. Ви скоро закохуетесь, добиваєтесь взаємності, запалюєтесь, невдачі розпалюють вас, підбадьорюють, спонукають до чиннішої дії, а здобувши "перемогу", ви знеохочуетесь

і ідеал ваш стає вам тягарем. Я не помилувся? Ви мені вибачте за дослідження вашого характеру. Може ті дослідження такі невдалі, як мої роботи в горах?

— Навпаки. Вдалі і ці, і ті. Те, що ви сказали, правда. Характер у цьому в мене убийчий, і я іноді ненавиджу себе, але що зробити? З характером роздимось.

— Не кажіть! Характер виковує життя.

— Знов не я винен, а життя.

— Треба його гімнастикувати. Це повинна бути свого роду фізкультура характеру. На те ми маємо розум і при допомозі його можемо доказати чудес.

— Коли б ми були євнухами, — сказав художник, — забуваєте про “слабу плоть чоловічеську”. Ви забули про чуття.

— Буржуазні забобони!

— Це тим гірше для вас, бо значить і ви не позбавлені їх.

— До деякої міри так.

— Я багато маю товаришів, але ви якось неподібні до них.

— Чому? Я можу образитись.

— Ні, ні, будьте таким, яким ви є. Я вас не хочу образити, бо ви ніяк не заслуговуєте на це. Ви маєте у своєму характері таку масу додатних рис, що вони цілком заглушують ваші хиби.

— Не помилились, — засміявся інжинір, — ні.

— Насамперед немає в вас почуття кастовости, замкнутості, чванства, тоді, коли деякі з ваших товаришів замикаються у вузьке коло своїх інтересів, люблять підлиз, прихвостнів усіяких. Ви людина освічена, ви інтелігент, а цього слова так бояться комуністи.

— Ви, майстре, хватили, як кажуть, через край. Ми, видно, з вами різно розуміємо слово “інтелігент”, бо я не чув про страх перед інтелігентом, навпаки...

— Чекайте, дайте мені висловитися. Я розрізняю

дві категорії комуністів; перша і найнебезпечніша — це будуть вискочки, що напором пруть у пани. Візьмо, наприклад, якогось червоного директора. “Робітник від варстату” — улюблений епітет до речі — хоч він може й при варстаті не стояв, але, як кажуть, “парень ловкий”. Через рік дивиша, а це вже бюрократ, панок, він важко возідає на мякому кріслі в окремому кабінеті і грубо командує тим же робочим, хазяїном країни, не маючи його за людину, і інтелігентом, не маючи його ні за що.

— Якщо і є такий, — перервав інженер, то ж самі кажете, що його походження сумнівне.

— Так, ви ж не заперечите, що серед партійців є чимало сумнівних осіб, яких ви ніколи не вичистите, бо вони невловні.

І друга категорія комуністів: це робочі воли, що тягнуть безпросвітньо-тяжелезний вантаж роботи, фізично не в силах виконати її як слід.

— До чого ж ви це кажете?

— А ось до чого: та перша категорія, той накип руйнує всю роботу. І справді робота повинна б швидче й успішніше розвиватись. Усі ж прийняли революцію: і робітник, хоч він ще іноді ремствує, і селянин, хоч він ніколи ні з чого не задоволений, і безсловесний, затурканий трудінтелігент. Здобутки революції велики, але хиби, хай це царська спадщина, не зжиті досі, а їх безперечно можна було б поконати, коли б оті поконування не проводились тими сумнівної якості людьми і не мали такого казенного характеру. Можна б згадати хоч ті кампанії, що відбувались раніш мало не щомісяця, як от, кампанії за режим економії, за зниження цін тощо, що як виникали, так і зникали, не давши великих позитивних наслідків.

— Як то не дали? Дали величезні наслідки!

— Вони могли б дати, коли б було менше шкурництва, а більше патріотизму, як у німців, наприклад.

А чому нема його в нас. Мені здається, що саме та категорія абеточників, вискочків, підточує нас. Глянеш збоку і здається, що хтось свідомо робить усю руйнищку роботу і не можна чи нема сили дошукатись його. Через таких, на мою думку, і кризи щомісяця нові і яких їх тільки не було. Ви знаєте, мені їх не треба перелічувати, їх було багато. А цих криз, цих економічних недадів, що обурюють малосвідому частину населення, цебто більшість населення, можна є уникнути. Це не розвиває, як ви знаєте, симпатій до влади, якій тих симпатій треба. За десять років був час навчитись господарювати. Інакше хто понесе відповідальність перед поколінням!?

— Що ж ви радите робити?

— Не затирати безпартійної інтелігенції, — сказав художник. Це насамперед. Дати їй змогу працювати, довіряти їй і ще раз скажу, треба виробити в робітникові і інтелігентові більше патріотизму, це найголовніше.

— Що ж ви розумієте під “патріотизмом”? — зацікавився інженер.

— Це складна справа. Її не розкажеш у двох словах, але прошу, грубий приклад: наш робітник, пан становища, ніби господар держави, подивіться, як він працює. Він робить, аби день до вечора. Йому байдуже про якість продукції, що він виробив. І звідси крики, що все радянське погане. Німецький робітник працює інакше, він робить свою роботу так, щоб не тільки він, але його нація не соромились за неї, щоб кожний зізнав, що цю роботу зробив німець. Ви скажете, що він це робить під гнітом свого буржуазного хазяїна, але мені здається, що це не цілком так. Ми мусимо виробити в нашім робітнику замілування до праці на користь Росії.

— Але, коли прийняти моє формулювання, то ми й робимо те, до чого ви прагнете. Ми хочемо, щоб

дійсний господар країни почував себе за такого. Ми ж боремось за культурну свідомість робітничої маси. Але в нас утворилася каста, чи як її назвати, людей шкурної породи, які сидять у партії ради теплого місця і їх справедливо назвала колись Таня червоносотенцями.

— Не перечу, що є такі, — сказав інжинір ... А ви згадали Таню. Ви прощались з нею, говорили їй що?

— Та прощався, але краще було б не прощатись...

— Слів не жалували?

Художник мовчав. Він чув велику провину перед Танею і уявляв собі її зараз заплакану, опущену, самотну, хвору.

— Що ж ви їй все ж таки сказали? Невже не лишили їй ніякої надії?

Художник понурив голову.

— Які тут надії!

— Надія велика річ, — підхопив інжинір. — Скільки людей мусіло б покінчти з собою, коли б не мали ніякої надії.

— Я властиво сказав їй правду. Я сказав, що напишу їй усе з Москви. Коли я почуватиму, що я люблю її, що вона мені конечна — я негайно прийду за нею. Коли ж ні, коли покажеться, що це тільки тимчасове захоплення, я теж напишу. Звичайно, я не забуду допомагати їй, коли вона приведе дитину.

— До цього, гадаю, вас змусять? — сказав інжинір.

— Нехай так, але помогав би і без примусу.

— Я боюсь — сказав інжинір, — що вам і не доведеться платити, — вона надто горда і знайде певне радикальніший вихід із важкого становища.

— І я боюсь ... Думав і я про це.

Художник смутно задивився вдаль.

— Ех ви! чого вам не взяти її? Я, здається, був би страшно щасливий, коли б ви взяли її за жінку. Вона мені дуже подобається.

Художник зробив головою рух, як баский кінь, що віджене головою муху і дальше хрумає овес.

— Коли б мені не та, що в Москві, — сказав він знов спокійно.

— Ви хоч любите її?

— Чорт його знає.

— Боїтесь?

— Може і так.

— А Груша?

Юнаяков, на якого не звертали уваги захоплені своєю розмовою подорожні, аж перехилився назад, щоб краще чути мову, що його дуже цікавила. Він правда не розумів усіх слів, але сенс розмови він зловив і, почувши про Грушу, хотів перевірити свої здогади.

— Це ж не те, — сказав по хвилині інженір. — А подруге — я ж вільний.

Юнаяков був задоволений з відповіді, але художник ні.

— Оце ваше щастя, — промовив він. — А що б ви робили на моєму місці?

— Я вже казав вам.

— На той рік приїдсте? — спитав раптом Юнаяков, не відвертаючи голови від коней.

Пасажири здивовано переглянулися і значуче всміхнулися один одному.

— Він чув, усе? — спитав пошепки художник.

— Мабуть, усе. — Приїдемо! — відповів інженір голосно Юнаякову.

Юнаяков видно повірив, бо повернувся і дякував, киваючи головою.

— Добре, — говорив він, — ви корисні люди. У нас нема таких. Нам треба таких учених якнайбільше.

— За це ви хотіли нас побити? — бовкнув злобно художник. Але видно це до Юнаякова не стосувалось.

— Це Натрус, кам наш і ще кілька людей. Тепер він сам. Його всі опустили, як прокаженого.

— А ви вірете в камів?

— Я б то? Ні. Я не вірю. Вони ошуканці. Це там,

далеко в горах, де нарід ще дуже темний, там вірять, а у нас ні. Приїжджайте до нас на той рік. Ми вам покажемо. Усі підуть за вами. Наш Іван Макарович розказував нам про вас. Ми йому віrimo, він наш алтаєць.

— Гляньте, скільки може зробити тут один чоловік, — сказав художник. — Тихий, скромний, чи чув хто колинебудь про якогось Івана Макаровича? Не чув же, а він працює, і працю його видно.

— Коли б не його зоологічний націоналізм, він міг би зробити ще більше.

— Ви можете радіти, під вашим впливом він дуже здався.

— Не дуже правда, але його переробити не тяжко, цебто не дуже тяжко. А Таня казала вам що? — спитав інженір Юнаякова.

— Таня?

Юнаяков замислився і відповів аж по довгій надумі.

— Нема вже тієї Тані, що була.

— Чому?

— Не знаю.

Юнаяков усміхнувся, але подорожні не бачили.

Спускались у долину. Через кілька хвилин показалась очам подорожніх величезна, холодна Бія. Пором притягнений катером приймав вози і піших. Наші подорожні пострушували з себе порох, повиправляли пересиджені ноги і стали в чергу. За рікою, на високому березі розкинулося невеличке сибірське містечко Бійськ. Черга була невелика і хутко їх віз заторохкотів на деревяному поромі. Ледве вони віїхали у місто, як на землю впали великі краплі дощу. Візник затяяв коні і пустілась злива, вони вже були під шопою заїжджого двору “Селянського Будинку”.

* * *

Натрус уже третій день блукав горами, скриваючись від погоні. На ніч, незнаними нікому проходами, під прикриттям густих кущів, спускався він у долину

і, спинившися неподалік від своєї юрти, довго виглядав, чи не покажеться з неї ворожа постать. Коли ж було тихо, він повз на животі до юрти і наслухував ще деякий час під дверима, а не почувши нічого підозрілого, заходив до середини. Тут він не сидів довго, бо могли накрити. Жінка з кожним його приходом говорила, що за ним заїжджали вже кілька разів і пильно шукали в цілій околиці. Водив їх Тріш.

Кам сердився на жінку, набирає у торбу провіянту на цілий день і знов ішов у гори. Так він був у дома двічі. Останнього ж разу він набрав поживи на два дні, бо заходить так часто боявся. Тріш міг підглянути його ходи, і тоді вже без сумніву його піймають і убить, бо погрози Тріша не на вітер, він знав.

Поївши холодної баранини, що він її взяв з дому, кам розлігся на моху під навислою скелею і думав над своїми невдачами, над провалом своїх замислів, а з ними і всіх обіцяних вигод. Він, що мріяв стати за проводиря народу, за другого Чет-Чалпана, опинився в ролі звичайного палія, бандита, за яким ганяють по горах, як за скаженим псом. Та найбільше мучили його погрозливі слова Тріша, тоді на прощання, і його зрада. Коли б не він, то міліція йому нічого б не зробила.

“Нова влада пустила сильне коріння”, — думав сумно кам.

Він не знав тієї влади, за десять літ він ні разу не бачив її в горах. Він жив так, як жили сотні літ тому його предки, славетні ками, тримаючи в страсі й покорі ввесь народ, що жив в околиці. Сягнувши думкою у глибину століть, його серце сповнилось гордістю. Він був славний потомок предків. Він пам'ятає, він знає свою силу, він знає, яких вона доказувала чудес.

Кам розлігся вигідніше, немов під ним був не мох, а соболині шкіри і думав.

“Влада для тих рабів рівнин, урусів, але для алтайців, синів гір, немає влади. Один владар тут — Бог і той, що розуміє його мову . . .

Але раптом він здригнувся, як від дотику холодної змії. Він сів і витер рукавом холодний піт із чола. Нова думка була гірша за змію. Кам мав себе досі за всесильного. Він знався з богами, він умів підноситись у їх сфери, він бував на розмовах з духами, він відчував їх присутність на кожнім кроці. Досі його боявся і слухав народ, і рантом народ зрадив, і раптом боги покинули, і раптом він, як злодій, скрадається по горах, боячись шелесту ящірки, здригаючись від шуму відріваної шишкі, скриваючись від міліції — рук тисячорукової, чужої влади.

— Ерліку! — починає він молитись, але вриває молитву. — Це ж неправда, — шепоче він. Ерлік йому ніколи не поміг! Хіба він поміг йому знищити урусів? Тих двох він не знищив навіть. Вони безкарно гуляють тепер, а він, кам Натрус, гроза околиці, ховається в горах. Нема видно Ерліка, нема Ульгеня, а як і є, то без силі!

Але нараз, неначе у відповідь, очі його сліпить блискавка і по горах прокочується зловісний грім.

Кам здригається і виходить з криївки. Його пройма жах. “Помста Ерліка” — думає кам. Він хоче знов молитись, перепросити Бога за хулу, але не може. Тепер він у владі страшнішого бога, у владі жаху. Він думає тепер про рятунок. Тут перебути бурю — неможливо, бо коли піде злива, то зале його криївку; з навислої скелі потече водоспад, що забе її, занесе намулом і камінням.

Кам виходить на простір і розглядається навколо. По небу суне важка дощова хмара, швидко затягаючи рештки синіх клаптиків небес. Вона грізно клекоче від вогню, що неможучи поміститися в ній, намагається дістатись наверх. Кам бачить вогняні язики, що тут і там, ревучи, продираються крізь сіру гущу. Гір не видно. Їх до половини затягнули хмари. Раптом сліпуча блискавка і ще страшніший рев. Здається, що гори

потріскають по половині, здається, що в безвісті покотяться цілі скелі, здається, що ламаються півтисячолітні ліси. Сині клаптики небес щезають один за одним і на землі робиться темно.

Горами, як вуж, звивається вітер, за ним женуться менші вітри. Наткнувшись на перегородку, крутяться на місці, підносять голови до гори і ревуть, як дики марили, як бугай до чорних корів, що важко пересуваються по небу.

Кам стоять, як заворожений. Стоять на місці і тільки водить безнадійно згаслими очима. З такого стану будить його велика крапля, що падає перед його ногами і робить у піску ямку. За нею падає друга, третя. Різної величини, у різних місцях. Кам притомніє, щось пригадує і починає бігти в долину. Він пригадує, що недалеко звідси є печера в скелі. Тисячу літ тому зробив її алтайський багатир, заскочений бурею в дорозі. Кам і раніше хотів ховатись і жити в ній, але зрадник Тріш знав її і міг показати ворогам. Тепер кам цього не боявся. Тепер усе живе ховається, де може, і погоня, яка б вона не була, у таку погоду горами не піде. Він біг швидко, щоб добігти, доки дощ не розмив стежки над кручею, бо тоді дістатись туди було б важче.

Біг, перескакуючи спритно, як сайгак, через коріння кедрів, що виступали з землі, як жили. Перескачував через каміння, потоки, що, здувшиесь, бігли шалено з гір. Дощ лив щільною, безпереривною масою, шумливим водоспадом. Громи ревли, стогнали гори, здригалась долини, небо спускалось до землі щораз нижче, якась невидна рука звязувала його з землею водяними шнурами, збивала золотими, вогняними цвяхами. Ще трохи, і небо впаде на землю, зігнеться в одно і буде світові край. Кам біжить, розбризкуючи незgrabними алтайськими чобіт'ями воду. Його одежа промокла до тіла, він чує, як по голому тілі струмиться вода. Він кляне цілий світ, а найгірше Тріша, і міліцію, і урусів, що через них йому

доводиться стільки терпіти, кляне свою долю, і біжить, біжить...

Надворі робиться щось невиносне, щось невидане, незнане. На землю сходить із чорних хмар вечір, швидче, ніж завжди, бо хмари так близько від землі.

Стомлений, вибитий із сил, Натрус добігає, нарешті, до печери. Зроблена вона в стіні стрімкої скелі і вхід до неї на висоті людських грудей. Кам став перед входом, щоб перевести дух. Вискочiti на кам'яний поріг, як на коня, не було сили. Зі стіни безпереривною одностайною струєю лилася вода. У хмарах час від часу порикували громи, блискавки яркіше освічували темне небо.

Кам стояв перед печерою, набирає сил, надслухував. Не був певний, що там нікого нема. Там могли бути міліціонери з Трішем і могли тільки чекати на нього. Але які не бистрі були в нього слухи, він не почув нічого. Дощ своїм шумом, каскади потоків заглушували всі звуки і тільки ревіння громів перемагало цей шум.

Набравши трохи сил, Натрус обперся руками об поріг, що виступив, як барера, і вмить опинився на ньому. Постоявши одну хвилину і не почувши нічого підозрілого, зник у пітьмі печери. Ступив крок і став. Уроджена обережність не дозволяла заходити далеко вглиб. Ставши біля отвору і загородивши його до половини собою, Кам почав розглядатись. Очі ще не звикли до темряви і він не бачив нічого, але враз йому відалось, що в одному кутку щось дише. Натрус стрепенувся. У першій хвилині подумав, що це він сам дише, але, затаївши дихання, переконався, що ні, що тут щось таке є. Відрухово ухопив за ніж.

— Хто тут? — крикнув він, не пізнавши свого переляканого голосу.

У відповідь щось засопіло і камові, як стогін, зірвалось з уст: аю...*).

---

*) Аю — ведмідь.

Це був справді ведмідь. Кам бачив його тепер докладно, і йому видалось, що аю готується до нападу. Але переляканій ведмідь цього не думав. Він заліз сюди перед бурею і, побачивши небажаного прихильника, хотів просто звільнити йому місце, та кам, перелякавшись, стояв, як приростий до стіни, біля отвору і, заслонивши його до половини собою, не дав аю свобідно пролізти. Ведмідь мусів прийняти виклик. Великий, косматий, як кониця сіна, звівся на задні лапи і посунув до кама. Цей уже чекав спокійно. Він зрозумів своє становище і уявив хід боротьби, що через хвилину мала початись. Присів, унялив очі у ведмедя і, як тільки аю наблизився до нього на два кроки, кам скочив ураз йому назустріч і, поки ведмідь опамятився, ніж кама по держално був у його нутрі. Ведмідь довго, протяжно зойкнув, але не звалився з ніг. Кам не потрапив у серце. Ударивши ведмедя, кам кинувся вбік, але аю зачепив його лапою і, здерши шкіру з тімени, повалив на землю.

Минуло пів хвилини страшного напруження. При-
страсті розгорялись у людині і звірі.

Кам не почув болю зразу. Він зірвався з землі, скочив, як вуж, і завдав ведмедеві другий удар. Ніж проїшов легко, послизнувшись по ребрах, але серця знов не зачепив.

Аю заревів від скаженого болю і кинувся на напа-
сника. Тепер він переходив у наступ. Він зайшов
від виходу до печери. Кам підскочив і хотів вдарити
ведмедя втретє, але в темряві не розрахував і поло-
снув ведмедя по черепу. Ніж відскочив, зробивши на
голові криваву борозду. Від удару кам подався впе-
ред і, поки зрівноважився, ведмідь вхопив зубами
їого руку і розтрощив її, як тріску. Тепер кам завиз
з болю. Рештками сил він четвертий раз пхнув про-
тивника ножем і впав на землю. На нього з перед-
смертним стогоном звалився мертвий аю...

З двох теплих джерел випливала кров і творила один червоний потік.

* * *

Умите вчорашньою зливою, з-за гір виходило сонце і освічувало трудний шлях людям, що з великою обережністю посувалися стрімкою гірською стежкою. Попереду йшов чоловік в алтайській одежі, а за ним чотири чоловіка у військових уніформах із рушницями за плечима.

— Гей! — далеко ще там? — спитав чоловік, що плентався з самого заду, важко сопучи від незвички.

— Тихо! — гукнув передній, що йшов зараз за провідником, з рушницею напоготові.

Тріш, — а читач певно сам догадався, хто був за провідника, — оглянувся і показав на мигах, що недалеко.

Дорога була дуже важка, даремне ходження набридло і знесилио всіх, і на позитивні наслідки ходження ні в кого не було вже надії.

— І сюди ми йдемо даремне, — сказав один міліціонер до другого. — Це ж гори. І кому тільки прийшла в голову гадка шукати його тут. Може він сидить за цим каменем, а ми пройшли повз нього і не заглянули? Хоч би були собаку взяли, а то й цього не догадались.

З ним мовчки погоджувались товариші, погоджувався і старший, але не міг того показати.

— Яка ж твоя рада? — спитав передній.

Той, що заговорив перший, почув із тону запитання, що і старший сам знеохотився, і це додало йому більше сміливости.

— Я сказав уже своє слово, — відповів він незадоволено, — і ще раз повторюю: треба засісти коло юрти і чекати, доки не прийде. Довго він у горах не втримається. Я певний, що коли б сиділи в юрті, ми вже мали б його в руках.

Міліціонер мав безперечну рацію, старшина погоджувався, але ж не можна було нехтувати тим, що людина береться його знайти і знає, де його можна шукати.

Це не цілком задовольнило міліціонера.

— Не всякому чоловікові вірити, — сказав він, — а тим більше його спільнникові.

— Колишньому, додай, — сказав старший, — не забудь, що це тепер його заклятий ворог. Він ціною своєї голови мусить знайти його.

— Не знайшов же досі, — сказав стомлений товариш.

— Не все ж зразу. На ту печеру я маю всетаки великих надій.

Міліціонер говорили пошепки і Тріш не чув їх розмови, а може й чув та вдавав, що не чує. Він був занятий своєю функцією і, йдучи попереду, бачно розглядався на всі боки, розрізняючи своїми орліми очима кожний предмет, кожну каменюку на сотні кроків.

Раптом підніс він руку догори — знак, щоб усі спинились. Сам пішов тепер обережно, намагаючись не зачепитися за камінь чи за кущ, щоб не зробити шуму і не сполосити ворога. Пройшовши ще кілька кроків, став. Недалеко від цього місця була печера. Тріш побачив її вже давно, а люди, що ніколи не були тут, не бачили ще нічого.

— Ідіть тепер наперед, — сказав тихо Тріш. — Рушниці напоготові. Кроків за сто ліворуч у стіні є печера. Її добре було б зайти з двох боків, але обійти неможливо. Вихід один. Коли б він вискочив — втекти не зможе, убеш.

Узвівши Тріша в середину, міліціонери почали ще обережніше скрадатись до печери. За кожним кроком їм здавалось, що ось-ось вискочить із неї чоловік, але що дальше, надії їх опускали. Печеру вже

видно, залишилося заледве кілька кроків, а ніхто з неї не вискакує.

Перед самим виходом стали.

— Що робити? — спитав старший. — А що, як він там із рушницею і мірить уже в вас?

— Давай, крикнемо.

— Можна, — сказав старший.

— Гей! Хто там у печері! Виходь! — крикнуло кілька голосів.

Але їм відповіла тільки луна, що, перелетівши безодню, відбилаась від сусідньої скелі і через хвилину вернулася назад.

— Виходь! — закричали всі ще раз.

Знову тільки луна.

— Нема нікого, — сказав старший і тепер сміло пішов уперед.

Дійшовши до отвору, глянув туди і онімів із подиву. Такої картини він не сподівався бачити. Його сопутники, підійшовши, теж порозкривали роти.

— Це кам? — спитав старший, ледве опамятившись.

— Кам, хіба не бачиш?

У голосі Тріша звучала досада, бо перед ним лежав його ворог мертвий.

Тріш поскуб шерсть ведмежу і сказав:

— Шкіра ще недобра, шкода аю.

* * *

Через кілька днів по виїзді двох дачників із Чемала, вертався додому з лікарні доктор Темір. Дізнався він про їх відізд тільки в дорозі, від візника, і щиро радів, що їх нема вже в аїлі.

Усю дорогу бавив його візник своїми оповіданнями. Він докладно розказав докторові про пожежу, розказав, звідки взялась, що згоріло і як гасили її два дачники, описував їх геройство. Темірові не конче приемно було слухати похвали на дачників, але

не показував цього і слухав, як здавалось, задоволений. Він чекав, що мова зайде і про Токпаків, та візник чомусь не згадував про них і Темір мусів нагадати.

— А Іван Макарович гасив пожежу? — спитав Темір з удаваною байдужністю.

Візник, здається, тільки на це й чекав, бо зразу ж оживився.

— А якже! Гасив, і Таня була, — відповів візник з повагою. І, немов підібравши свіжий матеріял, почав дальше оповідати. Він докладно описав, як інженер зорганізував подачу води, як через нього вдалося врятувати головні будинки.

Темірові хотілося ще чогось дізнатись про Таню, але візник про неї не говорив. Він мав стільки цікавих новин, багато цікавіших за Таню і намагався переказати їх перший, поки доктор доїде до села і дізнається там. Він оповів також про трагічну смерть кама і зраду Тріша.

Доля цих двох людей щиро зацікавила доктора. Він пригадав, як Тріш напав на нього в лісі, пригадав перший підпал будинку, де жив інженер, і зрада його була йому мало зрозуміла.

— Чого він зрадив? — спитав Темір.

— Не знаю, — відповів візник. — Але добре зробив. Ками обманюють народ. Після тієї пожежі його всі стали ненавидіти. У нас були такі, що вбили б його власними руками. Чого він хотів знищити школу? Школа потрібна алтайцям. Алтайці мають учиться, щоб не були дурніші від інших народів. Розумний завжди переможе дурня.

Це були не заучені фрази. З цього темного візника-алтайця говорило переконання.

— Розумно говорите, — сказав з приємністю доктор.

Візник радів, що вчений чоловік похвалив його думку.

— Не знаю, чи розумно, — сказав він скромно, — але я так думаю. Коли б ми були вчені, нас колись не витиснули б уруси з цвітучих долин нашої країни.

Теміра дивували відповіді цього простого алтайця, йому радісно було їх чути і він у душі дорікав собі тим, що досі не знав своїх земляків, уділяв їм так мало уваги, вважаючи їх за тупих і неписьменних, а тут такі розумні, здорові думки.

— Ви письменний? — спитав доктор.

— Гей! Коли б я був письменний, — сказав гірко візник. — У тім то й біда, що про те, про що я слухаю, не можу сам прочитати. Що гарне, я мігби прочитати двічі, тричі, а так дякую Богу і за раз.

— А кого ви слухаєте?

— А кого ж би, як не Івана Макаровича, — сказав візник, дивуючись, як цього можна не знати.

Доктор був зворушений.

“Добрий Іван Макарович, — думав він, — велику справу він робить! Хто навчив так думати і говорити того неписьменного чоловіка, сина віками туманеної нації? Що помогла б боротьба з шаманізмом без допомоги тих чулих, добрих сівачів культури Іванів Макаровичів? Ті прості, невчені слова, що їх сіє такий Іван Макарович, входять у глибину душі, як зерна паростками в чернозем, сходять і цвітуть буйним квітом”.

Зі згадкою про Івана Макаровича виринула в памяті Таня. “І Таня буде така, як батько”, — подумав доктор.

Усі думки Теміра, куди б вони не заходили, поверталися завжди до Тані.

— А Таня вже скоро їде, — сказав раптом візник, немов відгадавши думки свого пасажира.

Доктор схаменувся. Спершу не знав, чи він тільки думав про неї, чи говорив із візником.

— Куди їде? — спитав він, прибравши себе до рук.

— До себе на посаду. Вакації вже кінчаться.

Візник сказав це байдуже, а доктора Теміра стиснуло щось за серце.

“Скоро відлетить вона, як перелетна пташка, і настане така осінь, така осінь...”

Коні, почувши близькість дому, побігли швидче з гори. Горами гуляв синій вечір, по небу бігли сріблясті хмарки. Залицяється місяць до зірки. Перед кіньми біліла дорога. Віз грюкотів по камінні, колишучи мрії у змученій голові пасажира.

“Як вона мене зустріне? — думав Темір. — Може по відізді того вернеться до мене? Може зрозуміє подлість його, оцінить мою відданість, безкорисність? Таню, Таню! — немов говорив він із нею. — Голівочко моя рідненька, чи притулишся ти коли до моїх грудей?...”

— Вперед! — гукнув візник на коні.

Доктор Темір широко розплюшив очі і глянув уперед. З темряви виринали рідкі вогники; між ними пізнав вікна Тані. Хто-зна, що робилось із серцем? Якась невиносима туга сиділа в ньому, невимовний жаль.

Проїждвали біля хати Тані, доктор своїми короткозорими очима шукав її на подвір'ї, шукав її силуету в тмяно освітлених вікнах, але не побачив. За кілька хвилин коні стали коло його дому, а доктор і не почув.

— Ми приїхали, — сказав візник, — бачачи, що той сидить без руху.

Доктор Темір встав і почав злазити з воза. Йому назустріч вийшла з юрти, шкутильгаючи, стара Тібан і він зі слізами радости і смутку впав на її груди.

Повечерявши, доктор довго сидів на розмові з матірю. Вона знов розказала йому докладно і про дачників, і про пожежу, і про смерть кама, а про те, що його так безмежно цікавило, не сказала ні слова.

“Умисне не кажутъ, — думав доктор. — Знаютъ усе, бояться, щоб не ранити самолюбства. Видно, мало вже надії”.

Цього всього було забагато, він вирішив спита-ти прямо.

— Що Таня робить?

Мати зігнулась, як від раптового болю в спині.

— Хіба я знаю, сину? — сказала тихо. — Ти ще не забув її? Покинь її, сину. Чи мало на світі жінок, що полюблять тебе? Та ѹ що вона, та любов? Звик-неш до кожної.

— А чому забути, мамо?

— Ти ж знаєш, вона того уруса любить, того, що ти його вилікував.

— Любить?

— Та сам же ти казав колись.

— Казав. Тепер нема ж його.

— Певне повернеться. Казала Ганна Степанівна, що обіцяв приїхати.

— Обіцяв?

— Я йому не вірю, сину. Останніми часами я вже їх удвох не бачила. І не ходили разом і вона у нього не бувала і він до неї не заходив. Оце тільки на пожежі я бачила їх удвох. Кажуть люди, що посварились, що не прощавшись поїхав, бо, кажуть...

Стара Тібан не скінчила і слова забились у горлі, як голуби в стодолі перед нагло запертими дверима.

Баба опустила очі додолу, не зносячи погляду сина.

— Що кажуть? — спитав він.

— Нічого, сину.

— Що кажуть? — закричав доктор, — кажіть, будь ласка, я і так хворий, не можу я всім мучитись.

— Не всьому вірити, що кажуть, сину.

— Так, що ж таке, нарешті? — непамятається Темір.

Тібан злякалася.

-- Кажуть, що вагітна вона...

Доктор Темір заточився, як пяний, і впав на крісло. Він лежав кілька хвилин нерухомо, а його мати очима, повними невимовного жаху, дивилась на нього. Їй здавалось, що він умер.

— Теміре! — промовила вона жалісно.

Доктор Темір підніс голову. Його мутні пяні очі блукали по хаті, по матері.

— Що таке, що ви сказали?

Він збирав до купи думки, що враз розбіглись, розсипались на всі боки, як курчата, що на них упаде згори яструб.

Мати мовчала, боячись заговорити.

— Мамо, — устав він нарешті, — то правда?

Стара Тібан заплакала.

— Не знаю, синочку, люди кажуть.

— Уже і люди знають?

— Не всі, сину. Сусідка, стара Делдис, повитуха, казала. Вона недалеко мешкає від них, але я сама не вірю.

Він знов, що мати жалкує його і тому говорить неправду.

— Вірте, мамо, — сказав, — вірте! То правда! Те, чого я найбільше боявся, сталося. Тепер уже все проішло, тепер усе пропало, усе...

Він знов упав в крісло і затрясся, як кедр, завислий над кручею, від подиху бурі.

— Заспокійся, сину, — просила мати. — Заспокійся, забудь. Знайдеш крашу.

Син був блідий, як стіна. Стара Тібан дивувалась, чого він так горює. За її молодих часів не горювали так за дівкою, — її брали. А що вагітна вона — хіба це горе? Сина вродить. “Ти теж незаконний”, — хотілось їй сказати, але цього вона ніколи не скаже. Ніколи!

— Може, ти ляжеш, сину? — спитала вона тихо.

— Сон найкращий лікар хорої душі.

— Ляжу, мамо. Ви йдіть теж спати. Я ще поси-
джу кілька хвилин і ляжу.

Він говорив таким рівним голосом, що стара
майже цілком заспокоїлась. Вона погладила кістля-
вими руками синові голову і вийшла.

Доктор радився зі своїми думками. Що його ро-
бити? Куди дітись? Коли б убити його, можна б за-
спокоїтись. Тільки таким способом можна змети на-
ругу. А, може, він вернеться, а, може, забере її і зро-
бить щасливою? Може, відкриє їй новий світ, який
вона знає тільки з книжок? Чи має він право вбива-
ти його і тим убити її щастя?

“Ти її любиш” — сверлить думка . . .

— Я не маю права так думати, — бурмоче доктор.

— Я люблю її, мені дорого її щастя. Хай іде, хай
живе, родить дітей, пестить тричі на тиждень чолові-
ка, хай тішиться, хай радіє . . . А я? А я що зроблю?

Його голова падає знов на поруччя крісла, не зна-
ходячи відповіді, бовваніє, і в ній замість думок пов-
стає пустка. Але це недовго триває. Якийсь внутріш-
ній клич і доктор знову тверезіє. Він устає, хитаєть-
ся, непевними кроками йде до шафи, витягає склянку,
розвязує з пакуночка вино і починає пити одну склян-
ку за другою.

Стара Тібан стоїть під вікном і крізь щілинку
стежить за сином. Вона бачить, як пустіє одна пляшка
і появляється друга. Тібан закриває очі і йде до
юрти.

Вставши вранці, вона бачить, що в кімнаті сина
ще горить світло, хоч надворі вже давно світить сонце.

* * *

Доктор Темір прокинувся пізно від розмови, що
відбувалася під відчиненим вікном.

“Хто міг відчинити вікно? — подумав Темір. —
Видно, мати заходила вранці і він нечув”.

Темір підняв голову і почав прислухуватися. Го-

ворила з кимось його мати. Властиво говорила тільки вона, а хтось слухав. Розмова йшла про нього. Хто був слухач матері, він не догадувався.

— Пізно приїхав учора? — спитав нарешті другий голос.

Темір пізнав зразу голос Івана Макаровича і почав прислухуватися ще з більшою цікавістю.

... Не пізно, — сказала мати. — Приїхав, як тільки смерклося, але заснув видно пізно, бо до ранку горіло світло.

Доктор пригадав, що хотів загасити лампу, але не міг встати.

— Добре виглядає, поправився? — спитав голос.

— Поблід, бідний, змарнів, але каже, що здоров'я нічого.

Темір почав нашвидку одягатись. Він умився холодною водою, що її вже давно наготовила мати, й освіжившись виглянув через вікно. Його не бачили.

— Перший добрий, дорогий гість! — сказав доктор за спиною Івана Макаровича.

— Любий докторе! Приїхали, нарешті. Як здоров'ячко?

Іван Макарович усміхався своєю доброю широкою посмішкою і там же під вікном засипав доктора запитаннями.

— Заходьте, Іване Макаровичу, поговоримо в хаті, — запросив доктор, коли потік запитань вичерпався. Йому відалося, що Іван Макарович дуже змінився. Обличчя йому постаріло, на чорному волоссі з'явилось багато сивих волосків.

“І він переживає не менше від мене — подумав доктор Темір, — бідний батько”.

Він похапки поправив постіль і поховав пляшки. До дверей стукав Іван Макарович.

Увійшовши в кімнату, він ще раз привітався з доктором і щиро стиснув його руку.

— Як же ви себе почуваєте? Так пусто було без вас, я просто не зінав, куди діватись.

Доктор з виду був зовсім спокійний і навіть жартував.

— Мало дачників було?

Іван Макарович зразу якось потускнів.

— Чуже це все. Не те, докторе, — відповів з жалем. — Ти чуєш, що він тебе має за нижчого від себе. Люди іншої раси. А як ви не кажіть, а з людьми іншої нації, ба раси, важко зжитись, про приязнь то й говорити нічого.

Доктор Темір поклав руку на його плече й глянув у вічі.

— Не кажіть. Ви ж одружилися з росіянкою і щасливі.

— Бачите, ці росіяни, що живуть на Алтаї, інакші ніж ті, що приїжджають до нас, — виправдувався Іван Макарович. — Вони вигодовані нашим повітрям, нашою водою, нашими стравами, та й у крові їх хоч дрібка алтайської крові. Їх і росіянами не слід звати. Мало в них російського. І мова в них інакша. Самі дачники це кажуть. Російські степовики, бачите, споконвічні, а це верховинці.

— Ңаші любі гостоньки, — всміхнувся Темір.

— Ні, докторе, тих, що вже давно живуть, що тут понароджувались і батьки їх тут понароджувались, тих можна за гостей не вважати. Тих можна вважати за повноправних хазяїв. Народу в нас мало, народ вимірає. Як не важко до цього признатись, — це правда. Щоб спасті наш народ, змішання крові конечне. Нам страшний напливовий елемент. Цього нам треба боятись і з ним усіма силами боротись, а з цим, що тут є, треба мішатись, асимілювати його, затирати його національні риси, і аж тоді можна сміло сказати, що існування нашої нації забезпечене і згіст певний.

— А напливовий елемент страшний? — спитав з тінню іронії доктор.

Іван Макарович не дочув іронії. Він так щиро був захоплений своїми думками, що не помітив її.

— Страшний, захватницький, — сказав він із чуттям, — його треба боятись.

— Але ви його не дуже боїтесь.

— Я не боюсь? — не зрозумів ще Іван Макарович.

Доктор перестав іронізувати.

— Вибачте, Іване Макаровичу, не гнівайтесь, — сказав він дружньо, але ж ви захватників приймали в своїй хаті, годували . . .

Настрій Івана Макаровича помітно впав. Він додумувався, чого хотів доктор.

— Вони ж були гості, — сказав він глухо, — та й знат я, що вони не залишаться в нас і хто-зна, коли повернуться.

— Хіба не повернуться ніколи?

— Думаю, що ні.

— А інженер? Він же стільки проектів наробив, стільки наобіцяв, невже намарне?

— Той ще приїде. Це людина праці. Він мені подобається. Він не горює. Обіцяв мені прислати свою друковану роботу про Алтай.

— Яка ж це буде робота? Без даних, без матеріалів?

— Видно, що залишилося щось, крім чорнеток, і в голові.

— А художник нічого вам не обіцяв? — спитав знов Темір, не дивлячись у вічі.

— Він мене знищив.

— Знищив?

— Так, Теміре, знищив. Важко про це говорити. Багато я перемучився, багато передумав, поки зважив сказати вам це, але сказати мушу.

— Що ж таке? — спитав Темір із робленим спокоєм.

— Ви ж знаєте, докторе, знищив він мені все, що я мав цінного, що все життя леліяв, — мою доню.

— Знищив? Не розумію.

— Чого тут не розуміти? Ви просто делікатна людина. Ходив до неї, залицявся, влюбив у себе дівчину і — кинув. Стара історія. Оповісти її легко і слухати можна, але коли це стосується до тебе, батька тієї дитини, о, тоді це не так легко! Вам цього може й не зрозуміти, бо ви ще не були батьком.

— Ваша вина, Іване Макаровичу, — сказав доктор.

— Моя вина? — здивувався Іван Макарович. — А що ж я міг зробити? Що я міг порадити? — питав він із жалем. Ви ж знаєте, був я проти того. Пропросив я Таню, впливав, як міг, умовляв її, що це не поважно, що це — “невинний” жарт сильнішого, наводив їй сотні прикладів, доказів нешиrosti її кавалера, але що ти з нею зробиш? Серце не раб, не знає кайданів. А ще при Таниному характері. Як я гордився нею, як мені подобався цей її владний, строгий характер, живий темперамент! Я виховував її, я вплював у неї ту гордість, неприступність, стриманість, і що ж вийшло? Коли заговорило серце, розум стишився, стушувався, а наслідки?. Самі бачите.

— Я ще нічого не бачу — сказав Темір. — Усе ще можна поправити. Вона побачить нарешті підлість свого недавнього божка і викине його на смітник, як полетіли вже з багатьох юрт дерев'яні фігурки Каршита і Ханимдеса*). Я не змінівся, Іване Макаровичу. Я такий, як був. Ви знали і про мої почуття до Тані. Я не говорив, бо це було зайве. Ви бачили. Я такий самий. Я готов усе забути, якби тільки вона вимела його геть із серця, коли б викинула із своєї памяті.

*) Каршит і Ханимдес — божки алтайські, панати,

— Вимела? Докторе, докторе! Не виметеш. З серця ще можна, вона вже, мабуть, і викинула його, але з памяті?.. Тяжку він залишив память по собі. Він запустив іще й інше коріння...

— Вона вагітна? — спитав Темір несміло.

— Здається.

Токпак швидко витер сльози і сів рівно, немов готовуючись відбивати удари, коли б вони посипались. Але Темір не думав нападати. Він щось міркував, тер голову, сопів, потім заложив на ніс окуляри і з таким виглядом, ніби збиравсь оглядати пацієнта, тихо сказав:

— І на це є рада.

— Про що ви думаєте? — спитав безнадійно Текпак.

— Я лікар і маю на це раду. Треба тільки згоди самої Тані. Покищо є ще час, — дальше може бути пізно.

— Все одно її доля зламана, — сказав Іван Макарович зрезигновано.

— Не конче.

У серці старого блиснула надія, на мить, як промінчик сонця грудневого хмарного дня, як сірник у полі осінньої вітряної ночі. Обличчя його широко прояснилось, і він з запалом промовив:

— Люблій! Ви беретеся врятувати її?

— Коли вона цього захоче — так, — сказав крізь стиснуті зуби блідий Темір.

Іван Макарович зі слізами в очах обняв лікаря і широ поціував.

— Ви врятуєте її, ви славний, чесний. Як я безконечно поважаю вас, люблій мій.

— Тільки скоро, — сказав лікар, звільнинвши з його обіймів.

— Ясно, ясно, скоро. Вона вже дуже швидко відіїджає на посаду. Канікули вже, властиво, скінчи-

лісся. Вона не казала, але мені здається, що вона зволяє з відїздом, щоб побачитися з вами.

— Мені можна буде зайти до вас?

— Теж питання! Це буде найбільший празник для нас, старих. Заходьте якнайшвидче, обовязково сьогодні. Я піду попереджу, переговорю з нею і матірю.

Він устав зі стільця.

— До побачення, любий докторе. Як ви мене, бідного старого потішили, дай вам Бог здоровля. Приходьте ж сьогодні.

По відході Івана Макаровича доктор Темір довго ходив узад і вперед по хаті, роздумуючи про майбутню зустріч із Танецю. Тепер вона нарешті оцінить його й полюбити. Він усе простить їй, усе забуде і ніколи не згадає про те, що було. Не сумнівався, що вона прийме його пораду. Бідна вона, скільки їй доведеться витерпіти, скільки вона вже натерпілась, але мукам кінець, він звільнить її від них, він, доктор Темір.

— Таки добре бути лікарем, — проказав він уголос.

Глянув на годинник. До вечора було ще далеко, але обличчя йому помітно прояснилось. Почув, що навіть хоче їсти. Ухопив кашкет і вийшов із кімнати. Ішов на сніданок до материної юрти, в якій не був уже так давно.

* * *

Художник Ломов по тижневій подорожі опинився нарешті на Московському двірці, широко розпрощався з інженером і зідхнув щасливо.

“Нарешті подорож скінчена”.

Він із приємністю констатував, що алтайські перипетії останніх днів залишились кілька тисяч кілометрів позаду, що муки подорожі теж позаду, і, розсівши вигідно в новенькому таксі, наказав везти себе на Кузнецький міст, де була його шиковна кавалерська квартира.

Через кільканадцять хвилин машина підкотилася перед вказаний будинок і стала. Ломов розплатився з шофером, вийшов обережно з автомобіля картини і невеличку валізку і, м'яко коливаючись, подався сходами на другий поверх до своєї кімнати.

Увійшовши до середини, він радісно привітався з кімнатою. Усе тут було знайоме, все вигідне, все рідне; він із любовю поглянув на мяке ліжко, німого свідка багатьох приємних пригод, мягкі крісла, мягкі стіни, обвішані килимами і картинами, очі побігли по вазах і зісохлих квітах у них.

Художник відчинив вікно і заходив по кімнаті. На меблях і всіх предметах лежав пил, бо ніхто тут з дня його відізду не був. Покликавши убиральницю, щоб зробила який-такий порядок, художник швидко зайнявся собою. Втоми великої нечув і відзначив це з задоволенням: "Є ще порох у порохівницях".

Через годину-дві він, уже викупаний, виголений, натертий одеколоном, сидів перед дзеркалом і завязував уже третю краватку, бо всі чогось не пасували.

"Потовстів я, — думав він, — а це мені до лица".

Покінчивши нарешті з краваткою, він провів кілька разів щіткою по новенькому чорному піджаку і закінчив свою туалету. Про Алтай він забув уже і не хотів думати, щоб не псувати собі настрою. Він згадав тепер од нетерпіння побачити Ніну, бо боявся її. Двомісячна мовчанка його не могла пройти безкарно, і він якнайшвидче хотів прийняти кару.

Сонце сідало на спочинок, коли художник дзвонив до дверей своєї коханої. Стоячи в коридорі і чекаючи, поки йому відчинять, поглядав через мале коловорове вікно, як червоне велике сонце поринало в золотисто-блакитній емалі.

Стара служанка, відхиливши двері на довжину ланцюжка, сказала, що нікого нема дома, тільки панночка і та, мабуть, відпочиває у своїй кімнаті.

— А ви мене не пізнали, бабусю? — спитав художник.

Няня довго дивилася своїми підсліпуватими очима і, пізнавши художника, крикнула з радості:

— Боже мій! Та це ж Петрович! Скільки радости! Заходьте, будь ласка. От несподіванка!

Вона від хвилювання не могла зняти ланцюжка, а він не міг дочекатись, поки вона відчинить.

Ніна Миколаївна лежала на канапі і читала книжку. На стук до дверей поправила сукню і попросила до середини, вгадуючи тимчасом, хто б це міг бути, бо для знайомих гостей її не було дома.

Побачивши художника, якого вона не чекала сьогодні, Ніна Миколаївна зробила великі очі і сіла. І злість, і радість зійшлися разом і вкрили лице густим румянцем.

— Ви приїхали?

Ломов підбіг до неї, впав на коліна і прилип до руки. Усе це було заздалегідь обдумане і складалось як не можна краще, бо він, як хотів, застав її на тій самій канапці, ба в такій самій позі.

— Золотко мое, я так стужився за тобою!..

В голосі звучала навіть правда, навіть шире захоплення. Цієї хвилини він готовий усім твердити, що він обожає її, що любив її завжди і любитиме до смерті. Але вона прийняла вирази його почуття холодніше.

— Годі, сідайте, няня певно підслухує, — сказала впівголоса.

Він сів. Вінувесь час дрижав від ненасиченості, і тільки чекав, щоб ухопити її в обійми.

— Чого вона така? Не рада, що я приїхав? Нінечок! Нінок, мій любий!

— Давно ви?

— Тільки з потягу. Ледве переодягся і летів до вас, але я не думав, що ви мене так зустрінете.

Він зробив по-дитячому скривлену, ображену міну.

— А ви то, ласкавче, не чуєте нічого за собою? — спітала вона, дивлячись йому пильно в очі.

— Я?

Він витримав її погляд, але почув, що страшно червоніє, що лице горить, як обпечено жалівою.

— Я не провинився перед вами, здається, нічим? — сказав він якомога спокійнішим тоном.

— А те, що ви не писали?

Ломову стало легше. Тепер він був відважніший. Коли тільки це, то ще можна витримати. Він говорив їй, здається, відіжджуючи, що з листами може бути важче. Хай вона не забуває, що це дика країна, в якій немає жадного залізничного полотна, що з того місця, де він жив, двісті кілометрів до залізниці.

— Але пошта є?

— Шо з тієї пошти, коли лист іде з місяць?

— За два місяці я могла дістати два листи!

— Ну, не сваріть, не треба, я так тужив за вами.

— Не видно.

— Повірте, щастя мое, я так тужив! Скільки ночей я не спав, думаючи про вас, а ви така недобра, може й не любите?

— Ха-ха-ха! Звідки він узяв, що вона його любить? — Ніна розсміялась ширим сміхом.

Художник скорчив гримасу, і в очах блиснули злі вогники.

— Я, здається, мав деякі докази любови, — сказав він поволі, — зробивши натиск на останніх словах.

У першій хвилині вона трохи збентежилася, але зараз же вернулася рівновага.

— Це могло бути колись, — сказала, — тоді, може, я трішечки й любила, але це не значить, що люблю вас і тепер. Тим більше, коли ви будете так проводитися, як ось тепер. Бач, яку гримасу скорчив. Не досить, що винен, ще примхи показує. Злюка! Зовсім не люблю, ані трішечки.

-- Нінуш, досить жартів. Любите — і все. Я ж знаю. Ніночок!

— Звідки така певність?

— Ви ж писали.

— Ах, так? Листа моого ви одержали, а не відписали?

— Я ж швидче приїхав, ніж дійшов би той лист. Облишмо краще це питання.

— Ні-ні! Не так скоро. Я ще не знаю, що ви там робили.

— І я не знаю, що ви тут робили, але не питаю.

— Питайте, будь ласка. У мене батьки, вони знають кожний мій рух, усі мої вчинки.

— Чи всі?

— Звичайно...

— Так ви все їм розповіли? Все?

Ніна почервоніла.

— Дурник!

— Значить не все?

— Ладно. Не все. Розказуйте, що ви там робили.

— Чому ж то “ви”? Ніночка, здається, мене інакше називала? Цим “ви” вона і мене примушує величати і її на “ви”, чи не можна простіше?

— Це не важко, ви не викручуйтесь — розкажуйте.

— Дайте поцілувати хоч ручку.

— Цілуйте і кажіть.

— А більше нічого не можна?

— Не можна, сказала вам!

— Ну, не буду.

— Так, що робили?

— Працював! Працював до втоми! Ви подумайте!

Є у мене картина: водоспад у горах. Я малював її при сході сонця. Скільки ночей я мусів недоспати, щоб до сходу сонця заїхати на місце, а це не близько.

— Значить не спали не через мене, а через водоспад.

— Бачите, не даєте говорити. Ясно, що через вас. Для вас я малював її. Помучився я, але це картинка — краса. А друга ще краща. “Чорне озеро”. Ви уявляєте десь на шпилі гори — озеро... Вода чорна, дика околиця...

— Котра картина моя?

— От тобі ѹ на! Ви не цікавитесь, які вони, а чи!

— Я люблю все знати.

— Коли не любите мене, то картинками нічого цікавитись.

— А коли люблю?

— Тоді...

— Що тоді?

Вона показала свої білі зубки, і художник кинувся до неї, але вона заслонилась руками.

— Стійте, стійте, ще ні...

— Чого ж ще?

— Ви мене не зраджували?

— Боже мій, з ким? Там же самі ведмеди.

— Котра ж картинка моя?

— Обидві твої, бо ти моя...

Вона розкрила свої руки як крила, і він кинувся їй на груди.

* * *

Доктор Темір ледве дочекався вечора і попрямував до оселі Токпаків. У кухні, що йому її доводилось переходити, він застав Ганну Степанівну, як звичайно, заняту біля печі.

Вона зустріла його зворушливо, по-материнсько-му ніжно.

— Любий докторе, — раділа вона, — ми вже забули, які ви. Так довго не бачили вас. Здорові ви вже? Міцні?

Їй хотілось спитати, чи міцний він уже настільки, щоб перенести це горе, що його спіткало. Доктор з вигляду тримався бадьоро.

— А ви як тут поживаєте? — спитав.

— Ох, не питайте, — сказала вона пошепки. — А в тім, самі побачите. Заходьте в хату, — додала голосніше.

Доктор Темір почув раптом такий острах, ніби він переступив поріг старинної святині. У лице вдаври давній приємний запах кімнати, запах Тані, що так хвилював його завжди. У кімнаті стояли сутінки. На деревяній скрині, покритій домотканою кольоровою плахтою, як завжди, сиділа Таня. При вході доктора вона сильно змішалась, але, на щастя, цього доктор не помітив. Вона мовчки подала їйому руку і мовчки опустила її додолу. Тепер вона вже не мала права трактувати його звисока, вона не мала права показувати своєї зарозуміlosti. Її зарозумілість була зламана. Її рознудданість зануздана, вона була розброєна, покорена, побита. Так здавалось їй. Доктор міг тріомфувати. Але він не думав про це. Він хотів бути якнайделікатніший, щоб не вразити її самолюбства, яке все ж таки ще не цілком згасло. Він говорив з нею лагідно, підшукуючи делікатніші слова, звертаючи мову на буденні теми. Таня брала в розмові пасивну участь. Вона відповідала тільки на ставлені питання, сама їх не задаючи.

— Де ж знову Іван Макарович? — спитав Темір, коли розмова, така чужа й непотрібна, раптом обірвалась.

Ганна Степанівна поспішила врятувати ситуацію.

— У школі, докторе, — сказала. — Скоро початок занять. Почались усікі наради, збори. Казав, що скоро прийде, казав перепросити вас, що не зміг бути і просив почекати. Але чого ж я сиджу? Чайку поставити б. Вибачте, докторе.

Вона вийшла, не глянувши на дочку, боячися зустрінутись з її поглядом. Вона не бачила молючих очей Тані, що благали залишитись, не відходити. Вона вийшла. У кімнаті лишилися Таня і доктор Темір

удвох. Спочатку розмова не клейлась. Доктор крадькома поглядав на її стан, але в кімнаті було сіро і він недобачив помітних змін, зате, як звик до освітлення, розглянув її зблідле лице, на якому давно погас румянець, і чорні смуги під очима. Це був відбиток її переживань, довгих безсонних ночей. Йому хотілось говорити, хотілось почути від неї слово, але не міг почати розмови. Опинившися з нею сам на сам, він знов почув, що він маленький, принижений, такий, що благає ласки, як тоді давно, коли ще вона мала над ним непереможну силу.

Таня зрозуміла доктора, вона знала, яка мета його приходу. Одна згадка і їй відразу вернулася сила, енергія, виступили як жили на руці, тверді риски її характеру, затерті через художника, через кохання до нього. Вона гордо труснула головою, як колись, і подивилися просто в очі докторові. Не витримав її погляду. Навпаки, почув, як ґрунт утікає з-під ніг, як валиться на ньому будівля, що він її вибудував, ідучи сюди.

— З чим прийшли, шановний докторе? — спітала Таня.

Питання було поставлене руба. На нього не відповісти — було неможливо. Доктор Темір змішався. Такого тону він не сподівався.

— Прийшов провідати вас, давно не був. Хіба вам і тепер неприємний мій прихід?

— А не лікувати мене часом, докторе? Ви майстер лікувати.

Тон Тані набирав різких, грубих форм і примушував заняти відповідне становище.

— Передусім ви не хворі, здається, — сказав спокійно Темір. — А друге, дозвольте спитати, що це за натяки і чого такий нездоровий тон?

— Тон? Не подобається тон? Ви не звикли до нього?

Таня засміялася штучним, вимушеним сміхом.

— Я, мабуть, забув його просто, — сказав доктор так само спокійно.

— Ви певно гадали застати заплакану, пригноблену жінку, що шукатиме вашої допомоги і заступництва?

Причіпки ставали болючі, нестерпні. Він не розумів їх і злякався.

— Звідки така думка? — боронився він слабо. — І в гадці не було, як би я смів, нарешті, так думати, з яких причин?

— А з тих причин, що вам, певно, дещо сказав мій батько, який без мого відома взяв на себе невдячуно ролю посередника, що він і спокутував.

— Яка ви все ж таки жорстока!

— Це не жорстокість.

— А що ж? Це, крім жорстокості, ще непростиме, брутальне, хоре самолюбство. І люди, яких ви змушуєте покутувати за свою посвяту до вас, люблять вас і люблять правдиво, не так...

— Як хто?!

Вона зробила гострий наголос на слові і зі злости аж встала з місця. Доктор сидів спокійно.

— Як той, — сказав він поволі, — кого ви так незаслужено любите. Думаю, ви позбавите мене прикраси вимовляти його імя...

— О так, я цілком зрозуміла. Така мета вашого приходу тільки провідати?

— А як не тільки провідати, то що?

— Тоді я вийду з кімнати. — Вона встала, але доктор заступив її дорогу.

— Ви сядете! — сказав він.

Таня змірила його очима.

— Он як! Ви вже навчились наказувати?

— Я завжди вмів. Але кохав вас, і мені приємно було слухаті ваших наказів. Та з того часу, як ви потоптали моє кохання, як зрівняли його з болотом, я

більше вам не слуга, я більше ваших наказів не слухаю.

Вона кинулась до дверей, але він затримав її силою.

— Пустіть мене! — крикнула.

Доктор не послухав.

— Зараз, — сказав. — Сядьте! Я тут останній раз і хочу поговорити з вами. Ви мусите вислухати мене. Ви маєте обовязки переді мною.

— Обовязки?! — Таня здивувалась. Вона не знає, про що він говорить.

— У вас, видно, коротка пам'ять, — сказав доктор. — Я вилікував того, знаєте? Ви памятаєте нашу умову? Згідно з нею я мав право просити вас дечого. Ви обіцяли виконати все, що не переходитиме меж можливого. Памятаєте? Тепер я прийшов по борг. Я прошу вислухати мене і ми розстанемось. Не згодні?

— Говоріть!

Темір закинув голову назад і думав. Вона мовчала. Важку, тягучу тиші нарушив його третячий голос:

— Скажу, скажу, — почав він сумно. — Такою ціною, Таню! І чому то так? За що така ненависть до мене? Завіщо? Я кохав вас, кохав до самозабуття. Я готовий був на всякі жертви. Це не на словах тільки, ні, я простий чоловік і не люблю зайвих слів. І за це я нажив собі ворога в вас. Я став настільки ненависний, що від мене ви тікали крізь вікно ...

Таня всміхнулась. Він не помітив і тягнув дальше, як сумну казку:

...І прийшов чоловік. Пустий, тупо зарозумілий панок, сальоновий лев, прийшов і зробив фурор! Задімпонував. Зробив перелом. Заворожив. Заволодів душою й тілом, що її я мав за найсвятіший ідеал, до неї молився щохвилини! Він оплював, схулив моого бoga, поконав, знищив і кинув! І хто ж цей чоловік,

крім усього? Ворог! Ворог національний! Чуєте? Ворог! Він руйнував віками наш край. Він розбив наш беззахисний народ, він палив наші айли, він розстрілював наших жінок, він носив на багнетах дітей, він забирав нашу скотину, він довів край до голоду, він був причиною пошестей, що вигубили народ до решти. Він розпяв Алтай!...

Доктор Темір, схвильований, спіtnілий, захриплий, дивився на Таню страшними очима, чекаючи відповіді за ці страшні вчинки, неначе вона брала в них участь. Але Таня мовчала все так само.

— Отой чоловік, — тягнув він по хвилині, — прийшов удруге. Нахабний, підлій, переодягнений розбійник. Через простоту алтайців прийшов сюди не пізнаний, щоб ще раз познущатись над ними, але тонше, але болючіше. Він вибирав собі жертву і почалось... Ви бачили його в алтайських юртах? Ви бачили його там? Спитайте тих, хто був там. Він нахабно знушався над їх вогнищем, над бідною одежею, над їхніми святощами. Він заходив у юрту як завойовник, а не гість. Він мав право заглядати на жіночі прикраси, рухаючи їх руками, він мав право заглядати в їх горшки, він мав право сміятися в очі господарям із них же самих, будучи їх гостем. Він зрадник! Він тим зраджував владу, він зраджував усіх, на кожному кроці. Він зраджував, бо зрада в його крові. Він хам! Він зрадив, нарешті, вас. Він оплював вас, споганив вас і кинув, як непотрібну ганчірку.

— Не, забувайтесь, Теміре! — сказала, випростовуючись, Таня.

— Слухайте! — блиснув очима Темір. — Я маю право говорити, бо я лікував його. Ви чуєте? Щоб догодити вам. Я мав убити його, а я лікував, бо ви хотіли. А тепер ви мені хочете заборонити говорити? Ні, ні. Я не випущу вас звідси! Я мовчав. Я все знат і бачив, але мовчав. Я хотів, я думав, що ви пізнаєте його, розкусите і викинете, як червивий горіх, що

ви, порівнявши його зі мною, оціните нарешті й мене, але я, виявилось, був нижчий від усякої критики. Тепер його нема. Він обіцяв вам, певно, що вернеться, але мені здається, що ви не повірите йому більше. Він не вернеться. Він має другу, чи десятки їх у столиці. Там столичні є, чи ж може він думати про діку алтайку? Так, він не вернеться! І я прийшов до вас... Не привітатись тільки, як я сказав, прийшовши, — ні, у мене була інша мета. Я прийшов вам сказати, що я... такий, як був...

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Не дивуйтесь, Таню.

Він знизив голос і дальше полилась його мова так лагідно й тихо, так покірно і ніжно, що Тані витиснула слізи з очей.

— Таню, моя рідна! Я люблю вас. І навіть тепер і після всього, що трапилося. Мені здається, що люблю вас більше, ніж любив, бо тепер ви така бідненька, така скривдженна, ви так потребуєте ласки, тепло-го слова. Таню, послухайте мене. Будемо говорити, як люди дорослі. Я все знаю. Не скривайтесь від мене нічого. Я — лікар. Коли не від людини, то прийміть від мене допомогу як від лікаря.

— Яку? Про що ви думаете?

— Не розумієте? Здайтесь з усім на мене. Поки не пізно. Під якоюсь зачіпкою поїдемо до Новосибірська, ви ляжете в лікарню, вам зроблять операцію і все забудеться...

— І ви мене зможете кохати після всього?

— Я кохаю вас і тепер.

— Завіщо ж?

— Не знаю. Не розумію. У тім то біда, що кохуючи ми не розуміємо, за що кохаемо.

— Це вам тепер так здається. Теміре. Але тоді, коли б я стала вашою жінкою, я мусіла б завжди боятись ваших докорів. Я мусіла б їх чекати при найменшій сварці, бо цього забути не можна.

— Ви не хочете мене й тепер?

— Я боюсь, чи зможу вас поважати після цього, бо досі я поважала вас глибоко.

— Аж так?! Хіба за мою щирість, за мою любов ви могли б перестати поважати мене? Ви подумайте, Таню, що ви кажете?

— Я отверта з вами.

Доктор сковав голову в долоні.

— Що ж ви будете робити? — простогнав він.

— Ах, докторе, щось зробимо, не бійтесь.

— Так ви не дасте мені ні іскорки надії?

— Які я можу давати надії, коли я вже не маю їх сама.

— Що ж буде?

— Щось буде.

— Я не розумію вас, Таню. Що ви замисляєте?

Це не вихід із становища. Я це приймаю за жарт, чи що. Ви маєте це людей, що заступляться за вас у потребі. Ви ще не самотня. Ваші думки покиньте. Це безглуздя. Ви мені дозвольте хоч приходити до вас, хоч порадити вам чимнебудь. Вам треба конче когось мати, з ким можна б поділитись думкою, коли не горем.

— Не доведеться заходити, докторе, я скоро йду.

— Я міг би приїджати до вас.

— Як хочете, я не забороняю вам.

Доктор засумувався.

— Ішов я сюди з надіями, — сказав він сумно, — а вертаюсь...

— Не журіться, любий Теміре. Почекайте трохи. Тепер я вам нічого не можу сказати, крім того, що вас дуже, дуже ціню, і поважаю.

— Дякую вам, Таню. Я буду сподіватись, що не зробите ніякої дурниці.

Доктор встав. Таня простягла йому руку. Він затримав її довше, завагався хвилину і припав до неї устами.

* * *

Художник Ломов сидів у м'якому кріслі і нетерпеливився. Кілька разів поривався читати першу сторінку нового роману, одержаного разом із гучним написом від товариша, молодого романіста, і, дочитавши її до кінця, переконувався, що нічогісінько з прочитаного не тямить. Бачачи безкорисність такого читання, Ломов відклав книжку на стіл і задумався...

За вікном громіло місто. Дзвінки трамваїв, скрещіт коліс по рейках, сирени автомобілів, стукіт ніг на пішоходах, гамір людської мови, дзвони і рев паровика — зливалися в одну вечірню міську симфонію.

Художник не слухав пульсу міста, нечув його музики. Вінувесь увійшов у себе, занявся своїми думками, бажаннями, що охоплювало, розслаблювало.

Його обличчя порою блідо, очі бовваніли, уста розхилялись, і він тягнувся на фотелі, як кіт, витягав руки, ноги, аж хрестіло в өуставах. Переміг себе і встав. Запалив циарку і глянув на годинник. Показував шосту годину. На вулицях горіли вже ліхтарі, хоч надворі тільки починало сірти. Жовте світло падало крізь вікно до його кімнати.

“Запізнилася...” подумав художник. Він окинув оком стіл і задоволено всміхнувся. Там стояло все, що вона любить. Там були її улюблені рурочки з кремом, її улюблені шоколадові трюфелі, сливи, яблука, грушки, виноград звисав із вазочки-бакара, а на середині у зеленому відерці, обложена льодом, потопала пляшка шампанського. У двох кутках на мольбертах, прикриті полотном, розставлені до світла стояли картини, які вона мала оглянути й оцінити.

Кожний шелест, кожний стук на сходах примушував його серце голосніше битись. Художник склонювався, біг до дверей, але даремне. Вона все ще не надходила.

Раптом він ще щось пригадав, метнувся до дзеркальної шафи з червоного дерева і, відчинивши її, дістав флякон одеколону. Обережно зняв корок, вложив

у пляшечку пульверизатор і почав парфумувати ліжко, канапу і місця, де вона могла сидіти. За хвилину кімната наповнилась її улюбленим запахом конвалії. Не встиг сховати пляшечку, як грюкнули парадні двері і через хвилину, не чекаючи дозволу, вйнула до кімнати легка, як вітер, Ніна Миколаївна. Поки він дійшов до неї, щоб привітатись, вона звичним оком вмить окинула всю хату.

— Красуне моя, — пролепетав художник, цілуючи її руки, — ви неточні!

— Ви, може, часу не маєте? Тоді я...

— Ніно! Не будь така жорстока.

Він осипав її руки поцілунками, але вже роблено, бо від її слів запал минув безслідно. Роздягатись помогав її мовчки.

— Ви на кого чекаєте? — спитала вона, оглядаючи стіл.

— На вас же.

— Більш ні на кого? Признайтесь!

— Та ні на кого, що ви говорите?

Вона не хотіла б, щоб їх тут хто застав. Вона, зрештою, має дуже мало часу, бо сказала своїм, що йде до кіна на перший сеанс.

— Ви ж можете на перший сеанс спізнитись, не так же?

Ні, ні. Їй казали не спізноватись.

— Ну, гаразд, про це потім. Сідайте, їжте. Зробіть мені ласку, їжте все, що любите, щоб мені не просити, бо я не вмію.

Хай він не турбується, і це цілком непотрібне, вона їсти не хоче. Хоч шампанського випє з охотою, але пізніше. Тепер хай він покаже картини і чим швидче.

— Вже темно, я думав, що вони вас більше цікавлять і ви прийдете раніш.

Ніна здигнула плечима.

— Ну, не могла ж я! Ви ж знаєте, що я ще не можу цілком розпоряджатись собою.

— Відома річ, ви всіма домашніми розпоряджаєтесь, але нехай.

— Не балакайте ж довго, показуйте картини.

Художник підійшов і зняв одно покривало. Ніна глянула і рота одкрила із здивування. Перед нею, як живий, біг по чорній, місцями замощеній, зморщений скелі водоспад. Він був так живо зроблений, що, здавалось, наповнив відразу кімнату своїм шумом, здавалось, що колихається травичка, на яку падуть бризки води, а чорна колода, умита водою, здавалось, запахла відразу лісною сирістю, порохом і цвіллю.

Художник поглядав то на картину, то на Ніну. Він бачив її захоплення, і серце його наповнювалось солодкою гордістю. Він мовчав, Ніна ж не могла добути з себе слова. Не відриваючи очей від картини, вона, нахилившись, простягнула йому обидві руки. Він поспішив поцілувати їх уже з більшою щирістю, ніж раніш. Її захоплення так приємно лоскотало.

— Це буде моя? — спитала вона.

— Твоя.

— Мій!

Вона рвучко поцілувала його в уста, і до нього вернулося вмить дике бажання. Але вона сіла. Художник закусив губи.

— Чудова річ, — сказала вона, звільнинивши з його обіймів. — Прекрасна! Я не маю слів, щоб висловити своє захоплення. Ти побеш усі рекорди. Знаю вже приблизно, хто і що буде на виставку давати. Бачила вже деякі картини, але такої, як це, не буде.

— Радий, — сказав художник, — радий, що нарешті догодив.

— А тепер друга, друга як називається?

— “Чорне озеро”.

— Показуй, показуй!

Художник взяв покривало і з другого полотна.

Він чекав ще більшого ефекту, але на цей раз жорстоко помилився. Глянув на Ніну і побачив, що вона встала зі стільця, впялила очі в полотно, пригнувшись, як кітка, що має кинутись на миш.

— Хто ця дівка? — спита^{ла} вона холодно.

— Яка? Оця? — вдав, що не розуміє. — Це продукт моєї буйної фантазії.

— Майстре, не вдавайте дурника! Я хочу знати, хто вона.

. — Хіба ви не бачите? Алтайська дівчина, яку переслідують чорні духи. Це символ...

— Ви не про символи, ви мені скажіть, з кого ви рисували цю дівчину.

Художник побачив, що його викрути ні до чого.

— З алтайської дівчини, я вже, здається, сказав вам, — промовив поважно.

— Хто вона така? — наглила Ніна Миколаївна, вимагаючи, видно, солідніших пояснень.

— Алтайка. Її імени не знаю і не цікавився, — сказав він, не скриваючи роздратовання — і просто дивно, що це вас так цікавить. Хіба я перший раз оце нарисував голу жінку? Мало їх тут перебувало в моїй робітні? Про це ви знаєте?

Та Ніну це не задовольнило. Переміна настрою художника наводила на деякі підозріння.

Так, вона знає, але це зовсім не те. На Алтай, де нема навіть залізниць, нема жінок для позування. Хай він не викручується і скаже правду.

— Що вам казати? За гроші ця дівчина мені позувала.

— Не вірю, щоб півдика дівчина, та ще жінка Сходу, роздягалась перед чужим чоловіком.

— Я зрисував з неї тільки обличчя, а тіло я дорисував сам.

Явна брехня художника обурила її.

— Знаєте що? — сказала вона твердо. — Я не маленька і цим мене заспокоїти не можна.

Вона підійшла до картини.

— Скажіть, цю родинку, цей залім ви нарисували з пам'яті? Та ї форма грудей тут своєрідна. Ви дурили мене. Ви кажіть правду!

Художник стояв, як приголомшений ударами її запитань.

— Що ж вам ще сказати? Я вже сказав, що пішла вона позувати за гроші. Доповню, коли так дуже хочете, що це була дівчина легкого пошибу і, щоб сказати правду, рисував я її півгоду.

— Ви кохали її?

Тепер художник в свою чергу широко обурився. Як йому сміли завдати таке питання?

— Слухайте, — сказав він, беручи її за руку. — Чого ви хочете? Ви хочете, щоб я закохувався у кожну повію? Ви подумайте, що ви кажете? Ви ж не шануєте себе.

— А вона вас кохала?

— Ніколи не цікавився, але думаю, що ні.

— Тоді ви поганий психолог. Ви гляньте на її очі. Це ж очі закоханої. В них жах і безмежне кохання. Ні, тут щось не так. Ви мене обдурюєте. Ви кохали цю дівчину. Я не вірю вам!

Вона сіла в крісло і почала плакати. Художник злякався. Прикривши полотно покривалом, він побіг до неї; сліз жіночих, капризів він не зносив.

— Нінусю! — просив. — Не будьте дитиною. Чого ви плачете? Смішно, їй-богу. Ви казали, що не ревнуете, і раптом така сцена.

— Ви любили ту дівчину, тому її не писали: Ви мене обманювали. Ви, певне, і тепер кохаєте її.

— Ніночко, клянусь тобі, що ні!

— Не вірю я, — плакала вона.

— Ну, чим поклястися тобі? Як доказати тобі, що я невинен? Я тільки одну тебе кохаю, і тільки тебе, мою прекрасну. Для тебе я й малював цю картину, про тебе думав, малюючи її, думав, що ти зрадієш,

а ти плачеш. Я не знат, що тобі так сподобається водоспад, і хотів тобі подарувати цю. Скільки я намутився, поки знайшов ту дівчину. Там взагалі жінок гарних нема. Ця випадково заїхала туди і за допомогою знайомого, — один інженер, між іншим, залиявся до неї, — от за допомогою того інженера, і за гроші, наламав її позувати. І ще повинен тобі сказати, що цей інженер ревнивий страшно, так він сидів у моїй кімнаті під час роботи.

— Що то ще за інженер?

— Та дачник, звичайний собі дачник, що не давав мені працювати, вічно лазив до мене.

— Ти правду говориш?

— Клянусь тобі, що правду. Я не знаю, як можна було таке припустити. Я ж тебе так кохаю, золотко мое. Я так стужився за тобою, така там нудьга в тих горах, така дич, така темрява. Оцию темряву я й хотів відтворити в своїй картині. Ти дивися...

Він устав і знов підійшов до картини.

— Дивись! — сказав він, здіймаючи покривало, — ці потвори, що вилазять з води чорного озера, це водяні духи Алтаю. Ці ось на березі — це лісні почвари і духи гір. Вони женуть за проблеском культури, яку символізує ця дівчина. Вони хочуть її втягнути в свою чорну воду, затопити в царстві тьми. Вона виривається, ось вони порвали її сорочку і видно голі ноги і руки.

— Повія — символ культури! — промовила здогадливо Ніна.

— Ти не розумієш. Ніхто ж не знає, що позувала така.

Ніна витерла заплакане лице і почала пудрувати щоки, забувши вже про картину.

— Чому ж ти не кажеш, чи гарна картина?

— Звичайно, прекрасна, тільки та зіпсувала мені настрій.

— Ах ти, дурненька. Тепер ти віриш?

— Вірю, — сказала вона, гримасячи.

— Так поцілуй мене разочок.

Ніна наставила йому свої накрашені губки.

— А тепер випємо за картини, — сказав художник. — І за нашу любов. Добре?

— Добре, — погодилася вона, зітхнувши, як по довгім плачу заспокоєна цяцькою дитина.

Художник покрутів умікач, і кімнату залило море світла. Спустив штори на вікна.

— Покажи ще раз при свіtlі, — попросила Ніна.

Художник познімав покривала. При свіtlі картини видавалися ще країші.

— Не заслонюй їх — хай так, я буду дивитись.

— Спершу випємо.

За хвилину вистрелив під стелю корок і в кришталеві довгі чарки полився перлистий трунок.

— За картини, — сказала вона, підносячи вгору келих.

— За мистецтво!

Вони випили до dna. Художник наповнив чарки.

— Тепер за успіх! — цокнув він до її келиха.

По другій чарці Ніна почала пяніти.

— Ще одну, — попросила вона. — Хочу впитись.

— За любов! — крикнув він.

Вони випили по третій. Ніна скривилась. Очі її посоловіли, стали вужчі, щоки взялися трояндами.

— Мені свіt круться, — сказала вона. Він піdnіс її з крісла і притулів до себе.

* * *

Забивши каміннями печеру, де лежав Натрус в обіймах ведмедя, міліціонери з Трішом на чолі спустилися вдолину до коней, що паслися під доглядом чоловіка. Тріша пустили тепер вільно, не доглядаючи за ним, бо переконалися, що він говорив правду і що він щиро ненавидів Натруса. Тріш ішов собі мовчки, попихуючи мосяжну люльку. Він думав над тим, що

трапилось. Натруса не жалів, бо переконався, що робив він свою шкідливу роботу на користь собі, забуваючи цілком своїх спільників. Тріш пригадував, як кам говорив про Аргачі, як радив убити його, коли б він проговорився. "Він і мене міг убити, коли б зайшла яка небезпека, — подумав Тріш: — поривався ж до ножа".

Йому замало було смерти Натруса. Він думав, ще познущатись над ним, а це зробив за нього аю. "Треба буде юрту спалити, — подумав, — або скотину потруйти. Але що винна скотина?!"

Він спинився в своїх думках на тім, щоб спалити юрту і йдучи роздумував, як ї коли він це доведе до ладу.

Рідке в горах товариство вийшло на безлісіу полонину, звідки видно було коні. Вони порозходились по широкій долині, пошукуючи трави, що показувалася зпоміж посохлого буряну. Чоловік, побачивши здолу товариство, пішов зганяти коні до купи.

— Тепер поведеш нас до Мабаша, — сказав старший до Тріша, коли всі вже посадили на коні.

Тріш кивнув головою на знак згоди, ударив коня закаблуками і поїхав уперед. За ним подалася решта їздців.

Дорога вела невеличким бомом, що розмяк і ослиз від недавньої зливи. Вона нанесла каміння й ломіччя, і коні посувалися поволі, ступаючи ногами між каміння і вибої, обережно і зgrabно, як кози. Коли бом скінчився і їздці виїхали на зжовкуту полонину, то побачили сизі дими, навислі над широкою долиною, на якій розкинувся аїл. Ще кілька кроків — і з землі виринули верхи юрт, що видавалися здалека як обгорілі пні, а деякі з них ще димилися. Ще кілька кроків — і показалося ціле село, як на долоні.

Старший загону виїхав уперед і пустився гальопом. За ним поскакала решта їздців.

Мабаша вони застали неприготованого, розгублено-

ного, про долю ками він іще нічого не знат, і поява Тріша в супроводі міліціонерів підказала йому недобре. Утекти він уже не міг, бо було запізно.

— Збирайся! — переклав наказ старшого Тріш.

— Куди? — спитав Мабаш жалібно.

— Там скажуть, поїдемо покищо до Чемала.

Мабаш одягнув кожух і безрадно став серед юрті. Ійнечі сиділа в кутку й уважно розглядала прихильків.

— Готов? — спитав Тріш.

— А куди мене? Я не хочу до Чемала.

— Просити не будемо, — передав Тріш.

— А за що?

— За те, що підбурював народ. — сказав від себе Тріш.

— І він підбурював, — залепетав по-алтайському Мабаш до старшини. — Він і кам Натрус. Вони підпалювали, вони підбурювали народ.

Він так жалібно белькотів, що старший засміявся.

— Що він каже? — спитав старший Тріша.

— Не хоче їхати, — відповів Тріш, похопившись негайно.

— Беріть його! — крикнув старший.

Два міліціонери взяли Мабаша під руки і вивели з юрти.

Його кругла бочкувата фігура в баранячому кохусі, його велике жовте обличчя, розмальоване жахом, були такі комічні, що Ійнечі не витримала, щоб не всміхнутись нишком.

Мабаш не встиг нічого сказати жінці, не встиг і оглянутись, як його витягли на двір. Він попросив дозволити сісти на свого коня, але йому не дозволили. Його підсадили на Трішевого коня ззаду, оточили кіньми і повезли в бік Чемала. Хутко зникли в ярку з очей не дуже згорьованої Ійнечі.

Коли вони віхали до Чемала, то Мабаш, сидячи на одному коневі з Трішем, побачив недалеко коопе-

ративної крамниці гурток селян, а серед них Садвайя, свого лютого ворога, колишнього нареченого Йнечі. Садвай не міг дати за неї такого викупу, як дав Мабаш, і через те вона дісталася в руки останньому. Як не ховався Мабаш, його помітили, і в гуртку почулась оживлена розмова. Мабаш був певний, що мова йде про нього.

— Палій! — долетіло до його вух.

— Палій!! — крикнув голосно молодий, рослий парубок і виступив із гурту.

Мабаш ще щільніше прислонив голову до плечей Тріша, але раптом кінь Тріша став. Йому заступив дорогу Садвай.

— Дайте нам його! — крикнув Садвай. — Даїте нам палія! Ми зробимо з ним розправу.

Садвай довідався у Чемалі про пожежу, про участь у ній Натруса і Мабаша, і йому загорілися очі від жадоби помститися й познущатися з ненависного ворога. Побачивши його в супроводі міліціонерів, Садваєві здавалось, що Мабаш вислизнув із його рук, і він попробував ще дістати його.

— З коня! — крикнув він до Мабаша, але тут наїхав на нього конем міліціонер і зігнав з дороги.

У Чемалі Мабаша не брали на допит. Причептність його до змови Натруса була доказана. Його пересадили на підводу, заздалегідь приготовану, і він під ескортою невеличкого загону, покірний своїй долі поїхав, куди його повезли.

Його провожали виклики юрби, що зібрались коло аймацької ради. Він розрізняв поодинокі голоси, що летіли йому навздогін. Та найболячіші були слова Садвайя. Той злісно знущався з нього, називаючи найнепристойнішими словами.

— Що переказати Йнечі? — верещав Садвай.

Мабаш совався на возі і сумно поглядав на коні, що так поволі йшли. Йому якось байдуже стало, що

з ним зроблять, куди повезуть, коли б тільки швидче з цього місця, з очей цих проклятих ворогів.

Коли валка зникла з очей зібраних селян, Садвай скочив на коня і рушив з місця.

— Куди ти? — крикнув з гурту.

— Доганяти Мабаша! — відповів Садвай.

Та всі знали, що він не туди поїхав.

Уночі вже він спинився перед юртою Ійнечі. Він хотів тільки передати їй, що бачив у Чемалі. Нарешті дочекався, коли можна побувати сам-на-сам зі своєю коханою. Садвай зайшов до юрти і вже не виходив з неї до ранку, бо було пізно, і він мусів заночувати.

Таня давно вже сиділа на своїй посаді і коротала довгі, безпросвітні дні безконечного чекання. Чекала вона вічно на поштаря, хоч знала наперед, що він появляється на селі двічі на тиждень. З яким третмісячним вичікувала вона хвилини появі його, і коли він приходив з порожніми руками, їй обривалося щось у нутрі, немов серце відривалось і падало додолу з зойком, як камінь. В її душі, в її грудях було тоді пусто, порожньо, мозок переставав працювати і не було ні думок, ні бажання, нічого. Заточуючись як хвора, йшла вона до своєї маленької кімнати при школі і там, запершись, просиджувала самотня довгі, тужні вечори. Ніхто ніколи не бував у неї, ніхто не довідався. З усіма товаришками пірвала звязки, бо їй здавалось, що всі з неї сміються, що всі бачать, як росте її живіт. Тані здавалось, що її діти сміються і показують пальцями. Коли б хоч вийти кудинебудь, побродити, як торік, а тут дощі щодня лили, не вгававчи ні на хвилину. Здавалось, вони ніколи не перестануть. Земля, гори, ріки так пересилились ними, що коли б із хмар, що завалили все небо, перестало літи, то гори почали б виливати зайву воду, блювали б як пяні. Один мороз міг припинити зливу, але на ньо-

го була надія не скоро. Дні, а головно вечори тягнулись такі безмежно довгі, що нічим їх не можна було скротити. Не помагали і книжки. Читала вона цілыми довгими годинами, але й ті кінець-кінецьм черестали задовольняти. Нераз сяде вона до книжки, очі бігають по чорних рівних рядках, а думи линуть далеко, в ніч. "Хоч би доктор навідався" — думала вона нераз. Але чого ж хотіти після тої останньої зустрічі? Що вона йому сказала? Чим заплатила за його доброту, за його відданість, за вірну правдиву любов? Нічим! Вона не знайшла для нього жадного теплого слова, бо все забрав той. Усе. Всю душу, все тіло, всі мислі, бажання, всі теплі слова, пестощі, все. І другому нічого не лишилось.

"Боже мій, — думала вона. — Невже він не напишє? Невже він забув таки на віки? Невже в ньому не пробудиться хоч почуття обовязку? Він же залишив зародок своєї дитини. Він знає про це. Він не вернеться, я знаю, але чому не напишє?"

Вона казала собі, що не вернеться, вмовляла себе, але якийсь малесенький закуток її мозку ворувався, заперечував, дражнив, казав: "А-може вернеться?..."

І вона жила тією нужденою надією, що ніколи не мала вратися в тіло, що мала згинути надією.

"Коли б умерти, — тужила Таня, — коли б заснути і вже не встати" ... І тоді робилося страшно. Сама не знаючи чого, боялася залишатись у кімнаті і, накинувши на себе тужурку, прикривши голову хустинкою, вона вирушала в дощ, у ніч, до юрти свого ліда, старого Токпака — ночувати. Токпаки були єдині люди, що нічого не знали, що боготворили її, раді зробити все, що знали, що могли, щоб потішити свою внучку. Стара бабуня садовила її біля вогню на м'які шкіри, годувала найкращими присмаками, а дід здіймав топшур і бренькав на ньому, розказував про минуле.

Старий Токпак ставився на всю околицю своїми оповіданнями. Це був поет, боян народний, яких мало тепер залишилось на Алтаю. Він розказував старинних билин про давніх героїв, мітичних богатирів... Про них наслухався він із дитинства від свого батька, також славетного тульчі і по його смерті став собі співцем. Замолоду він здобув велику славу на цілій Алтай. Та й тепер, хоч старий і немічний, коли був у настрої, розказував молоді, щоб та несла його поеми дальше, в нові покоління. Таня колись заслухувалася ними. Вони розбудили в ній те національне почуття, що досі не вгасло, розбудили патріотизм, любов до рідного краю. Вони то зробили з неї алтайку, готову життя покласти за свою чудову країну, за свій убогий, забитий, усіма забутий, у гори закинutий народ...

Був вечір. Дощ ішов рівний із самого ранку і досі не перестав, ані не зменшився. По шибках били колючі краплі і пливли додолу, як слози. Давно вже плачуть вікна, ще з того часу, як вона приїхала сюди.

Таня дивилася на вікна, бачила, як краплі зливались в одну і текли струмочками додолу. По горах ходив вітер. Давно він не лягав на спинок, ще з того часу, як Таня приїхала сюди. Цей вітер був страшний. Таня боялася його. Удень так-сяк, а ввечері він ридав, свистів у коміні, плакав, як дитина... Таня з жахом прислухалася до його голосіння, бо в ньому вчуявався їй дійсно плач дитини. Їй увижалось маленьке рожеве тільце, беззубий ротик, малесенькі ручки з довгими нігтиками, вона чула її писк, бачила її блакитні очі...

Таня сиділа перед пічкою і вдивлялася у полуницю. У хаті було темно, і тільки маленькі жовті плями, як метелики, бігали по стінах. Вони вилітали крізь діроочки в дверцях і тримтіли на стінах, на столі, на обличчі Таниному.

У голові ворушаться думи, розпирають череп,

просяється на верх. Вилітають поволі, як бджоли з вулика, і кружляють над головою.

“Яке воно буде?” — думає вона.

У хаті тихо, у хаті мертві, тільки в кутках щось шепоче...

— Яке воно буде? — шепочуть темні кутки.

“А може не вродиться, а може умре?..”

Прорвались думи, як туча. А в комині вітер ридає, у комині вітер голосить, виє, як по мертвому...

Ось він зліз із даху, набрав повну пригорщу дощу і кинув у вікна, раз, другий і третій, як сівач про-сом.

Таня стрепенулась. Очі розширились, вдивляється в темряву, але там мертві. Мертві, мокра ніч.

— Боже, коли б він приїхав, коли б він побачив, як тут мені страшно, коли б він поглянув, як я тут страждаю, коли б він почув, як його люблю я...

“Олесю! — зривається думка, а уста бліді тріпоятять безмовно: — Олесю...”

“Коли б тепер зявився...”

Думки закрутилися, їх так багато, вони бушують, як зграя ворон, що не може впасти на маленьке місце, і крутяться довкола, — а місце пусте.

“Коли б приїхав” — ловить вона думку, а думка втікає до гурту і крутиться, крутиться, — а місце пусте...

“Не може бути, — піймала вона, нарешті. — Не може бути” — і держить...

У димарі знову засвистів вітер, але так протяжно, але так зрадливо, немов засмія вся. Так, він за-смія вся. Таня чує сміх. Вона чує сміх:

— Xi-xi-xi... — сміється вітер.

— Xi-xi-xi... — чути у кутках.

— Хто сміється?..

— То я сміюся, — киває чайник своїм довгим носом.

— То я сміюся, — говорить відро і аж дрижить із сміху.

— І я, — дзвенить склянка з ложечкою.

— І я, — танцює стілець.

— І я, — регоче посуд.

— І я, і я, — дрижать стіни, вікна, лампа...

— Xi-xi-xi-xa!..

Таня чує, як волосся лізе до гори. Вона підно-
ситься зі стільця, а за спину вже прокрався вітер. Він
того тільки й чекав. Він бігає, повзає, вертить хво-
стом, як холодний вуж.

Таня хоче крикнути, але тільки відкриває рота,
як вітер зализає через одкритий рот, і вона не ви-
мовить слова. Таня задихається. Вітер розгостився у
її грудях, заняв усі проходи і дихнути нема чим.

Але раптом якийсь стукіт. Виразний стукіт. Хтось
грюкнув у двері. Це так, це правда, бо все замовкло,
ніхто не сміється. Фізіономія чайника стала поважна,
склянка споважніла, стіни заніміли, стільці завмерли
і вітер утік. Вона починає швидко дихати, чує, що їй
душно і щоки горять.

У двері хтось грюкнув сильніше. і ...

— Хто там? — зривається з уст.

— Можна? — питает чийсь голос.

— Можна, — каже вона тихо, але почуває, що
серце вискачує з грудей, але почуває, що божеволіє
з радости і страху.

До кімнати входить чоловік.

— Чого ви в темряві? — питает чоловік приязно,
але голос незнайомий. Ні, — голос не його. Минає
страх, тільки серце ще скаче, як розігнаний кінь.

— Хто ви?

— Невже не пізнали?

Чоловік сміється. Йому весело. Чому б не смія-
тись? Він світить сірника і запалює лампу. І диво!
Лампа покірно дає себе запалити.

— Хто ви? — питает Таня ще раз.

Чоловік дивується.

— Що з вами? — питає.

“Темір” — пригадує вона нарешті.

Доктор Темір бере її за руку і вже не сміється.

— Що з вами? — питає він стривожений.

Таня мовчить. Вона чує дотик його холодної руки, і їй так приємно. Вона. вже нічого не боїться.

Доктор Темір тримає якийсь час її руку і дивиться на годинник.

— Ви давно хворі?

Він пускає руку і пробує голову. Голова горить.

Вона не хвора. Їй тільки страшно.

— Бідна моя дівчинка!

Доктор Темір суворий, але добрий і ніжний, як батько. Йому тепер усе можна. Він розстелює ліжко і веде її на постіль. Роздягає її, як маленку, розстібає мокрі черевики, потім скидає одежду. Їй його чогось ні дрібки не соромно. Через хвилину вона тільки в сорочці. Доктор кладе її на ліжко і не може витримати, щоб не глянути на її живіт. Він закруглився і вже ясно вирисовується з-під сорочки.

Таня мовчки покоряється докторові, лягає, він накриває її ковдрою, а зверху своїм хутром. Вона знов дрижить від холодного простирадла, від холодної ковдри, подушки, ліжка.

Доктор Темір не пристає на тому, він знаходить воду, наливає чайник і кладе на плиту. Потім відчиняє свою валізочку, добуває якісь порошки, розглядає їх, вибирає один і всипає в рот хворій. Вона без заперечень запиває його водою. Доктор добуває з валізки шоколяду, цукерки і кладе на столичок.

Таня лежить із заплющеними очима, але не спить. Вона намагається думати про щось, щось пригадує, але все даремне. Вона чує знов, як щось пищить. Зривається.

— Що ви? Що вам?..

— Щось пищить...

— Чайник, заспокійтесь.

— Знов чайник?

Доктор напуває її чаєм і через деякий час дає другий порошок. Після того вона засипає міцним сном, а доктор Темір сидить над нею до ранку.

*

Таня встала з ліжка тільки на третій день. Доктор Темір сидів невідлучно два дні коло її постелі, борючися з хворобою. Нарешті він переміг і Таня встала. Вона була бліда і хиталась на ногах, як дитина, що тільки вчиться ходити. Темір хотів залиши-тися ще на день, але вона не дозволила.

— Не треба, — просила вона. — Я цілком здо-рова, а ваша довга відсутність могла навести батьків на різні здогади. — Краще, коли він іште колись приїде.

Доктор Темір був щасливий. Можна йому, зна-чить, ще колись приїхати?

— Можна, добрий, любий друже. Яка ж ви гарна людина! Дайте хоч раз поцілуєте вас.

Вона подарувала йому довгий вдячний поцілу-нок сестри, але Темірові від нього світ завернувся.

— Таню, я так дуже люблю вас, — сказав він сумно. — Ви не скажете мені нічого?

— Не сьогодні, докторе, не сьогодні. Ви їдьте. Мені так страшно, що там дома. Ще, чого доброго, і батько приїде, а мені не хотілось би, щоб він у та-ку погоду їхав. Їдьте, друже, а потім ще колись при-їдете і ми поговоримо. Тоді я вже дам вам певну від-повідь. Таня поцілуvala ще раз на прощання докто-ра, і він поїхав, благословляючи день і хворобу Тані.

Приїхав він додому ввечері, але не вважаючи на пізній час і втому, пішов до Токпаків. Вони чекали на нього з години на годину і, побачивши його, страшно зраділи. Поки він роздягався і сідав за стіл, вони намагались прочитати з його очей наслідки пе-

ребування в Тані і його веселе обличчя робило деякі надії.

— Як же там Таня? — питала дбайливо Ганна Степанівна.

Доктор не зінав, чи говорити їйому, чи ні.

— Нічого, — сказав він.

Але вони не повірили, бо вони бачили, що він щось ховає і доктор Темір мусів сказати, що Таня була хвора.

— Боже мій! Розкажуйте швидче!

Доктор Темір розказав докладно, як він застав Таню, як його приїзд був дуже до речі, як він лікачи, що взяв із собою, перервав її хворобу — і тепер вона цілком здорована.

— Ви янгол, — казала Ганна Степанівна і плакала від зворушення. — Ви добрий дух нашого дому. Як вам дякувати?

Доктор Темір не хотів подяк. Хіба в подяках справа? Навіщо вони? Доктор Темір не любить того.

— Що ж вона лишила вам, докторе, яку надію?

— спитала не видержавши Ганна Степанівна.

Питання поставило доктора в трудне становище. Що він міг розказати? Він сказав, що Таня була з ним піжна, як ніколи, що просила зайїджати, але нічого конкретного вона йому не сказала, та він і не питав, бо бачив, що вона хвора, і просто не хотів її дратувати. Про поцілунок не сказав, але з його недомовок, з його поводження батьки вивели, що щось є, що їх дочка кинула в його серце іскорку надії.

— Вона тяжко покутує свій гріх, — сказав доктор, — вона тяжко страждає.

Іван Макарович взявся захищати дочку. Не можна ж так дуже обвинувачувати її, говорити про такий уже великий гріх.

— Хіба це гріх, докторе? — спитав він, дивлячись Темірові в очі.

Темір, не чекавши такого питання, в першій хвилині змішався.

— Вона не повинна була братися з чоловіком не своєї раси, — сказав він. — Він же ворог її нації.

Тут уже мусіла вмішатись і Ганна Степанівна, бо це зачіпало її.

— Добре вам говорити, — промовила вона. — Серцеві не накажеш. Це легко говорити, любий докторе, про інших тому, хто сам не відчув, не пережив подібного. Ми ось зійшлися з моїм старим, представники ворожих, по- вашому, націй, а прожили ж життя щасливо.

— Ваш гріх переїшов на ваше покоління! — сказав понуро доктор.

— І ми вчинили гріх? — знизала плечима Ганна Степанівна, — ми ж кохали одне одного, а кохання хіба гріх?

Темір був невблаганий. Він належав до людей, що не так легко зрікаються своїх слів.

— З вами, бачите, справа стоїть трохи інакше, — мовив він; — але про те вже говорилось, а це, як підтвердження, хай буде сказано: у Тані заговорила ваша кров при зустрічі з тим.

Доктор Темір не називав прізвища свого ворога. Він ніколи не називав його, користуючись радше всікими займенниками.

— Вона, видно, ще не забула його ѹ досі, — тягнув поволі доктор, міняючись на обличчі, — усі мої поради, всі вговорювання позбулись...

Доктор не докінчив, але його зрозуміли.

— Може так краще, докторе, га? — спитав Токпак. Вродить вона сина, виховає його на громадянину, ми повинні дорожити кожним новим громадянином, коли хочемо врятувати націю від виродження. На нас лежить цей обовязок, а на вас, докторе, в першу чергу, ви культурний громадянин, ви алтаєць, ви лікар.

Доктор не хотів погодитися зі словами Токпака, бо це ж так близько стосувалось до нього.

— На вас, докторе, на нас небагатьох, лежить обов'язок відродити націю, — повторив Іван Макарович. — Може, це нам і не вдасться, бо коротке життя людини, але ми повинні стати піонерами.

Доктор знехотя слухав.

— Як ви собі уявляєте цю роботу? — спитав.

— Як, докторе?! Це колосальна робота. Ми маємо відродити її всіма сторонами. Зnomадів маємо зробити осілих мешканців; ми маємо заступити про-котілі юрти вигідними европейськими будинками; з країни пастушо-хліборобської маємо зробити країну індустріяльну. Хіба в нас мало засобів до того?

Доктор хитав недовірливо головою. Чого ти, мов, тут не набалакав?

— Як ви далеко зайдли, — сказав іронічно доктор. — В які нетрі залізли, скільки сказали слів! Щоб виправдати Таню, треба було далеко менше доказів.

Іван Макарович образився.

— Я не беруся захищати Таню, — сказав він, — але передумавши, я вирішив, що нічого страшного не сталося. Її дитину, коли вона вродиться, я заберу до себе і виховаю її так, як думаю. Це буде алтаець, будівник нової алтайської культури, дарма, що в ньому буде чужа кров. Ви інакшої думки, докторе?

Доктор уже не підсміхався, він сидів хмурий і мовчав. Відізвався аж по добрій хвилині.

Що він може думати чи казати? Тут могла б сказати щонебудь тільки Таня, але вона на цю тему не хоче говорити. Скільки він не навертав на неї розмови — усе дарма. Він звичайно не за те, щоб родити і виховувати байстрят, але це його особиста, може надто суб'єктивна думка і її він не думає нікому на-кідати. Таня ж йому нічого не сказала, ні так, ні ні.

Іван Макарович знову став на захист дочки.

— Це так зразу, — сказав він. — Вона жінка са-

молюбна, може навіть надто самолюбна. Його вона покохала, думаючи, що він чоловік чесний, не спокушенний, як вона, але вийшло не так. Їй тепер важко віднати свій, як ви кажете, "гріх". Ви розумієте, що це не так легко... З часом вона його осудить, якщо не осудила досі, забуде, погордить ним і все піде старим ладом. Я певний, докторе, що сьогодні вона вже погорджує ним, але признатись до цього не кожний може.

— Ні, вона має ще якісь надії, — сказав Темір. — Оце моє піщасть. Вона ще чекає, що він вернеться.

— Казала вам? — здивувалась Ганна Степанівна.

— Не казала, звичайно, але це видно. Вона не хоче говорити. Не каже, але все чути. Такого засліплення, такої віри пошукати! Скільки часу минуло і він ні разу не писав. Можна ж було написати хоч із самої чесності. Але хіба вони нас мають за людей?

— Такі, як він, може й не мають. А треба зробити, щоб і такі мали нас за рівних. Треба примусити поважати себе.

— Примусьте.

— Звичайно, коли так будуть усі думати, як ви, то нічого не вийде. Я сьогодні не пізнаю вас, докторе. Ви завжди були передова людина, підтримували всякі поступові думки, сьогодні ж ви все заперечуєте.

— Ненависть із мене говорить, — призвався Темір.

— Боріться! Не з одним, бо це не боротьба. Нова культура пустила перші паростки — треба виростати їх. Ви хочете виростати їх зі мною?

Доктор Темір подивився на Івана Макаровича, питуючи очима, куди він його кличе. Він готував знову колючу відповідь, але, зіткнувшись з добрими захопленими очима друга, пожалів його і сказав:

— Звичайно. Я вродився для праці. Праця для моого народу мета моого життя.

— Так чого ж ви?

— Зневага ця мене смокче. Гризе мене. Розумієте? Спати не дає почами!

— Забудьте, докторе, покиньте, Таня буде ваша, коли їй тепер ви її хочете. Для вас ми тримали її і виховували, ви знаєте. І коли написано їй бути вашою, ніхто того не зітре.

Докторові прояснились очі. Він устав і сильно потиснув руку Іванові Макаровичу.

До кімнати ввійшла Ганна Степанівна, що вийшла була готовити стіл для вечері. Вона все чула, що говорили чоловіки, і вирішила, що в цьому місці можна розмову перервати. Попросила до вечері. Іван Макарович, радий і веселий, узяв доктора під руку і повів до їадальні, хоч той випрошувався і пручався.

У невеличкому підвальному ресторанчику зібра-лась московська художня богема обливати картини Ломова. Товариство було виключно чоловіче і трималось невимушено, свободно, тим більше, що досі вони вже облили картини так докладно, що коли б справді занурити їх у випиту рідину, вони потонули б безповоротно. Дехто з товариства ще тримався на стільці яко-тако, дехто ледве сидів, а критик звалився на поруччя в безнадійній позі і спав.

Найбадьоріше тримався сам винуватель обливання, художник Ломов і його приятель поет Соловейников. Ломов розказував про свої подвиги на Алтаї, а поет слухав і творив уже нову поему під заголовком “Алтайське кохання”. Його страшно розчулила сумна доля цієї алтайки і він щиро співчував їй.

— Ох, те озеро! — закінчив, усміхаючись, Ломов.
— Багато воно бачило!.

Футурист, що куняв, спершись на руки, піdnіс кустрату голову і баранячими, посоловілыми очима глянув на Ломова.

— Кажи, Альоша, послухаємо... — забеськотів він.

Соловейніков, перемінившись у слух, дивився в рот Ломову.

— Що ж ще казати? — продовжав Ломов. — Усе сказано. Це озеро, що на моїй картині, бачило те... про що голосно не говорять...

— А ти скажи... — просив футурист.

— Ти її зрисував на картині? — перебив Соловейніков.

— Її.

— У неї такі груди?

— Такі.

— І очі такі?

— Такі.

— І ти покинув її?

— Покинув.

— То ти хам!

Ломов бліснув на нього злими очима.

— Ти закинь такого роду ніжності, — сказав він гостро.

Лірик був на підпитку і такими хвилинами любив задиратись.

— Для тебе мало того, — сказав він злобно. — Тобі б пiku набити.

— Ти пяний. Що ти говориш?

— Як ти смів так поступати?

— Тобто як? Що за морали взявся ти мені читати?

— Звести, забрати честь бідній дівчині, покинути її і нахабно розказувати про це у пяній компанії? На це здатний тільки хам, а не порядна людина.

У сусідній кімнаті жарив джезбенд і народ танцював фокстрота як за старих часів, але пяна компанія не чула його і не звертала уваги.

— Гляньте, комісар моральности, інтелігентська пика, — сказав футурист, стукаючи кулаком по столі.

Лірик не слухав. Його пяна фантазія працювала в одному напрямку.

— Треба бути позбавленим усякої чести, треба

бути остацьою каналією, щоб так поступати, — сказав він.

Ломов пробував заспокоїти його всякими способами, не змочи охоти скандалити.

— Ти здурів, Коля, що ти говориш? Яке ти маєш право так говорити?

Лірик не вгавав.

— Культуртрегер! Поніс культуру в темні алтайські маси, гість, можна сказати. Як же ти низько впав! Ти хоч написав їй щонебудь? Ти хоч був настільки чесний, що сказав їй хоч звідси правду, коли не міг сказати там, усно.

— Яке тобі діло? Може й сказав. Яке тобі діло до того, чи писав я, чи ні?

— Я вимагаю того!

Лірик запінівся і скакав як півень. Почали зглядатись офіціянти і прийшов навіть сам хазяїн.

— Ти замовчи, бо дістанеш по лиці, — сказав Ломов.

Лірик отетерів.

— Шо ти сказав? — підсунувся він ближче. — Шо ти сказав?

Поки Ломов устиг опамятатись, голосний ляпас повис у повітрі і Ломов скопився за щоку. Удар був такий несподіваний, що художник не тямив, що зробити і що почати.

— Ви — свідок, — сказав він до футуриста, тримаючись за лице.

— Ти йому віддай, Альоша, — сказав футурист.

— Це ж благородіє. Бий його, сукиного сина.

— Я його на суд!

— Кинь, ну його к чорту! Не віддав — пропало. Постав ще пляшечку.

Поет Соловейніков не чув порад футуриста, бо він швидко покинув столик і подався до виходу.

Ломов сидів, як божевільний, і тільки лупав очима, шукаючи співчуття товаришів. Пяна компанія на

всі лади почала заспокоювати покривдженого. Той нарешті почав плакати.

— Мене, художника першої марки, він ударив по обличчі! І хто? — приятель. Товариш! Є правда на світі? І за що, питаю я вас? За те, що залив йому за свої гроши пельку?

— Ти не зважай на нього, Альоша. Ти випий і все забудеш, — сказав футурист, наливаючи Ломову велику пивну склянку вина. — Випий, голубе, то тобі відразу поможе і на другий раз із лірою не водися, не братайся. Гади вони, сентиментальні. Та ще з благородних. Щось воно собі обдумало у своїй пяній голові і по кількох чарках вина вже раптом прокинулось почуття порядності. Дивись на нього, шпана! Я, Альоша, на твому місці зіздив би йому по лиці зараз же, а тепер пропало. Тепер ти пий. Ти, правда, не футурист, але художників не футуристів я ще можу терпіти, а тебе, Альошенька, я дуже люблю. Ти пий!

Він налив Ломову другу склянку і той випив одним духом.

— Тепер добре, тепер, усе пройде, як рукою здіймеме. Ти нам тепер розкажи детальчики. Приємно послухати. Твоя високошановна дама, Ніна Миколаївна, ніколи не довідається. Ти мене знаєш? Мовчу, як скеля.

Але Ломов не хотів говорити. Йому цілком зіпсуvalи настрій. Лице горіло з болю і сорому. Проклятий поєт своїми словами прибив його остаточно. Пригадав усе те, що забулось, уляглося, винайшов болячку, підогрів, розятрив рану і вона тепер горить, пече вогнем. Він навязав прокляту думку, від якої не так легко тепер відчепитись. Так. Ця думка тепер надовго засіла в голові.

Художник не міг відвязатись від думки про Таню. Вона ввижала і ввижала тут, у кутках задимленого тютюновим димом ресторану така, яку він бачив передостаннього разу, перед відїздом: заплакана, блі-

да, ослаблена, вона підносила на нього свої чорні очі і просила не покидати її.

— “Не кидай мене одну на сором, на сміх людський” — чує безмовні слова крізь гущу тютюнового диму. А футурист усе пристає зі своїм проханням розказувати детальчики.

— Замовчи! — кричить Ломов.

Футурист випростовується і дивиться здивовано на художника — чи він не здурів часом?

— Наливай! — кричить Ломов і роблено речеться.

Футурист наливає і вони плють знов.

Годинник на вежі вибиває другу. До сонної компанії підходить господар і каже, що ресторан закривається. Він просить покинути помешкання.

Художній критик, виспавшись, підводить свою важку голову і перепитує, в чім справа. Він просить пояснити, де він і що від нього хочуть. Йому дають пояснення і критик устає.

— Як іти, то іти.

Уся компанія підводиться, голосно відсуває стільци і хитаючись виходить на вулицю.

* * *

Страшній, нечуваний негоді, здавалося, не буде кінця. Уже місяць, як щоденно лили дощі, казився на горах вітер, шуміли води, бушувала Катунь. Алтайці висували голови з юрт і з жахом поглядали на небо. Гір не видно було. На них зависла, неначе з неба кинута, велетенська сіра губка. Її немов натискав хтось згори і вона виливала на землю море води. Вітер шарпав губку, роздирав її на шматки, і тоді з-поміж прорізів сірих клаптів показувались гори, але тільки на мить, бо розірвані шматки зливалися знов, як гумові, і закривали гори і світ.

— За кама мстить Ерлік, — говорили похнюпившись діди. — Він не подарує його смерти!

— Кінець світа надходить, — підтримували баби.

Як довго вони живуть, не памятають такого.

— Це ще не все, — казали залякані. — Ще інші гари зішли Ерлік. Катунь сердиться. Щодня прибуває води.

Рев Катуні заглушав слова, зливався з шумом вітру і долина стогнала. В аїлі було пусто, мертві. Нарід не виходив з юрт, гуртуючись коло вогню, обмірковуючи трудне становище.

— Сіна гниють, чим будемо годувати худобу? Тепер без кама боги зішлють заразу на худобу і коні, а потім і люди підуть, бо хто вилікує, хто поможе?

Це були найболючіші питання. Про них говорили в кожній юрті.

Таня вже два дні жила в свого діда, старого тульчі. По відізді Теміра вона боялась сама залишатися зі своїми думками, що зливними хмарами висіли над її головою. А для стареньких це були радісні дні. Вони не знали, як догодити своїй єдиній любій внучці.

Таня лежала на шкірах і сумно дивилась у тріскучий вогонь, слухала жалібного виття вітру. Біля ней сиділа її бабуня. Сиділа мовчки, задовольняючись самою близькістю внучки. Дідусь напроти з люлькою в зубах докидав до вогню свіжих полін і снопи іскоретіли вгору через чорний отвір.

У просторій шостикутній юрті було тихо, тільки вогнище весело тріщало і чути було, як дід смоктав люльку. Від діда падала чорна тінь на криві стіни. Від дрижання полуся держала велика згорблена тінь, витанцювала дикий, старечий, божевільний танок. Тінь прикувала до себе увагу Тані. І коли Таня дивилась на неї, то їй аж наче переставала боліти голова. Дивна тінь. Що вона тільки не виробляла? Вона тупцювала по шкіряних мішках із сиром, хиталась, киваала головою, зачіпала божків, що висіли в кутку, і деревяні божки шкірили зуби з утіхи, чи з люті.

Дідусь докинув дров, полуся на хвилинку погасло і тінь зникла. З вогнища пішли угору клуби синього

диму. Але це не був звичайний дим. Таня бачила, що кожний клубок набирає дивачних форм, потворних фігур, рукатих, ногатих, зі страшними голівами, людськими, свинячими, кінськими, собачими. Почвари немов десь бачені, страшно знайомі...

Бліснули знов вогники зпоміж полін: малі, червоні, лизнули поліна, і Таня побачила поміж почвами себе. Не було сумніву, що це вона. Вона ясно бачить, як вогняні язики лижуть її одежду, тіло... Але то не язики, то червоні руки почвар. Так. Це теж ясно. Вони піймали її і затягають у вогонь... Очі Тані розширились, вона побачила, що нещасній жертві нема рятунку, ось вона вже хилиться, хилиться і раптом... падає. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує. У хаті тихо і голос різко беться об стіни.

— Що з тобою? — здригується разом дід і баба і дивляться вистрашено на внучку. Таня засоромлена, червона, змита холодним потом сідає. Привид зникає, тільки серце беться часто, часто.

Нічого, вона мабуть заснула, бо таке щось приснилось.

— Ти дивилася, — каже дід упевнено, — ти не спала, — я бачив.

Може. Вона не знає, що з нею.

— Ти може хвора? — турбується баба. — Ти засни, ляж, доню, я накрию тебе, буде тепло. Ляж, дитинко. — А потім думає: “Якби заслабла, нема кому й порятувати”.

Але Таня не хоче спати. Ні, ні, вона не хоче і не засне нізащо. За весь свій побут тут, вона тільки раз спала спокійно, тоді, коли доктор сидів коло неї. Вона пригадує. Тоді вона виспалась за всі дні.

Таня чує, що треба заспокоїти старих. Щось конче треба сказати. Вона бачить, як вони стурбувались.

— Мені нудно, — каже Таня, — так нудно, дідуню. Ви колись грали мені, розказували про минуле,

а тепер давно вже нічого не кажете. Чому ви так, дідуню?

Дід падкує. Коли б він був знат, що це поможе. Він завжди готов. Він не знат, що Таня любить слухати. Сто разів він готовий кинутись у вагонь для неї, щоб тільки задоволити її.

— Заграй, розкажи що, дідуся.

Дід не дає себе просити. Він здіймає з кілка тобшур і настроює струмент. Бабуня з любовю поглядає на свого старого друга.

— Старий він уже, забув уже розказувати, — каже вона, ледве всміхаючись зморщеними губами.

— Колись замолоду, коли ще голос був, тоді послухала б... — І очі бліскають бабі. — У юрті люди не вміщалися. Скільки їх було, сиділи, як умерлі, так слухали. Люльки їм гасли в ротах, а ніхто не важився порухатись. Такий був дід. А тепер пропало, тепер не той став...

У голосі її і гордість за свого чоловіка, і тяжкий смуток.

— Старість, — каже дід, розуміючи смуток дружини, — старість. Думав онукам перекажу те, що діди навчили. Не дав бог онуків.

— А я, дідуню? — питає тихо Таня.

— Ти — дівчина.

Тим словом усе сказано. Доказувати дідові, що дівчина також людина, хоч вона найулюбленніша, було б даремне.

— Заграй, — просить вона, — заграй, дідуню, може і я навчусь.

Дід слухає. Він бренькає по струнах, бере на них кілька акордів і закриває рукою. Струни послушно мовкнуть.

— Про кого хочеш слухати? — питає він.

Коли б він знат, як їй це байдуже...

— Грай про кого хочеш, — каже вона тихо. — Усе цікаве.

Дід знову бренькає по струнах, з уст його зриваються розбиті слова і бреньчать в унісон з розбитим тобшуром:

— У межичасі між кінцем минулих прекрасних, спокійних віків, — починає дід, — і початком тих, що тепер надходять — прекрасних спокійних тисяч віків, у той час, коли жили сотні тисяч літ, повних спокою і щастя, великих радостей, за часів багатих, великих богатирів-завойовників, у один прекрасний час, твердий, спокійний, повний цілковитих, далекосяжних добродійств... Стопи сонця утвердились недавно, проповідано тоді вісімдесят чотири тисячі наук, почали тоді жити по вісімдесят тисяч літ на ново... У той прекрасний час утвердились, кажуть, держави і віра...

Дід замовк. Він задивився в огонь, немов чекаючи від нього надхнення. Бабуня вся перемінилась у слух, Таня ж лежала мовчки, з заплющеними очима.

Дід пригадав, знайшов перервану нитку, і знов почав мережати епопею геройську, стару, як нарід алтайський.

... Підноситься отчизна — святий п'ятдесятголовий Ханхай, що виріс під подихом вітру, підноситься сімдесят подвійних алтайських гір, що виросли разом з одним оголеним щовбом. Підіймається таємний Алтай, біліє десять великих морів-озер, з водами цілющими, нектарними. У тих кочовищах колишуються, синіючи, сині прекрасні сандалові дерева, зозулі кують радісно, солодко, звучно. Хитаються, колишуються кріслаті, прекрасні дерева, співають-шумлять різокольорові птахи. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі; на гірських царинах колишеться, усе наповнюючи і переплітаючись, темно-руда сандалова трава на чотирьох лукоріччях. Усі живі істоти — чотироногі, в щасті, в радості.. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі на

високих горбках, колишеться, усс наповняючи їй переплітаючись трава трьох лукоріч. Сніг на верхівях тане, шипить, тонкоголосі зозулі під ранковим жовтим сонечком кують, посідавши на вершечках високих сандалових дерев. Співають і щебечуть жайворонки і горобці шістдесяткох родів; лані сімдесяткох кольорів пасуться з тупотом...

Ось коротко, яка отчизна — високий, багатий Алтай.

Виріси, цілком заповнивши тінистий бік Алтая, табун рябо-гнідих коней пасеться спокійно. — Щіпають коні голівки трав, плють чистоту вод, кормляться соками трав. Була там неспокійна, червоно-рогоата худоба. Чорні й сірі бики бігають вузькими ярами гірськими так, що стогін стоїть, а зустрівшись один з одним — буються. Молоді бички їй корівки бігають, скачуть. Телята і телиці кружляють по вогких лукоріччях і пасуться. Були там сніжнобілі вівці, що заповнили устя тринадцятьох алтайських перевалів і їх стерегло ціле покоління народу. Барабани та кізли ходять окремо, кізлята і ягнята блеють голосно...

Тими кочовищами, водами, тою державою, вірою, тою худобою, людьми, усім володіючи від народження, був славний витязь...

Тихі дідові слова линуть, тремтять, як материна пісня над колискою хворої дитини. Таня, як хвора дитина, нечує їх. Слова дідові колишуть її думи-горе, але заколисати не в силі. Занадто розгулялось воно, занадто воно велике. Заняло воно кожний куточек її душі, розсілось, розгостилося, як у власнім домі, надовго, назавжди...

Дід замовк і Таня розплющила очі. Вона, як мірошник, що прокидається зі сну, коли млин стане. Вона переносить погляд на діда. Той дивиться зосереджено в огонь, шукаючи знов увірваної нитки

своїй повісті. Нарешті знаходить обірвані кінці, звязує їх і тягне дальше:

...Батьком його було синє Вічне Небо, а матірю Корувата, Золота, Велика Земля. Постав він на світ із узористого, чорного каменя, що з'явився на перехресті трьох балок, сам від себе розколовшився...

Нитка знов увірвалась, як павутина. Дід плямкає язиком, йому пересохло в горлі. Він наливає собі деревяну мисочку араки і випиває. Потім поволі набиває люльку й запалює. У юрті тихо, тільки вогонь тріщить. Баба сидить мовчки, заслухана; вона не ворушиться, як камяна. Раптом понісся по юрті, як шелест вітру, ревний, дівочий плач...

Старі притомніють і здивовано поглядають на Таню. Вона плаче. Довше не було сил вдергатись. Здавленій плач вирвався нарешті і забився об стіни юрти, як пташка.

— Шо з тобою, доню? — питает налякані бабуњі, але відновіді не може дочекатись. Дід вішає на кілок інструмент і журними старечими очима дивиться налюбому внуцьку.

Коли б хоч причину сказала, а вона мовчить.

Таня довго ридала, довго тряслась, доки не вилилось горе поза вінця, і тоді вона трохи заспокоїлась і стомлена заснула. У сні вона здригалась, кричала, стогнала. Старі просиділи над нею всю ніч. Боялись порушитись, боялись поділитись своїми враженнями і здогадами, щоб не розбудити дівчини. У своїх старечих головах вони чогось догадувались, серця їм щось підказували, але вони не говорили з собою. За довгі пережиті роки вони навчились розуміти себе без слів.

У юрті погас вогонь. Крізь отвір угорі продиралось пасмо сірого денного світла разом із краплинами води. Дощ не вщухав.

* * *

Заняття в класі скінчилось і Таня з жалем від-

пускала своїх школярів. Години навчання в школі були тепер найприємніші години її життя. Тут вона забувала свої муки, тут заспокоювала свої нерви. У школі вона була давньою Танею, але дома щораз більше боялась залишитися сама, бо тепер ще настриливіше верталися до неї нерозгадані думи, а вночі мучила безсонниця, заявлялися дивні гарячкові привиди і мучили до одуру.

Діти поволі складали свої книжечки, зшитки і лініво простували до дверей, немов жалкуючи, що так швидко скінчилось навчання.

А сьогодні тьотя Таня таку гарну розказувала казку, про такі далекі країни, де нема нічого — тільки сніг і лід і де живуть тільки білі ведмеді і білі лиси і звіри, що перебувають у воді і не мають ніг, а плавці, як риби. І ще розказувала про такого чоловіка, що пройшов ті страшні снігові поля і дійшов аж до того місця, де є середина землі. І розказувала, що в тих краях півроку день, а півроку ніч. Страшно в тих краях, але слухати дуже цікаво...

Діти з жалем покидали клясу і, проходячи повз Таню, щиро прощалися з нею.

— До завтра, діточки, до завтра, — говорила вона, пестячи очима чорні голівки дівчаток і хлопчиків. Дівчаткам з-під круглих обшитих футром шапочок визирало по шість чорних кісочок з уплетеними мишлями і іншими прикрасами, хлопчики ж, були здебільшого стрижені, але дехто з них ще й досі носив косу, звичайно скарлючену, тоненьку, як мишачий хвостик.

— А ти, Манзирку, коли кісочку зріжеш? — спітала Таня, спіймавши за руку чорнявенького хлопчика, що проходив повз неї.

Хлопчик почервонів і закліпав скісними очепятами.

— Я давно б зрізав, та мати не дозволяє, — сказав з жалем.

— А ти скажи матері, що до школи з кісочкою хлопчикам ходити не можна. Кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, а школярі ні. Гляди, щоб завтра прийшов без кісочки. Добре?

— Добре. Коли мама не схоче, сам зріжу, — сказав Манзир. — Це неважко. Взяв ножа, раз — і нема. Таня приязно погладила його по голові.

— Самому не можна, — сказала, — треба, щоб мати зрізала. Ти тепер додому?

— Не знаю, мабуть побіжу на Катунь. Там вода! Ще ніколи такої не бачив. Уже й пором не ходить, страшно.

— Краще йшов би ти додому. Що там робити над Катунню? Іди додому. Підеш?

— Мабуть піду... До побачення.

— Будь здоров.

Через хвилину кляса спустіла і Таня залишилась сама. Вона важко впала на стілець, зітхнула і сумно ітянула крізь заплакане вікно на сіре непроникливе небо. “Сумно на світі” — подумала вона — “дуже сумно”.

Дощ, що лив ще перед хвилиною, вщух, але, здавалось, не надовго. Здавалось, вщух на те, щоб набрати сили і полити ще сильніше. Ранок швидко змінив вечір безконечно довгий і вів за собою ще довшу, глуху, безвідрядну, осінню ніч. Таня думала тоскно про ті страшні ночі. Вона так стомилася останніми часами тим страшним чеканням, що нічого не хотіла — тільки виспатись, але, коли приходила ніч, сон тікав, як злодій з її кімнати, недоторкнувшись навіть повік.

Задивившись у сіру далечінь, вона не помітила, як перед вікном виросла висока юнацька постать у баранячій шапці.

— Гей! Є там хто? — крикнув юнак.

Таня здригнулась, встала і підійшла до вікна. Це був листоноша. Як вона забула про нього? По-

бачивши Таню, він поздоровкався і помахав у повітрі листом. Вона пізнала лист, зблідла і простягнула руку до листоноша крізь вікно.

— Дочекались? — сказав приязно.

— Спасибі! — дочекалась. Та в словах і рухах не було вже ні хвилювання, ні радости. Вона сама дивувалась зі своєї байдужності.

Повернулась до столика, розриваючи по дорозі кверту. Лист був справді від нього.

“Любий друже! — писав художник. — Причини моєї довгої мовчанки шукайте в душевній боротьбі, що точилася у мені з виїзду з Алтаю і від Вас. На наше спільне нещастя ми познайомилися і з першого ж разу, здавалось, покохали одне одного. Але чи так було насправді? Ви покохали мене, я знаю. Ви покохали першим дівочим коханням, чистим і щирим, і на жертівник любові зложили все, що Ви мали святого, все віддали. А я? Тут і вся трагедія. І я покохав Вас. Я буду щирий, Ви вимагаєте того від мене. Я покохав Вас, але кохання показалось нетривке. Воно не зродило любові, воно згасло, перемінилось у приязнь і може й довічну дружбу. Що Вам з того? Чи може вона Вас задовольнити? Не може — відповідаю. Кохання згасло. Я почув це ще у Вас. Ще тоді, коли Ви розкрили передімною свою велику тайну. У іншому випадку я повинен би бути щасливий, але я не почув щастя, а навпаки, я почув, неначе хто привязує мені до ноги тягар, який мені доведеться тягнути ціле життя. Я порадив Вам тоді звільнити себе й мене від непосильного тягару, але Ви, як і можна було чекати, не погодились, бо кохали. Я не напирав більше, бо Ви й слухати не хотіли мене. Я поїхав, не сказавши Вам більше нічого. Хотілось самому випробувати себе. Я подумав: там, далеко від неї, почую, чи люблю її і, коли вона мені стане конечна, вернуся і візьму її до себе назавжди. Та вийшло інакше. Коли б не цей неприємний факт,

я згадував би Вас, як прекрасний сон, а тепер я му-
шу згадувати Вас, як після прекрасного сну непри-
ємне пробудження. Але ще не пізно. Ви подумайте.
Ви молода, навіщо Вам звязуватись із неприємним
клопотом? Ви можете завжди звільнитись від нього.
Напишіть тільки, а я вишилю негайно скільки хочете
грошей, і Ви вибавите себе і мене від великої не-
приємності. Я підкрайно великої, бо для мене
цеї факт буде страшно небажаний, накинутий про-
ти моєї волі. Я мав Вас завжди за дуже розумну і
розвинену жінку. Будьте такою до кінця. Тоді Ви
забудете мене й власніте своє життя, а коли ні,
дитина Вам буде докір на ціле життя. Я не відмов-
ляюсь звичайно від матеріальної підтримки, але за-
повідаю, що дитини не визнаю за свою. Отже, за-
мість родити безбатьченків, краще Ви послухайте
мене. У всякому разі Ви відпишіть негайно, що Ви
вирішили. Не пишіть про себе, бо навряд чи це Вас
цікавить..."

Кинула на стіл листа і сперлась на спинку
стільця.

— Дочекалась, — шептала, — дочекалась...

Її уста шептали якісь незрозумілі слова, з очей
котилися слізни тяжкої образи. Котилися безволь-
ні, як перли по блідому безкровному обличчі.

... "Неприємне пробудження..." "непотрібний
клопіт..."

"Не визнаю дитини..."

Раптом зірвалась із стільця, як обпарена. З не-
вимовною злістю вхопила листа і подерла на дрібні
шматочки. Здригалася з огиди.

— Навіть нічого нового не міг написати! Онє-
гін! Новочасний Онєгін пише до алтайської Тані!

Від раптового пориву, від приступу гніву вто-
милася. Білі тонкі пальці впилися в чорне волосся
і сама знов безсильно впала на стілець, поринаючи
в півомертвіння. Не хотілось уже нічого. У голові

не було думок, не знала нічого. Її блудні очі безвольно блукали по стінах кляси, немов шукаючи чогось...».

Із-за старої мани Азії виповз чорний тарган, сів на стіні і зарухав вусиками. Дивним магнітом притягував він зараз же Танину увагу. Єдина жива істота серед цієї пустелі. Біла стіна була продовженням безбережного снігового, підбігунового поля, а тарган — маленький досліджувач. Він то поз, то ставав, немов провалюючись у снігу. В її уяві він набирав людських форм. Над розколинами стіни він довго сидів і думав, як їх перелісти. Коли можна було, обходив, коли ні, брав їх на провал і далі йшов швидше. Покрутившись на стіні, він різко повернув назад і почав спускатись на південь. “Тепер іде відкривати південний бігун” — подумала Таня. Йі пригадалась відповідь хлопчика на її питання, чи тепло на південному бігуні — хлопчик сказав, що тепло. Тарган без сумніву прямував до тепла. Він швидко перебіг Азію, перескочив через Алтай, Монголію і знов опинився на стіні. Він так різко вирізнявся на білій стіні. Посидівши, порухавши вусиками, тарган знову заметушився. Таня думала, чи полізе він до пічки, чи ні, чи розумний з нього досліджувач, чи ні. Тарган наче прочитав її думки. Він швидко зорієнтувався і попрямував до пічки, та, пробігши шмат дороги, знову став. Може він бачив її і з острахом ставав щохвилини, але коли віддалі від пічки стала цілком невеличка, він розбігся і з розгону шугнув у дірку...

Таня зітхнула і піднесла голову. В клясі темніло. Треба було йти додому. Вона встала, одягла свою чорну, шкіряну курточку. Каскетки десь не було. Почала розглядатися за нею, але за вікнами пронісся раптом дивний, зловісний крик.

Хтось біг айлом, вигукуючи якесь незрозуміле слово.

Таня покинула шукання і почала прислухатись. Крик затих, але за кілька хвилин пронісся знову вже ближче.

— Катунь!.. Катунь!.. — тепер виразно бився із вітром чийсь знесилений голос і мовк Через хвилину Таня почула чавкання по болоті чиїхсь чобіт і знов цей розпачливий крик під самими вікнами: — Катунь!.. Катунь!..

*

Нечувані дощі на Алтаї зробили своє. Гори перемінились в один суцільний водоспад. З калюж поробились озера, з джерел потоки, зі струмочків ріки і вся та маса води, омивши гори, вливалась, нарешті, у Катунь. Ріка здулась. Заскрипіли береги. Клекочучи її пінячись, прийняла вона бокові води і понесла у долину. Та вони плывли з усіх боків без перерви, не вміщаючись. Ріка набирала. Серединою її котилися вали, як велетенські казкові сірі коні, ржали на порогах, близкали мокрими хвостами, кидались на гранітові пороги, кусали їх, і пороги злякалися, сковалась, перемогли їх коні. Ріка залила пороги до краю і попливла понад ними рівною масою, тільки внутрі, де заховались вони, дудніло і гуло. Біловодна священа ріка показувала алтайцям свою могутність. На її спіненій гриві плывли копиці сіна, дерева, повиривані з корінням, столітні кедри, обламки юрт, корови з обдутими набряклими животами, лошата, вівці.

На двох високих берегових скелях над Катунню стояли люди: чоловіки, жінки і діти. Дрижачі з холоду і жаху, дивилися на ріку. Сюди збіглися вони з усіх кінців аїла, щоб слідкувати за рікою, щоб бути напоготові. Жінки, прочуваючи лихо, плакали.

— Пропали ми, люди, — сказав доморослий тельгочі*), старий, сивий алтаєць в одному гуртку. — Це кара. Я казав, що так буде. Ще не такі кари зішло

---

*.) Тельгочі — віщун.

Ерлік на нас. І по заслuzі. Нарід безбожний став. Молодь не вірує в богів, жертв не приносить, не слухає батьків. За повінню піде голод. Сіна позносило, худобу забрало, юрти повалило. Буде голод, пошестъ буде...

Старий дід із маленькою косичкою стояв згорбившись над кручею, як ворон у дощ, хитався, як ворон, і крякав. Але його ніхто не слухав. Діти тулились до материних спідниць і кричали. Матері не спокоювали їх, вони самі дрижали від смертельного жаху, вони охали, зносили руки до неба, але їх стогонів і криків не почуло небо. Їх заглушала шумом страшна ріка. Вона прибувала з кожною хвилиною, наповнивши береги до країв і, нарешті, не вміщаючися в них, вдарила убік і широким потоком побігла до села.

— Вода за нами! — почувся крик.

Люди, що стояли на одному горбку, побачивши, що вода справді бурлить уже за ними і може їх відтяти від села, кинулися назад. Бродячи по кістки в холодній воді, що заливала їх долину, вони пігнали до села, та води випереджали їх, малими хвильками вони завойовували собі щораз більший простір, щораз ширшу територію.

Скеля спустіла вмить. Попереду бігли жінки, тутячи до грудей діток, ззаду чоловіки, а за всіма поволі пілентався дід, потрясаючи косичкою і розказуючи про кари божі.

Його юрта стояла високо і він не боявся, що її зале вода.

Нараз пролунав пронизливий жіночий вереск на другому горбку. Там була якась метушня, люди збіглися до купи і з купи раптом вирвалась якась жінка і кричучи побігла в село. Утікачі не спинилися, не звернули уваги, бо кожний думав про себе, про нещастя, що спіненим конем гнало за ним...

* * *

Керована якоюсь внутрішньою силою, приспаним інстинктом, Таня вийшла надвір. Побачивши здалека метушню переляканіх людей, почувши їх крик, вона подалась на ріку. У шкіряній курточці, з непокритою головою, не обминаючи калюж, вона йшла по воді, немов не помічаючи її. Вона йшла туди, звідки бігли люди. Їх бігло тепер багато — ціла юрма. Попереду, ревучи диким нелюдським голосом, бігла жінка. Порівнявшись з Танею, вона вхопила її за рукав і шарпнула щосили. Таня спинилася мовчки і подивилась на неї байдужими очима, дивуючись, чого вона хоче від неї?

Жінка перелякалась Таниніх очей.

— Чого дивишся на мене? — крикнула жінка. — Не знаєш? Манзир...

— Що Манзир? — спитала Таня, сонно пригадуючи свого школярика з чорною голівкою і маленькою кісочкою.

— Манзир там, у ріці...

— У ріці? — перепитала Таня.

Її пригадується чорний тарган із такими смішними вусиками, що відкриває бігуни... Таня всміхнулася.

— Чого смієшся? Манзир мій зірвався зі скелі. і єтонився...

Розхристана жінка пустила Танин рукав і, ревучи звірячим ревом, побігла до села.

Таня подалася на скелю, що на неї показувала жінка. Це була колись улюблена її скеля, конечне місце її прогульок. З неї вона могла колись годинами вдивлятися в любу ріку. Таня подалася туди. Люди, біжачи з кручин, завертали її, показували на небезпеку, але вона нікого не слухала. Бродячи щораз глибше у воді, вилізла, нарешті, на горбок. Вода прибувала безупину і заливала долину щораз ширше, щораз глибше. Вона заповенила вже всі вулички в аїлі, позаливала хліви, де стояла худоба і вівці, вдиралася

до юрт. Люди поспіхом сідлали коні, навантажували на них щоцінніше хатнє добро. Жінки привязували до сідел мішки з копченим прасованим сиром — хлібом алтайським, заготовленим на зиму, зверху клали дітей і їхали в гори увищі місця, де не могла їх дістати вода. Залишивши скарб на вищих місцях, хто мав час вертався назад забрати рештки вбогих пожитків, але траплялося так, що вже не було чого брати; вода замулювала юрти, ламала їх. Багато з тих, що поверталися вдруге, втретє, не заставали на місці своїх житл. Розглянувшись довкола, не бачили нічого, тільки безбережне море, серед якого, як обпалені інні, стирчали де-не-де до половини залиті брудними водами юрти. А на обрії, на скелі, над кручею, бачили одиноку чорну постать, що стояла нерухомо, як спижевий памятник...

Це Таня. Вона стояла нерухомо і поглядала на воду. Очі не спочивали. Було на що подивитись, але мозок спав. Вода котила на своїх спінених хвилях інораз нові предмети. Ось вона понесла цілий стіжок сіна, ось несе осідланого коня, ось почорнілі рештки розваленої юрти. Таня пропускає все це з убійчою байдужністю. Перед нею щось далеко важніше, ніж це. Перед нею... маленька пташка, що не знати як потрапила у воду. Вона крутиться в водовороті біля самого берега. Крильця розпущені, на середині синенькі блискучі плямочки... “Це трупик Рамеза — думає Таня. — Бідна пташко, бідна сирітко, чого ти не береглася води?”

Пташка крутиться у вирі білої спіненої води, вода творить глибоку лійку. Пташку зносить туди і вона щезає з очей, але за хвилину знов виринає і знов бігає довкола берегів лійки. Коли пташка виринає, лице Тані прояснюється, коли ж поринає, хмурніє. Та нарешті пташка потрапляє у ще глибшу лійку і більше не показується. Таня напружену дивиться у воду. Їй страшно хочеться ще раз побачити пташку.

Ще раз, ще тільки один раз. Бажанню її цемає меж. Бажання її межує з божевіллям, але пташка не показується. "Вона мусить показатись, — думає Таня, — мусить!" і вона стоїть, як закамяніла, і дивиться в воду. А води все прибуває і прибуває. Де недавно ще вона несміливим струмочком продиралась у долину, тепер пливе розшалтілим річищем, не боячись ніяких перешкод. Вона занесла, залила майдан, де недавно ще гралися діти, залила всі криві вулички аїла, по-змивала всі юрти і на місці зеленої долини, між двома пасмами гір, бушує грізне холодне море. Із моря виринають де-не-де дерева своїми коронами і невеличкий шматок скелі, на якій, здалека, як обгорілий пеньок, стоїть Таня.

На землю швидко падала ніч. По узбіччях гір запалили вогнища. Над вогнищами посився плач і лемент, а вище, на чорних скелях, де розсілась ніч, сичали й плакали сови, вторуючи тим, що плакали білія вогнища. Цілу ніч не спали селяни, щоб бути напоготові, коли б вода підіймалася ще вище. Усю ніч волали до богів і духів, обіцювали жертви, але боги мовчали безсильні і тільки страшно і грізно шуміла священа ріка алтайців Катунь, і тільки страшно клекотіло на місці їх убогоого селища невмолиме, жорстоке море, а вгорі, де чорні скелі, де розсілася ніч, плакали сови і вторували тим, що лементували білія вогнища...

Усю ніч горіли вогні, усю ніч шуміла Катунь і бушувало море. Коли ж засіріло небо і перший раз за цілий місяць виглянуло сонце, то над водами стояв білий, як молоко, густий туман. Він поволі почав підноситись угору, відкриваючи обрій. По деревах, що стирчали з води, люди пізнавали місця, де стояли колись їх житла, бо більше з води не видно було нічого. Вода залила і скелю над кручею, де ввечері стояла одинока, чорна постать. Ранок не застав уже там нікого.

* * *

У Чемалі повінь наробила б багато шкоди, коли б заздалегідь вжиті заходи не дали розгулятись стихії. Вода порозивала дороги над Катунню, залила майдан коло спустілої церкви і підмила кілька юрт, що стояли найнижче. Село Чемал стоїть на високому березі Катуні і воно природно захищено від повені, але вода безперечно залила б село, коли б не швидка рятівника акція. Чемальська молодь утворила рятівницю дружину і на чолі її стали два досвідчені чоловіки — Іван Макарович і доктор Темір. У долинах, куди могла прорватись вода, вони поробили деревяні дамби, навозили землі і каміння і загатили воді дорогу до села. Вона просякала, правда, місцями і бігла на майдан, але проходи утворені в гатках забивали на ново, а воду спроваджували ровами за село. Іван Макарович і Темір із головою впірнули в роботу. Вони самі копали рови, самі насипали землю, вони керували роботами, видавали розпорядження, накази, і всі їх слухали, бачачи їх уміння і досвід.

— Інженер Манченко радів би, побачивши нас, — промовив Іван Макарович до Теміра, витираючи спіtnіле обличчя.

— Індустріялізуємо країну, — сміявся Темір.

— Не знати як він там відчитався зі своєї роботи? Бідний хлопець. Скільки сподіванок було, і все лішло марне! Тут ішё і нашої вини трохи. Занадто недовірливо поставились ми зразу до його роботи.

— Трудно просто було повірити, — сказав Темір.

— А даремно, він був серіозний чоловік, йому можна було вірити. Неприємне те, що не пише нічого.

— То правда, обіцяв, повинен був написати, уже час, хоч ви знаєте, як до нас іде пошта.

— До речі, сьогодні повинні були пошту привезти, — пригадав Іван Макарович, — ви дістали що?

— Я ж дома не був. Цілу добу вже сиджу над рікою.

Вони обидва рівночасно глянули на ріку.

— Чи довго ще вона буде казитись?

Доктор Темір був певний, що це вже кінець.

— Дощ ущух, вода повинна спадати.

— Вона і спадає, — сказав молодий парубчик, що нехочачи боком слухав їх розмову.

— Невже спадає? — зрадів Іван Макарович.

— Подивіться.

Іван Макарович і Темір вилізли на дамбу. На верхній дощі лежала рівна мокра смужка на два-три сантиметри завширшки.

— Вода спадає! — крикнув Іван Макарович, — слава! Ми перемогли стихію!

Літній чоловік радів, як хлопчик. Йому хотілось підскакувати і бити в долоні.

— Ви ще не дуже — спиняв його Темір, — Катунь капризна, як розбещена жінка, вона ще може себе показати.

— Ні, ні, небо випогоджується, більше води не прибуває. Такого високого рівня води я, відколи живу, не памятаю, а прожив я над нею, нікуди не відїжджуючи, 47 літ.

— Так таки не відїджали? — спитав Темір.

— Щи-бо ні. Моїх виїздів до Бійська я не вважаю за виїзд, і то я там довше ніколи не сидів, як тиждень. А поза Бійськ я жадного місяця не знаю.

Темір здивовано підніс очі. Він не знав про це, перший раз чув. Як так можна було жити?

— Вас ніколи не тягнуло в чужі країни, міста? — спитав Темір.

Іван Макарович не збентежився і не засоромився.

— Читаючи про ті країни, міста, — тягнуло туди подивитись, але коли б до того дійшло, щоб поїхати, я б відмовився, — сказав він широ. — Я не уявляю, як можна жити без гір, рідного Алтаю? Я боявся б, що умру там на чужині.

— І ви хочете нести культуру в край, не бачивши й одним оком культури?

-- Я хотів би для своєї отчизни всього, найкращого на світі. Ну, як там хлопці? Не спадає вода більше?

— Спадає, — сказав парубок із дамби.

— І багато?

— Спала ще з на два сантиметри.

— Тепер можна йти до хати. Залишити дежурних — і до хати. Ви залишитесь на дамбі? — спитав він хлопця.

— Залишусь, ідіть спочивати, — сказав парубок і цикнув крізь зуби на воду.

— Ходім, докторе, якби що трапилося, нам дадуть знати. На все добре, хлопці, — гукнув він.

— На все, — відповіла молодь.

Увійшовши до хати, приятелі застали Ганну Степанівну в сльозах. Заскочена приходом Теміра, вона не встигла витерти сліз і скрити свого хвилювання. Веселий настрій Івана Макаровича при виді їх зник вмить.

— Чого ти плачеш, Ганнусю? — спитав він дбайливо свою дружину.

Ганна Степанівна витерла фартушком очі.

— Не плачу, — сказала вона, — але чогось мені страшно, що з Танею. Там така низька долина, певне залило всю.

Чоловіки зрозуміли, що Ганна Степанівна має рапцю. Дивно, що за роботою вони забули про це. Іван Макарович почав потішати жінку:

— Вона ж не дитина, — сказав він, — чого ти боїшся? Живе вона певне в діда, юрта їх висока, боятися нічого.

Своїми словами він заспокоював і себе, бо йому чогось раптом стало незрозуміло важко.

— Мені чогось так сумно, ще не можу собі місця знайти. Не знаю чого. Василь привіз листа. Я не хотіла показувати тобі, щоб не розстроювати. Казав Василь, що до Тані був учора лист також.

— Від кого лист?

— Та від...

Вона зразу не відповіла, зустрінувшись з допитливими очима Теміра.

— Не буду скривати, — сказала по хвилині, — від московського високого гостя, що тут був у нас.

Іван Макарович сильно змішався. Ганна Степанівна подала йому листа.

— Прочитай і дай докторові Темірові, — сказала вона.

Іван Макарович швидко пробіг листа очіма і затиснув зуби.

— Прочитайте, — сказав він, передаючи листа Темірові. Той, неохоче, з обридженням, як щось слизьке, холодне взяв листа. Читаючи його, мінився від негодування. Деякі місця в листі прочитав двічі. Ганна Степанівна не спускала з нього очей.

— Падло! — сказав по хвилині Темір, — він і їй певно таке написав.

— Не інакше, — погодилася Ганна Степанівна, — це інакше, а таке.

Доктор Темір зірвався піби хотів бігти до нього, або до неї. Але швидко погамувався і сів.

— Я турбуєсь, що з нею, — говорила Ганна Степанівна. — Я так чогось боюсь. Ти старий не міг так зробити, щоб вона була тут і жила з нами? Скільки я не напросилася, а тепер не знаю, що з дитиною робиться. Там повінь мала бути велика. Місцевість дуже низька.

Іван Макарович приняв докір дружини. Люди в нещасті завжди шукають винуватця свого нещастя, хай це буде і любий чоловік.

— Сама вона не хотіла жити з нами, — промовив він сумно, — я не знаю, навіщо ті докори, коли і так мені вже досить усього, коли це нічого не поможе.

— Я не докоряю, але та повінь мене так турбує.

— Повінню нічого турбуватись. Вода прибуvala

вдень і не раптом, а поволі, так що втекти можна було.

Іван Макарович заспокоїв дружину, але чув, що самого щось так ссе, так мучить. — “Лист зробив сильне враження на дівчину, а вона така божевільна...”

Ганна Степанівна тихо плакала, доктор сидів, похиливши голову. — “Чого він тоді вилікував його? Не вилікуй я його тоді, про нього б уже забули”. Темір уявляв собі, що він зробив би, як би зустрінув його тепер, отут денёбудь. Щоб він зробив? Бити! Бити хотілось довго і страшно. Бити! Не стріляти, а бити ломакою по голові, по спині, по ногах, — бити і бачити, як він корчиться в болях під ногами. Топтати його ногами, дивитись, як він плює кровю, топтати, аж доки не спустить духу!...

Доктор Темір заціпив зуби, витріщив очі і стогнав, неначе він мав його вже під ногами і знущався з нього.

По хвилині опамятається і заспокоївся. Встав із крісла і сперся на вікно. Перед ним лежала пуста вулиця, людей не було, на подвір'ї сусідів, що мешкали напроти, грались молоді собаки. Вони обіймались, стоячи на задніх лапах, і намагались укусити один одного, то знов, розчепившись, бігали один за одним зі спущеними хвостами. Доктора Теміра заняла забава собак і він на хвилину забув про все. Раптом перед очима проїхав чоловік верхи. Доктор Темір машинально повернув очі на нього. Це був незнайомий йому алтаєць у довгім кожусі, підперезаний ременем, він розглядався довкола, шукаючи когось очима, і даремне, бо навколо нікого не було. Люди втомлені вичікуванням різних несподіванок від Катуні й участю в рятівничій акції, переконавшись, що ріка більше не загрожує, відпочивали в своїх житлах. Незнайомий алтаєць, побачивши через вікно доктора Теміра, кивнув головою, щоб він вийшов.

Доктор Темір здригнувся. Його охопило раптом

якесь неприємне прочуття. Він був певний, що приїзд цього чоловіка має якийсь зв'язок із Танею. Відступив від вікна і глянув на своїх господарів. Вони сиділи згорблені, сумні, з мокрими розчертінами очима.

— Якийсь чоловік підіхав під ґанок, — сказав Темір, — видно до нас.

Господарі одночасно скочили з місця, але в кухні вже почулись кроки незнайомого чоловіка. Через хвилину тихо відчинилися двері і в них показалась його чорна кудлата голова.

— Єзень! — сказав чоловік увійшовши.

Їому відповіли заклопотано, чекаюче. Чоловік водив очима по присутніх, угадуючи, чи знають вони що, чи ні.

— Мене післав дід Токпак, — почав він поволі.

На нього піднялися троє поблідлих облич, упились три пари вистрашених очей. Ганна Степанівна закрила мимоволі руками вуха, щоб не почути того, що він скаже. Але вона почула, бо слова ті були такі, що пройшли б крізь мур. Вони без труду пробили собі путь до її вух і мозку.

— Дід Токпак просив передати, що дочка їх Таня втопилася...

По кімнаті пролинув тихий зойк, як плач голодного бурундука, і все замовкло, а післанець говорив далі:

— Тоді, коли вода найбільше прибуvalа, вона пішла над кручу і більше не вернулась: Катунь зebraла собі її в жертву, за спасіння аїла.

Доктор Темір, що досі стояв закамянілий, зірвався до післанця і вхопив його за груди.

— То правда? — крикнув він.

— Правда! — перелякався чоловік. — Люди бачили її над кручею до пізнього вечора, коли вода залила ввесь аїл, вона стояла там, а вранці вже не бачили нікого.

— Може вона вернулась?

— Звідти вернутися не можна.

- Чому ж ви не врятували її?

Темір верещав і тряс чоловіка, як грушу.

— Свою худобу і дітей рятували. Човнів нема в нас. Нічим було підіхнати до неї. Але це, може, краще, що вона втопилася.

-- Чому? — заревів Темір.

— Ріка хотіла жертви, — сказав чоловік, — дісталася її і заспокоїлась. На другий день вода впала.

Темір оставпів від тих слів. Вбити цього темного чоловіка за ті слова? Перед ним стояв увесь народ. Уся страшна безбережна алтайська темрява, тяжка, незглибна, накопичена століттями.

Чоловік не зрозумів докторського жаху. Заоченої тим, що його слухають, розказував далі свою повість.

— У неї злий дух вселився і помішав її розум. Так казали люди, що бачили її останнього разу.

Доктор Темір оглянувся на хату. Його господарі лежали зомлілі. З їх лиць визирала смертельна блідість.

— Води! — закричав Темір. — Але в хаті його ніхто не почув. Післанець, побачивши роботу своїх слів, скористав із замішання доктора, висунувся за двері і зник.

Доктор Темір побіг по воду і заходився тверезити зомлілих.

Повернувшись додому пізно, Темір, не запалюючи світла впав у фотель. У душі була страшна порожнечка. Не хотілось нічого ні думати, ні робити. Він був подібний до скупаря, що все життя збирав золото і ховав у скрині, і те золото одного дня вкрали злодії... Доктор Темір зізнав, що втратив усе, що мав найдорожчого, — ба, втратив усі надії, без яких неможливе життя, і тепер не залишилось нічого. Він чув, що життя зробилось непотрібне, але почуття

свого він ішо не погодив із думкою, що спала стомлена, побита сорокатим жмутком останніх подій. У всьому тілі чув страшенну втому. Болів кожний мяз. Витягнувшись у мякому кріслі, прислухався, як біль холодною струмкою майнув по ногах, по спині, руках. Тільки голови не зачіпає, бо голова знецуплена синь. Широко розіплющені очі встремились у степлю. Їм боляче рухатись.

До кімнати ввійшла стара Тібан. Ставши біля порогу, завагалась, чи йти далі, чи ні. У кімнаті було темно; при свіtlі молодика, що кидав у кімнату слабеньке свіtlо, вона бачила нерухомий силует сина.

-- Ти спиш, сину? — спитала вона тихо, ледве чутно.

Доктор Темір прокинувся від дивного півсну. Не вірячи собі, що йому не приснилось, підвів обважнілу голову.

-- То ви, мамо?

-- Я, сину. Я питаю, ти спиш?

-- Ні.

-- Може свіtlо засвіtitи?

-- Свіtlіть, байдуже.

Стара засвітила лампу і поставила на стіл коло сина.

-- Ти певно голодний, сину? — спитала вона дбайливо.

-- Ситий, мамо, ситий.

Мати прийшла з чимось, хотіла щось спитати, але не зважилася. Вона складала на його столі десять разів складені книжки, папери, чекаючи, аж він сам заговорить. На столі лежали окремо свіжі газети, яких він ще не бачив.

-- А тут газети є, сину, — сказала вона, не дочекавшися слова від сина.

-- Добре.

Розмова ніяк не могла початись. Стара знала, що

ї дальші намагання будуть даремні, і тихенько подалася до дверей.

— Я пізніше зайду, — сказала, відчинивши двері. Син не відповів.

У хаті знов зробилось тихо. На дворі стояла погідна ніч, через вікно поглядав одним ріжком молодик. Доктор Темір сидів тепер у фотелі, як хворий або дуже п'яний. Він розставив на поруччя руки, витягнув ноги, голову опустив на груди і знов запав у півсон, півнебуття. Нарешті, підвів голову. Його присліпуваті очі без окулярів були мутні, без життя. Повів ними по кімнаті, шукаючи чогось. У голові пересохло, хотілось запалити цигарку. Нишпорив рукою по столі, шукаючи тютюнірку, але вона була у пальті. Намацав газету і підніс її до очей. Розложив газету і почав пильно читати, притуливши її до самого носа. Прочитав старанно передову і наступний розділ, не зрозумівши у висліді ні одного слова. Тоді почав перебігати очима зі статті на статтю, з заголовка на заголовок, але читання не викликало в його мозку ніякого рефлексу. Зневірившись, уже хотів кидати газету, як раптом його зацікавив один анонс, написаний товстим шрифтом. Цей анонс стояв у розділі "Музика й мистецтво". Товсті літери кричали: "Виставка картин".

Темір почав пильно читати анонс. Там говорилось, що влаштовано виставку картин найкращих художників Москви всіх шкіл і напрямків, як річний підсумок їх праці. Серед прізвищ художників доктор прочитав прізвище Ломова. Цей анонс Темір прочитав одним духом і на диво ясно зрозумів. Не доводилося читати вдруге.

Згадка, прізвище ворога, вмить розбуркали його приснану думку. думка почала швидко ворушитись, як відігріта в зимі комаха.

— Убивця! — прошепотів Темір. — І він живе! Він ходить, сміється, любить, готується до виставки,

збирається зажити слави, а його жертва лежить десь тепер на дні холодної ріки! Таню! Таню! — завив Темір не своїм голосом, — Таню! сонце мое, Таню!

Ухопився за голову. Вона привиділась йому зогиджена муками, мокра, до половини занесена річним намулом...

Нерви розгучлялися так, що тснер їм не було стриму. Забігав по кімнаті. Руки дерти одежду, пальці корчились, дряпали обличчя, рвали волосся.

— Таню! — стогнав він. — Невже я більше ніколи не побачу тебе? Невже ти ніколи не всміхнешся до мене? Не може бути!! Не може бути!!!

Він хотів переконати себе, що це сон, що це помилка, що це неправда, що вона живе, що той чоловік жартував. Почав прислухуватись, чи хтось не йде сповістити його про те, що все те неправда, що Таня жива. За дверима щось грюкнуло. Ось зараз вони відчиняться і той самий післанець прийде й скаже, що він помилився, що це не Таня згинула, а хтось інший. Стояв і дивився на двері. За дверима було тихо.

Стара Тібан, що підглядала крізь дірку від ключа за рухами сина, побачила, що він дивиться на двері, причайлася і стишилась. Вона догадувалась, що син буде страждати і хотіла бути напоготові. Щоб бачити його, вона засвітила була лямпу.

Доктор Темір, не дочекавшись нічого, пішов до стола. Його очі знов упали на газету і знов зіткнулись з ненависним прізвищем. З озвірінням ухопив газету, кинув і почав топтати ногами. Виладувавши трохи злости, заспокоївся на момент, але думка вже не думала дрімати і глухо стукала в череп.

“Ти памятаєш її очі, коли вона приходила кликати тебе спасати його?” — стукала думка.

Темір бачить, як живі її очі.

“Навіщо я послухав?” Очі звогчіли. — “Я вряту-

вав його на те, щоб він убив її? Я брав участь в убивстві!"

Як живі, стали перед очима всі рисочки її лиця. Бачив луки її густих брів, бачив перчик на личку, бачив кінчик її рожевого вушка, білі як сніг зуби, бачив її усмішку. Раптом обпік йому губи її єдиний поцілунок, що вона подарувала йому, як доказ подяки за доброту.

— Я вже ніколи не діткнусь її руки, — шептав він. — Ніколи не почую її голосу, ніколи не побачу її...

Темір кинувся до шахви. Там у кутку лежав завжди його бравшін'. Почав шукати, перекидати все у шахві, але бравшін'га не було. Застогнав, як ранений звір. До кімнати тихо всунулася стара Тібан. Подивився на матір страшними очима.

— Заспокійся, сину, — просила вона ласково, — не журись дитинко. Плачем горю не поможеш.

— Ви знаєте, що з Тацею, мамо?

— Знаю, сину. Не воскресиши її більше. Заспокійся! Коли б не було горя, не було б радості. А живий хай живе гадає.

Син не чув слів матері, але почував, як голос її заспокоює його, колишє, як колись у дитинстві.

— Ти може випив би чого? Є арака свіжа і вина я купила для тебе, може випєш і легше стане. Вино інераз заспокоювало тебе.

Стара пішла до шахви, і видобула з закутка пляшку вина. Там була приготована заздалегідь склянка.

Темір випив три склянки одну за одною без пєредишки. Через кілька хвилин він, здавалось, заспокоївся. Нова думка вселилась в його мозок, і привела до рівноваги.

— Я, мабуть, поїду мамо, — сказав він захрипло.

— Куди, сину?

— Не знаю, може, до Бійська, може ще далі. Мені треба заспокоїтись, тут я не зможу прийти до себе.

Стара недовірливо глянула на сина.

— Це добра думка. Поїдеш, побачиш людей, за будеш...

— Тільки ви нікому про це ані слова. Дайте ко не ві їсти, я вранці вирушу. Про мене не турбуйтесь, я повернуся через кілька днів.

Випорожнивши цілу пляшку, Темір почув, як голова тяжіє і злипаються очі. Фізична праця, невиспани нощі, моральні переживання, збившись докупи, перемогли.

— Я піду спати, — сказав він, встаючи з крісла і заточуючись.

Стара мати повела його стомленого до ліжка. Помогла роззутись, роздягтись і положила спати, як багато років тому, коли він був ще маленька дитина. Стояла над ним і молилася. А як син заснув і мати переконалася, що він справді спить, тихенько погасила світло і вийшла з хати. Тепер вонч була певна за його цілість.

“Завтра він буде інакший, — думала стара, йдучи до своєї юрти. — Сон — найкращий лікар на такі болі. Сон і час. Їх два. Ха-ха-ха... Скільки то терпінь посилає життя? Терпінь і радости. Усього є в тому житті. А гарне воно, шкода, що таке коротке. Може смерть вже гострить косу на горах? Хто її знайде!?”

Вона втерла якусь заблукану слізозу і глянула на місяць, що ховався вже за горами на спочинок.

— І ти йдеш спати? Ти все молодий!

Стара Тібан забула всі сумні думки і всміхалась до місяця слізовими очима, а місяць їй відповідав.

* * *

Якось незадовго після дощів і повені задули з півночі на ввесь Алтай холодні вітри, несучи на своїх незримих крилах холодний смертельний подих зими. Ріка, що недавно затопила стільки аїлів і ревом та величчю наганяла жах на Алтай, впала, зменшилась до непізнання, а на широких долинах, де стояли аїли,

а потім бутивали її хвилі, лежали на піску тоненські пластиинки льоду, як свідки недавньої катастрофи. Зчищаючи їх, алтайці будували нові, нехитрі житла, бо зима йшла швидкими кроками. За кілька днів замулену, замерзлу долину покрили знову юрти, що били у вічі близиною, свіжістю тесаних дров і виглядали як стіжки по складаних жердок. Школа, де вчила колись Таня, знов почала свою працю, а на місце Тані прибув із Улали вчитель. В аїлі було тихо і сумно. Вода позносила людям сіна, худобу, багатьом мешканцям позабирала хатнє майно, припаси їжі на зиму і народ стояв перед привидом голоду. У села приїжджала вже двічі комісія підраховувати шкоди вчинені повінню і обіцювала матеріальну допомогу. Це трохи заспокоїло народ і він, сидячи в юртах, покірно і тихо чекав на зреалізування обіцянки, на переведення її в життя.

Ніхто не вийшов цього року на лісові промисли. Дрібний звір кудись подався у непрохідну тайгу і вигнили кедрові горішки, найважливіший рід промислу, який цю року збагачував хоч небагатьох.

І ще одно нещастя загрожувало селам. На горах з'явились у великій масі вовки. Вони ходили цілими зграями, нападали в білий день на село, на очах у мешканців роздирали вівці й собаки. Цілими ночами довкола сіл горіли ватри, щоб відстрашувати від житл небажаних і грізних гостей. Біля вогнищ вартували люди. Цілими ночами точилися тут, для скорочення часу, довгі балачки, а зводились вони звичайно до пережитих нещасть, що впали останніми часами на Алтай. Нерідко заходили до вогнів уночі перехожі погрітись і за звичаєм пересидіти до ранку та з вартовими обговорити їх важке становище і розказати про своє. Одного разу до великого вогнища, де сиділо троє вартових, заїхав чоловік, якого на селі не знали і ніколи не бачили. З вигляду був він схожий більше на монгола, ніж на алтайця, але говорив по-

алтайському добрے. Чоловік був він видно, дуже мудрий, бо хоч був і здалека, знов докладно про всі нещастя, що спіткали їхній аїл, і пояснював їх причини. Говорив він по-вченому і всі його слухали.

— Упадок віри серед алтайців, — казав чоловік, — це причина нещастя і кар божих. Упала віра серед старих і молоді. За це карають боги народ і будуть карати. Розгніваних богів можна зеднати жертвами, а їх не приносять. Ваш аїл покарали боги за кама Натруса і покарали найтяжче. Чому вода не залила Чемала? Чому не залила інших аїлів, а тільки ваш? Бо ви піддалися злим нашіптуванням, серед вас були зрадники, що запродались і видали його. Він не вмер, бо дух його невмирущий. Він живе у надалтайських сферах і звідти посилає на вас нещастя. Він зіслав повінь, що змила ваші житла і достатки. Він наслав на вас вовків, щоб забрати вам рештки худоби. Він зішле голод, а на весні пошесть на людей і худобу, що перезимує зиму. Хто у вас тепер знайдеться такий, щоб захистити вас перед духами? Нема такого.

Люди слухади понурих його віщувань, його погроз.

— Нема, — кивали вони головами. — Той умів підноситись і на пяту сферу, він розумів усіх духів.

— У вас голод уже тепер, — продовжував прихідко, — що ви будете робити далі, як зима прийде?

— Влада поможе, — сказав молодий парубок несміло. Решта недовірливо мовчала.

— Не вірте, — сказав, зло посміхаючись прихідко. — Ніхто вам не поможе. Тепер усюди голод!...

А потім тихо, ніби про себе:

— В Уймоні народ повстав, побив комісарів, спалив аймацьку раду. Народ не витримав і повстав...

Прихідко навіть не подивився, яке вражіння справили його слова на присутніх. Видобувши з-за халяви люльку, він старанно почав набивати її зеленим самосадом.

— Я був колись в Уймоні, — сказав старий вартівник. — Далеко звідси.

Решта вартових мовчала. Ніхто не вдумувався у значіння слів приходьця. Кого могло цікавити те, що роблять люди в Уймоні, коли ніхто їх не бачив? Кожний думав про себе, свою сімю, свою худобу, про те, що не буде чим кормити їх узимку, і кожний бачив привид голоду, що вітав над Алтаєм.

Прихідко довго возився з люлькою, чекаючи що йому може заперечити парубок, але той піддався своїм власним думкам, забувши про все оточення. Над чотирма похнюпленими головами стояла тиша, тільки вогонь потріскував та зітхав ситий буланий кінь приходьця.

На дворі поволі розвидновалося. Прихідко глянув угору, а потім на людей. Вони все думали, стоячи в одинаковому положенні.

— Поїду я, — перервав тишу і нитки важких дум вартівників прихідко. Від його слів немов прокинулись усі, немов зраділи, що можуть поговорити про інше, про легше.

— Небезпечно ще, — сказав дід. — Посидів би до ранку, вовки.

Чоловік не боявся.

— Пізно буде, — сказав.

— Далеко держиши путь? — спитав дід.

— До Бійська.

— Не скоро будеш. Дорога далека, — сказав дід.

— Був і я там колись, давно.

Прихідко нічого не відповів, а повернувся до коня. Він поправив ремені і виліз на сідло. Стиснув коня ногами і рушив від вогнища, не прощаючись. Його відізд нікого не здивував, ніхто його більше не затримував, але всі провожали його очима. На сідлі ззаду була привязана добра рушниця, якої вони не помітили досі.

— Хто він, діду? — спитав парубок по відізді незнайомого чоловіка.

— Чужий, — сказав дід. — Коли я був іще молодий, такий, як ти, бачив таких, як той. Їх тоді багато крутилось по горах. Тоді було повстання Чет-Чалпана. А коли розбили Чет-Чалпанове військо, воїни зникли, такі, як той, що був тут. І перед війною з'явилися були такі люди і теж кудись зникли.

— А хто він? — допитував парубок, пезадоволений з ісвичерпної відповіді.

Дід не знав більше.

— Може дух перебраний за чоловіка?!

— А курить люльку і рушницю має? — недовіряв парубок.

Дід зневажливо всміхнувся. Яка тепер молодь нетямуща, не розуміє звичайних речей!

— Духа не розбереш, — пояснював дід, — коли він захоче, щоб його не відрізнили від чоловіка, він бере його постать. Бачив, як довго возився з люлькою і таки не запалив, як слід...

* * *

Уже було близько півдня, як незнайомий чоловік на буланому коні доїджав до Аноса. Він хотів вступити до села, хоч там жили росіяни.

Усю дорогу від кордонів Монголії його переслідували інвадачі. Людей, з якими він мав діло, не заставав на місцях, Натрус умér, про Мабаша довідався, що той у тюрмі через зраду Тріша. Люди, з якими він говорив і підбурював проти влади, слухали його байдуже і в кращому разі не реагували на його слова, а то й виступали проти нього одверто. Повертатись цією дорогою, що він приїхав, боявся, а вертатись треба було доконче, бо бачив, що нічого не зробить, не зможе підняти народ, не маючи ні прихильників, ні спільніків, а до того швидкими кроками йшла зима.

Кінь стомився далекою дорогою і посувався по-волі наперед. Їздець оглядав по дорозі околицю і помічав великі сліди знищення, заподіяні повінню. Дороги були розмиті, у багатьох місцях занесені камінням і памутом, повириваними з корінням деревами. Під час своєї подорожі він остаточно переконався, що робота ще неможлива. Тепер була єдина думка непізнаним заїхати до Бійська, продати якнайшвидше коня, і Бією, поки вона не замерзла, дістатись до Тіленьського озера, переплисти на катері, а там він уже знайде спосіб обратись далі. Він проклиав себе за те, що послухав і так пізно виїхав. Було холодно і хотілось їсти. З верхів дмухав морозний вітер, верхи біліли вже від снігу. Усі запаси провіянути вийшли, нових у дорозі зробити не вдалось, а до Улали була ще далека дорога. Витягнув із-за халяви люльку і з горя почав її набивати тютюном, та не самосадом, як він це робив при вогнищі, а справжнім додогим люльковим тютюном, що лежав захованій у перemetнім мішку.

Проїхавши кілька кілометрів самотою, їздець побачив на дорозі якусь людину. Здалека трудно було розібрати, куди вона йшла: чи туди, чи проти нього. Їздець нагнав коня. Вияснилось, що постать ішла на нього. Підіхавши ближче, їздець побачив чоловіка, обдертого; оброслого бородою, брудного з позапалими очима, з жебрачим кійком у руці. Думка поживитись від нього, — а їздець думав, що чоловік певно має з собою якусь їжу, — зразу відпала. Він вирішив і не затримуватись біля жебрака. Порівнявшись з ним, їздець поздоровкався, але жебрак не відповів, тільки пильно подивився на нього і коли й минув його, то довго дивився вслід.

Це був Тріш. По звільненні він повертається додому. Сам непізнаний, він пізнав їздця, що через нього йому довелося стільки витерпіти. Тріш стиснув у

руках палицю. Йому хотілось побігти за ним, але у їздця була рушниця. Постоявши хвилину, він подався у дальню путь.

* * *

Доктор Темір, пересівши в Ново-Сибірську на поспішний потяг, гнав до Москви. Усю дорогу сидів він спертий на вікно, вдивлявся в безконечні голі степи, що тягнулися за вікном. Перед очима миготіли телеграфні стовпи, линули назад із незмірною швидкістю. Вся околиця була пуста, мертвa. Доктор Темір давно не був у цих краях, давно не їхав цією дорогою, ще тоді, як скінчив у Москві медицину і вертався у свої рідні гори, щоб усе життя нести допомогу своїм убогим братам. Скільки сили було тоді в ньому, скільки енергії, які перспективи?! А тепер?.. Тепер нічого не залишилося з нього. Розбитий, змучений чоловік, моральна руїна, іде в далекі світи виконати свій останній обовязок. Але доктор Темір не думає про нього, не хоче думати, він собі навіть не уявляє, що буде, як буде? Він знає тільки, що мусить їхати і їде.

Перед очима зрідка виринають московські села, щоб за хвилину зникнути, сковатись у безвісті.

“Страшні вони, — думає доктор, дивлячись з вікна на них. — Гірші, ніж алтайські айли. Хати, як կупи гнилої соломи, порозкидані в неладі по полі, ні одної ніде деревини, ні одного кущика. Брудно, сіро, сумно! Над селами звивається хмарами чорне ворончя. Хмарами падає на село, як на падло, і знов підноситься вгору”.

Доктор Темір думав інакшими застать ці села.

“Скільки наговорено, скільки написано про електрифікацію, а де вона? Ті люди певне і лямпочок електричних не бачили і певне скіпками світять і досі! Революція не дійшла ще сюди, а коли дійшла, не внесла нічого нового. Чому ж пройшла мимо, залишивши їх на загин?”

Це мають бути майбутні села-міста, села-фабрики?

Доктор Темір робить порівняння із селами в своїй країні.

“У нас краще”, — думає він.

Думка сягає далі і робить нові висновки.

“І виходці цих сіл, — думає доктор, — хочуть учити нас, “диких алтайців”?

Доктор обурюється всією душою.

“Вони приходять до нас розказувати чудеса про свої досягнення. Вони не можуть зреагувати думки і охоти панувати над меншими націями. Творча нація! Оце називаються здобутки творчої нації...”

Потяг летить, звивається, як залізний вуж, сичить і стогне, а пробігаючи містки на річках і болотах, реве дико, аж стогне земля. Доктор Темір сперся головою на вікно, ловить удари пульсу потягу,чує, як у мозку його відбивається ритмічним: та-та-так, та-та-так...

Напроти доктора на лавочці сидять якісь дві жінки, з вигляду крамарки або багаті міщенки. Одна старша оглядна, з червоними масними очима; у теплій хустці, як видно, мати, друга молодша білява, вдягнена з претенсіями на європейськість — її дочка. Вони недавно сіли на останній станції, але вже встигли сито посідати і напитись чаю з бляшаного чайника, що спочивав тепер на дні глибочечного кошика. Вони з самого початку зацікавились постаттю незнайомого сусіди, але доктор намагався не звертати на них уваги. Попоївші, вони ввесь час у півголоса говорили. Темір зізнав, що говорять про нього. Розмова зlostилă його і хвилювата, але він терпів і мовчав.

— Калмик певне, — сказала раптом цілком голосно старша, зробивши при цім поблажливо-протекторську міну.

Некультурний выбрик старої не знати чого стравив.

шно обурив доктора. Він пригадав, як його дразнили колись калмиком і як це було йому тоді боляче. Одного товариша він колись сильно побив за цю назву і за це його мало не викинули з університету. Тепер цей поблажливий тон сусідки, її товсте, червоне лице викликало таке сильне обурення, що він не витримав і гостро сказав:

— Нема таких!

Сказав і зараз пожадів, що став із якимись кра-
марками до розмови. Чи слід було так знижатись?

Молодша почервоніла і з докором глянула на матір, але та, цілком не збентежилася, рада, що може розправити язика.

— А які ж є? — спитала вона тоном повним іронії.

Доктор Темір не відповів і відвернувся від вікна, але стара вважала, що тема ще не вичерпана.

— Бачите, — промовила вона; — не хочете скати, а зlostитесь. Ну хто ж ви такий будете? Не православний же?

— Ойrot, — сказав доктор.

— То ви не росіянин, не з Росії?

— Ойrot, — повторив доктор, замикаючи дальші розмови.

Стара, видно, не задовольнилась і цією відповідлю, вона значуче всміхнулася до дочки, мигнувши бохом на доктора. Що хотілось відплатити йому за грубість.

— Не чула про таких, — сказала, знізуочи плечима.

Далі вона вже не зверталася до сусіди, говорила тільки до дочки, але так, щоб той чув.

— Раніш того не було, — сказала вона з досадою. — Раніш була одна Росія. Велика, могутня Росія. Куди б ти не поїхала, ти чула, що ти в себе, дома. А тепер як стала ліворуція, піди, поїдь. Розбили народ, поділили, пошматували нашу батьківщину, по-

видумували якихось оїротів, і вони тепер, як рівні, ще й задаються. І певна я, що не православний...

Доктор Темір кинів. У ньому перевернулась уся його істота. Він готов був накинутись на тих огидних баб і бити їх до знеможення, до упаду.

— Коли ви не перестанете вилівати ваших жалів тут, на державній залізниці, — сказав він, — у моїй присутності, то я знайду спосіб примусити вас мовчати.

Доктор Темір позеленів зі злости і скреготів зубами.

— А, ти сиди, — сказала спокійно баба. — Тебе не зачіпають і сиди.

— Зачіпаєте! Я чув вашу розмову.

— Не перебивай. До тебе не п'ють, не натягай ший.

Доктор замовк, знаючи, що словами їх не переможе. Він вийшов поговорити з провідником і той переніс його речі на інше місце. Але і там, лежачи на горішній полиці, він не переставав думати про те, що йому довелося вислухати від тих жінок.

“Усі одним духом дишуть, — думав він. — І прості переекупки і інтелігенти і комуністи. “Єдіна неділіма” — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона все одно, аби “єдіна неділіма”. Вони всюди хочуть бути дома. Як же вони б могли відмовитись від Кавказу, від Криму, від Алтаю? Хто посмів би сказати, що Крим, Кавказ, Алтай не їхні? Їхні споконвічні! — І тут же “право нації на самовизначення, аж до відділення”.

Його мучила безмежна злоба. Вона заполонила ввесь його розум, розшарпала нерви. Він ні про що вже інакше не міг думати.

“І користуються ж, їздять, хто ж їм боронить? Ale їм цього мало. Вони хочуть відчувати, що все це таки їхнє. Це їхнє! Це все не республіки, а губернії, хоч і червоної та імперії російської”.

Паровик, як задиханий кінь, підбіг до станції і став. Він важко дихав, з його боків бухала біла пара.

Доктор Темір ліниво підніс голову і глянув крізь вікно. У вічі впав напис станції — “Вятка”. Потяг стояв тут довше і Темір подумав устати і купити якусь книжку, чи газету, щоб хоч трохи розвіяти гнітуючі думки. Він підвівся вже на лікті, щоб зіскочити на підлогу, як раптом по пероні промайнуло якесь знайоме обличчя. Доктор Темір почав пильно при дивлятись і пригадувати: Неваже він міг мати тут знайомих? Але вийшло, що так. По невеличких зусиллях пригадав: він мав тут знайому, це була тьотя Груша.

Доктор ще раз глянув на напис. Так. Вона казала, що живе у Вятці. Про те, щоб вийти, не могло вже бути й мови. Доктор Темір сховав голову за стічу, щоб його не пізнали. Тьотя Груша якраз наблизила - ся до вагону. Ішла вона з якимось чоловіком, сильно спиралась на його руку і щось йому дуже весело щебетала. Чоловік вів за руку її дівчинку.

“Чи це її чоловік, чи жертва її “пристрасти”, — зацікавився, сам не знаючи чого, доктор Темір. Зацікавився більше, ніж сам гадав. Коли вони пройшли повз його вагон, він вихилив голову крізь відчинене вікно і тут же мимохіть була задоволена його цікавість.

— Таточку, — питала дівчинка, — ти скоро повернешся?

Його відповіді доктор не почув. На станції про-лунив двічі пероновий дзвін і до потягу кинулася прожогом юрба, що висипала була з вагонів на перон. Серед товпи побачив доктор і свою недавню мілу співбесідницю, яка незgrabними кроками неслід своє оглядне, розросле тіло до вагону. Вона розштовхувала усіх ліктями і перла у вагон перша. Доктор Темір плюнув з обриданням:

За хвилину потяг рушив. Перон помітно спустів, люди, що залишились, тужно провожали вагони. Між

ними зосталась і тьотя Груша з донечкою. Дівчинка плакала і махала хустиною. Її батько, видно, сів у якийсь вагон.

Коли вікно Теміра порівнялось з тьотьою Грушою, вона підняла голову і погляд її зіткнувся з поглядом Теміра. Вона широко розплющила очі, застигла у нестямі. Вагон проскочив і Темір так і не зінав, чи вона його пізнала, чи ні.

* * *

Ганна Степанівна не вставала більше з ліжка. Задто кохала вона свою єдину доню і пішла за нею. Після дуже високої температури почався раптовий спад її і закінчився катастрофою. Умираючи, вона була притомна, говорила з чоловіком, просила його, свого друга, передати її останній привіт докторові Темірові, коли він іще живий, коли зявиться коли-небудь. Іван Макарович ридав і бив головою об кобиці ліжка, а вона, як колись за молодих літ, любовно гладила його голову, втомленою, схудлою рукою і заспокоювала:

— Не тужи, любий! — просила вона тихо, ми маємо скоро побачимось з тобою. Я більше не жалію за життям. Чого воно варте без Тані? А ти, коли житимеш, учи дітей, щоб любили свій край, як ми його любили з тобою, щоб підносили його, щоб віч став славний на ввесь світ. Іще прошу, коли будуть дачники, щоб ти не вчив їх нічого, щоб не показував нічого, як ти це досі робив. І щоб нічия нога не посміла переступити порога Таниної кімнати!

Вона замовкла, у хаті зробилось темно і тихо. Ганна Степанівна заплющила очі, а зі стіни, з почорнілого образа дивився на неї неспокійно втомлений Христос. Перед ним теплилась лямпадка, на глоті на коптіла чорна кулька, світло блимало, а Христос кліпав очима печально.

Іван Макарович був не менше втомлений від Христа. Він спер голову на подушку болящої. Хтось тихо накрив його густим, чорним серпанком, і йому стало раптом так легко, легко, здавалось, що він розпадається на мільйони молекул, розпускається у чорній тьмі. І здається йому, що нема вже його, що він увесь розтанув. Залишився тільки мозок, але й той поволі тане, ще трішки залишилось, ще трішки і тьма...

Раптом прокинувся. У хаті було ноночі, тільки лямпадка кидала на стелю слабеньке світло і воно дрижало на стелі. Кинувся до дружини — вона спала. Злякався. Взяв її руку — була холодна. Почав пригадувати її слова — пригадав. Усі пригадав до одного. Так, це були останні слова її, остання її воля, останній її заповіт. Він вирізьбив ті слова у своєму серці...

Ховали Ганну Степанівну з великими почестями. За домовиною йшли школи, уся молодь і все село. Так, як тоді, на параді, грала музика і майоріли прапори. Її не поховали на загальному кладовищі. Іван Макарович знайшов для неї краще місце. Її склали у підніжжя високої скелі, під кріслатим кедром над Катунню. Іван Макарович хотів, щоб вона слухала шуму страшної, колись так любої ріки, щоб слухала пісень пташок, що гніздитимуться на кедрі, навесні. Може з річки вийде на весні русалкою Таня і сяде на могилі матері?...

Іван Макарович поважно думав так у душі. Він хоч хрещений і освічений і учителем був, а в ньому й до старости лишилися забобони його предків, жили перекази його любого народу і він беріг їх у таємних закутках своєї душі, як скарб, і ніс із собою до могили...

По смерти дружини він уже не плакав. Хвилинами одчаю заспокоювали його її слова і він чекав, що незабаром підкрадеться й до нього смерть, забере його туди, у височину, де живе вже його люба сім'я.

Із цвітучих лугів, із гори він поглядатиме на свої прекрасні гори, священий Алтай...

* * *

Адміністрація і служба художньої виставки звернула увагу на якогось дивного чоловіка, що вже другий день цілими годинами вистоював перед одною картиною. Приходив він з ранку і стояв перед нею аж до обідньої перерви, коли закривалася виставка, і входив перший, як тільки вона відкривалась. З виду не виказував ніяких ознак ненормальності, хоч обличчям чужоземця вирізнявся з поміж численних відвідувачів виставки, що навідували її щодня. Картина, що перед нею стояв завжди чужоземець дійсно заслуговувала на увагу. Перед нею завжди товпились інші цікаві, але цей відзначався своєю впевністю, і тому голова виставкового комітету видав розпорядження тайно слідкувати за ним. Під картиною стояв напис із чотирьох слів: "Ч о р и с о з е р о" — худ. Ломов.

З дивним відвідувачем пробували заговорити, але він не відповідав, покажуючи, що російської мови не знає. Поведіння його було таке мирне і спокійне, що на нього нарешті перестали звертати увагу, звикли, і він спокійно продовжував свої оглядини.

Це був єдиний портрет Тані. Ніколи вона не фотографувалась. Не було де, і не любила, і, зійшовши в могилу, не лишила ніде відбитки свого обличчя, хіба що в серцях її найближчих. А тут вона була як жива, рухалась.

Доктор Темір — а читач певно догадався, що це був він — поїдав її очима. Вона тікала з води Чорного озера, а за нею гналися чорні духи. Бліде личко, вистрашені і рівночасно такі ласкаві, повні любові очі.

Доктор Темір тільки раз бачив таким її обличчя, бачив такими її очі. Це було тоді, коли вона прибігла до нього, щоб він ішов рятувати її коханця.

“Чого я тоді пішов?” — сотий раз завдає собі це питання доктор і сотий раз відповідає собі так само: “Хто міг би не послухати її, хто міг би опертися її проханням? Хто бачив те лице, ті очі, — не міг опертися”.

А тут вона, як жива. Стиснуті брови творять із звох луків один. Так вона стягала їх, коли була чогось сердита, чи хотіла показати строгий вигляд.

Темірові, пригадуючи це, робиться тужно на душі, він чує, як до очей пруться сльози. Дарма, що він стримує їх усіма силами, вони натискають на ніс, вуха, він аж наче глухне, але сльози сильніші, вони пробились, нависли на віях. Добре, що не видно їх під темними окулярами.

Доктор відходить у куток, витирає очі, ніс, поправляє окуляри і вертається назад на своє місце.

“Не треба думати...”

Він любовно, піжно дивиться на її круглі, майже дитячі руки, на її дівочі груди. Він ніколи не бачив їх, хіба ще дитинячі. А так хотілось діткнуться до їх оксамитної шкіри! Але він не бачив, не смів подумати про них, а той, убийця, малював їх! — “Як він міг спокійно дивитись на них? Видно, наситився, поки малював!”

Доктор скрежоче зубами, як журнами. По тілі проходить гаряча струя, пітніє чуб.

“Чи заздрість?...”

За ним і з боків товпляться люди, але він нікого не бачить, не чує захоплених вигуків на честь автора картини, він заглибився у собі, вінувесь у своїх думках.

А думки такі дивні, іноді божевільні, настирливі, часом цілком смішні:

“Die Eifersucht ist eine Leidenschaft,
Welche mit Eifer sucht, was 'Leiden schafft'...1)

*) Ревнощі, — це муки, які ревне шукають того, що родить муки.

...колись давно прочитане, чи почуте.

Цим продуктом німецької мудrosti, як зброєю, боровся з людьми, що захищали почуття заздрості, як виразника любови. Він завжди твердив, що не знає його. Він знає почуття помсти, але не заздрості.

Але, що з ним? Кров стукає у скроні, під окулярами повіки мокрі від поту, у грудях рев дикого звіра, у грудях клекоче вулькан.

Доктор Темір стискує кулаки, немов готовуючись до розірви, немов перед ним об'єкт його помсти.

Мимоволі помічає на собі чужі погляди людей, що стоять за ним і поруч. чужі, ворожі.

Доктор Темір натягає на себе маску спокою. Лице поволі холоне, але починає боліти голова, і страшно болять ноги. Як це він тільки тепер відчув? Він же не спочиває, він стоїть уже другий день. Хіба така мета його приїзду? Хіба така? Стояти?

Ні! Мета була інакша...

Доктор Темір збирає докупи думки, як квочка розсипані курчата. Вони зливаються в одно, і з них виходить поняття: Ломов. Доктор підводить очі на картину, і там те саме поняття в літерах.

Що зробив би він, побачивши його тепер?

Темір жахається. Він досі ні разу не здав собі справи з того, що зробив би він, побачивши свого ворога. А приїхав же він сюди за тим, щоб побачити і порахуватися з ним. Вистоював же він перед його домом до пізньої почі, думаючи щось?! Ні, він був певний, що його не побачить. Так і було. Він ні разу, ні разу не зустрінув його. — “Може, його в місті нема?” — подумав Темір. — “Як досі не прийшла така думка? Спитати когось, негайно спитати...”

Але раптом за спиною страшенно знайомий голос. Доктор Темір бойтися оглянувшись, та чує, як страшно забилось серце. Знайомий голос затих і чути другий жіночий. Доктор Темір прислухається. Жінка каже:

— Ти знаєш, вона цікава. Раніше я не придивилася. Лиха була на тебе, а тепер бачу, що ти правий, вона цікава.

Вона каже це вмисне, щоб усі чули, що вона з художником на "ти", бо заменника того вживає дуже часто.

— Я дуже радий, — знехотя відповідає їй чоловік.

Доктор Темір певний, що то він. Темір швидко обдумує плани, але жінка перериває його мислі:

— Ти мені дома розкажеш, — каже вона тихо. — Не вірю я все ж таки, щоб усе так легко обійшлося, як ти казав.

— Мила моя! — перериває чоловік, — чи вона варта, щоб про неї так багато говорити?

— Видно варто, коли ти її малював.

— Коли це було?...

— Але було.

— Не псуй мені настрою, Ніночко!

Доктор Темір шаліє. Не памятаючись, він кидається не до тих, що говорять за ним, а до картини. Зриває її зі стіни, дірявить рукою полотно, потім кидає на землю, бє закаблуками, з озвірінням топче ногами, рве на шматки, і при тім стогне і кричить, як божевільний.

Публіка стоїть за ним закамяніла, не рухаючися з місця. У першій хвилині ніхто не здає собі спави, що сталося. Усім здається, що це сон. А Темір упав додолу і дориває картину руками, рве зубами на шматки.

— Хто це? — опамятається наречиті Ломов.

Його очі зустрічаються з очима ошалілого Теміра.

— Хто? — питає доктор. — Ти не знаєш? Не пізнав? Злодію! Убивце! Не пізнав?...

З блискавичною швидкістю, як кіт, він кидається на Ломова і бє його куди попало, — по обличчі, у

груди, реве дико, страшно, а той тільки закриває руками голову і посувается задом до дверей.

З присутніх ніхто не розборонював, і тільки служба, що прибігла на крик, ледве вирвала від нього напасника.

* * *

Інженер Манченко повернувся додому в прегарному, піднесеному настрої. Роботу його на Алтаї одобreno і затверджено проєкти нових робіт. Ходив по кімнаті, посвистуючи, радісний, як хлопчик. Давно він уже не зновував такого приємного дня. Утомившись, ліг на канапку і задумався. Пригадався далекий Алтай з його прекрасними околицями, природою, пригадалася пригода в горах, але вона зявилася тільки, як сон. Зате ясно вирисувались знайомі особи. Іван Макарович, Таня, доктор Темір, пригадався нарешті і художник.

Згадка про художника не була надто приємна. Він випав якось із гrona тих мильих, добрих осіб. Але вони були тепер дуже далеко від цього, а художник тут же, під боком.

“Не йде, як обіцяв, — подумав інженер. — А, може, думає, що я занятий дуже і не хоче перешкоджати? А, може, чекає, що я перший зайду, хоче перевірити, чи є у мене “чванство”?

Вирішив раптом провідати художника. Була че тверта година, час, коли таку людину, як той, можна застать вдома. Не надумуючися довго, зірвався з канапки, накинув на себе пальто і вийшов на вулицю. Було холодно і сіро. За мурами вже десь чигала зима, чекаючи, коли можна буде вискочити і накинути на неприготоване місто свої білі покривала. Але місто, видко, приготувалось і не боялось зими. Десь далеко ревіли веселі гудки, грали сирени автомобілів, тільки дзвононі ридали... Трамвай із скретом і рипом розтинали вулиці. На вулицях і в трамваях люди неслися кудись. Багато їх. Незнайомі і чужі.

Інженер любив людей. Коли вагон трамваю спинився перед ним, він скочив на ганок.

Опинившись коло будинку Ломова, інженер за-вагався, чи зайти до нього, чи ні. У дорозі запал падав, а перед порогом самого дому пропав зовсім.

“Зайти — значить, відновити знайомість, а чи варто? — думав інженер. — Що залишилося в мені дс нього? Нічого. І не було ніколи нічого. Розбещений пестун природи, талановитий, але пустий, великоодержавний шовініст із червоним зафарбленим, що він мені?”

Побачивши, що перехожі звертають на нього увагу, круто повернув і пішов униз. Глянув на годинник. Було ще не пізно, і він вирішив зайти на виставку. Пішов пішки. З пікарних ресторанів вилітали на пішоходи звуки джезбенду, в одному ресторані жарили фокстрота, сновигали туди й назад якісь сумнівні постаті в елегантних убраних, жінки з зачіпливими очима. Цілком буржуазний закордон!

Надворі смерклось, і з півночі подув морозний вітер. Москва немов скулилась від холоду.

На вулицях усе більше рух. Це був час, коли службовці покидають свої установи і голодні, стомлені спішать додому. Не можучи розминутися з патовим, що плив проти нього пішоходом, інженер зійшов на вулицю, але не зробив і десять кроків, як раптом його спинив військовий із наганом у руці. Рухами він показав дати йому дорогу. Манченко дав дорогу, і повз нього пройшли два військові, ведучі між собою якогось чоловіка. Манченко глянув мимохіть на чоловіка і застиг від здивування. Лице чоловіка було страшенно знайоме. Інженер став і почав пильно пригадувати. Пригадав: Темір! Нарешті все стало ясно. Він вернувся і швидко подався за ним.

КІНЕЦЬ.

Друкарня Нового Шляху

друкус:

- Часописи
- Книжки
- Памфлєти
- Летючки
- Наголовні Листи
- Коверти
- Бізнесові Картки
- Привязки (Тегс)
- Базарові Тикети
- Стейтменти
- Інвойси
- Адресові Наліпки
- Обіжні Листи
- Тикети Вступу
- Тикети до Передержки
- Шери
- Цертифікати
- Купони
- Грамоти
- Бізнесові Вивіски
- Календарі
- Каталоги
- Молитвенники
- Бізнесові Форми
- Біляйсові Зіставлення
- Мапи і пр.

Замовлення на друкарські роботи
і часопис слати на адресу:

THE NEW PATHWAY

Box 3033 — Winnipeg, Man.
Phone 56 257

